

ŽIVLJENJA IN DELA
BIOGRAFSKE ŠTUDIJE

OSEBNOSTI
SLOVENSKE HUMANISTIKE
IN DRUŽBOSLOVJA

MATEJA RATEJ (UR.)

OSEBNOSTI SLOVENSKE HUMANISTIKE IN DRUŽBOSLOVJA

Založba ZRC

Življenja in dela XXXII

Biografske študije 23

Osebnosti slovenske humanistike in družboslovja

<i>Urednica</i>	Mateja Ratej
<i>Recenzenta</i>	dr. Boris A. Novak, dr. Nina Vodopivec
<i>Jezikovni pregled</i>	dr. Jožica Narat
<i>Oblikovanje in prelom</i>	Nina Semolič
<i>Izdal</i>	ZRC SAZU Inštitut za kulturno zgodovino
<i>Založila</i>	Založba ZRC
<i>Za založbo</i>	Oto Luthar
<i>Glavni urednik založbe</i>	Aleš Pogačnik
<i>Tiskarna</i>	Birografika BORI, d. o. o.
<i>Naklada</i>	300

Prva izdaja, prvi natis

Ljubljana 2024

Monografija je deloma rezultat uresničevanja raziskovalnega programa P6-0440, ki ga financira ARIS.

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons

CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789610508458>

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

ISBN 978-961-05-0844-1

COBISS.SI-ID 188474115

ISBN 978-961-05-0845-8 (PDF)

COBISS.SI-ID 188557571

OSEBNOSTI SLOVENSKE HUMANISTIKE IN DRUŽBOSLOVJA

Uredila
Mateja Ratej

Ljubljana 2024

KAZALO

DISCIPLINIRANI PREMIŠLJEVALCI STVARNOSTI	7
LEOPOLD BENKO (1887–1965), filozof.	13
MARCO PETRONIO grof CALDANA (1651/1655–1717), pesnik.	37
ANUŠKA FERLIGOJ (1947–), statističarka	47
KAJETAN GANTAR (1930–2022), klasični filolog	63
ANDREJ GOSAR (1887–1970), pravnik, sociolog	77
FRANZ IGNAZ grof INZAGHI (1691–1768), nadžupnik, dekan	89
LJUBICA MARJANOVIČ UMEK (1953–), psihologinja	107
VASILIJ MELIK (1921–2009), zgodovinar	121
MELITTA PIVEC - STELE (1894–1973), zgodovinarica, bibliotekarka	141
BREDA POGORELEC (1928–2006), jezikoslovka.	155
ALMA SODNIK (1896–1965), filozofinja.	175
VLADIMIR SRUK (1934–2020), politolog, psiholog	193
IVAN VANEK ŠIFTAR (1919–1999), pravnik	207
ALENKA ŠELIH (1933–), kriminologinja	227
MANICA ŠPENDAL (1931–), muzikologinja	241
MAVRICIJ ZGONIK (1910–2002), geograf	255

DISCIPLINIRANI PREMIŠLJEVALCI STVARNOSTI

V tokratni monografiji biografskih študij smo se posvetili osebnostim različnih časovnih obdobj, ki so v slovenskem akademskem okolju bolj ali manj vidno, bolj ali manj odmevno ter bolj ali manj pomembno pojasnjevale in s tem sooblikovale družbeno stvarnost slovenskega prostora. V času hipnih in površnih odčitavanj stvarnosti, ki jih narekuje prehod družb v digitalnost, se zdi še zlasti smiselno izpostaviti – v opisanih pogojih često zapostavljeno – naravo dela humanističnih in družboslovnih znanstvenikov, ki terja polno in počasno predanost načelom sistematičnosti, osredotočenosti, sposobnosti analitičnega motrenja, empatije ter ločevanja bistvenega od množice motilcev pri raziskovanju in pojasnjevanju hitro spreminjajočih se družbenih okoliščin. Za ponazoritev povedanega morebiti ni odličnejšega zgleda v svetovni intelektualni zgodovini od tistega, ki ga utelešajo umni premisleki in matematično precizna stališča ter osebnostna drža arabskega praočeta sociološke znanosti Ibn Khalduna (1332–1406).

Pleme, ki s pomočjo čuta za skupnost doseže določeno premoč, vzpostavi svoj predmet obravnave Ibn Khaldun, v ustrezni meri pridobi tudi določeno bogastvo, deli si izobilje in razkošje. Tako udobno in mirno živi v senci oblasti in v stvareh, katerim pripisuje pomembnost ter se jim pozorno in vneto posveča – kot so gradnja in oblačila – prevzema kraljevske običaje. Razkošja in izobilja si želi čedalje več in več. Čut za skupnost in pogum plemena čedalje bolj slabita, ob tem pleme zaničuje vse druge potrebne stvari, ki so nujno povezane z občutkom za skupnost, nadaljuje mislec s seciranjem ter povezovanjem vzrokov in posledic, nato pa sunkovito in trdo zaključí: v naslednjih generacijah je čut za skupnost popolnoma izničen, s tem pa pripadniki plemena priklíčejo nadse lastno pogubo: »Večje, kot je njihovo razkošje in izobilje, bliže so pogubi, da niti ne omenimo, da nikakor niso sposobni prevzeti kraljeve oblasti.« Ko je čut za skupnost uničen, se pleme ne more več varovati in braniti, kaj šele uveljavljati svoje zahteve. Postane

plen, pri čemer lahko obramba nastopi le, če se v družbi ponovno izkristalizira čut za skupnost.¹

Izvor družbenih neravnovesij je potemtakem iskati v nesorazmerni porazdelitvi dobrin, ki višje sloje družbe zaplete v reševanje navideznih družbenih dilem: »Rastoča blaginja in udobje vodita do skrajno pomehkuženih navad. Hrana se pripravlja z veliko vnemo in izbornosti jedače se posveča veliko pozornosti, skrbno se izbirajo razkošne obleke različnih vrst, narejene iz svile in brokata itd. Hiše in nadzidke se gradi čedalje višje in se jih po pravilih oprepi z izpopolnjenim pohištvom. Ljudje se med seboj razlikujejo glede na kakovost stvari, ki jih uporabljajo: oblek, preprog, posod, pripomočkov.«² Arabski mislec je še stoletja po smrti tako prepričljiv premišljevalec stvarnosti zato, ker je poslednji analitski bič namenil družbeni skupini, v katero je sodil tudi sam – družboslovnim in humanističnim intelektualcem:

»Izmed vseh ljudi se učenjaki najmanj razumejo na politiko in njena pravila. Vzrok za to gre iskati v dejstvu, da so učenjaki navajeni umnega zrenja in na raziskujoče preučevanje idej, ki jih abstrahirajo iz čutno zaznavnih stvari in jih nato zapopadejo v svojem razumu kot splošnosti. Poleg tega stvari primerjajo z drugimi, ki so jim podobne ali enake, s pomočjo sklepanja po analogiji. Ko usmerijo svoj pogled na politiko, svoja razmišljanja ukalupijo glede na filozofski način dokazovanja. Na ta način zakrivijo prenekatero napako. Nikakor niso nezmotljivi.«³

Nabor šestnajstih osebnosti s področja humanistike in družboslovja, ki jih vsebuje to kolektivno delo sedemnajstih avtorjev, prav tako družboslovcev ali humanistov, prinaša nekaj bistvenih spoznanj o slovenski intelektualni zgodovini 20. stoletja. Po eni strani biografska perspektiva kaže, da je bila slovenska predvojna humanistična in družboslovna srenja močno obremenjena z mankom enakovrednega prepoznanja znanstvenic, kar sta boleče občutili tudi sodobnici, filozofinja Alma Sodnik in zgodovinarica Melitta Pivec - Stele. Nadalje nam biografski družbeni prerez razkriva, da so imeli v letih vzpostavljanja, socialistične oblasti težave tisti humanistični in družboslovni intelektualci, ki so bili izobraženi v predvojni Jugoslaviji. Nova družba je od njih pričakovala korenit ideološki in svetovnonazorski rez, ki ga zaradi narave kritičnega miselnega ustroja pogosto niso zmogli

¹ Ibn Haldun, *Mukadima. Uvod v knjigo primerov* (Ljubljana: Krtina, 2009), 64–65, 85.

² Prav tam, 30, 99, 114.

³ Ibn Haldun, *Mukadima*, 231–233.

niti tisti, ki so bili komunistično usmerjeni ali vsaj jasno naklonjeni načelu enakosti kot osrednji paradigmi socialističnega sistema. Družbeno relevantno in intimno navdse težavno razsežnost povedanega dajejo slutiti biografske študije o geografu Mavriciju Zgoniku, pravniku Andreju Gosarju in filozofu Leopoldu Benku.

V desetletjih po drugi svetovni vojni so morali humanistični in družboslovni intelektualci, ki so leta 1945 začeli svojo karierno pot v pogojih novega družbenega reda, za ohranitev minimalne znanstvene integritete neprestano izkazovati vratomolno kreativnost v divjem plesu s sistemom, ki je nanje budno pazil v strastnem prizadevanju za korenito, revolucionarno preoblikovanje družbe v obdobju ene same generacije. Kot ilustrirajo biografske študije o pravniku Vaneku Šiftarju ali zgodovinarju Vasiliju Meliku, je bil ideološki ekskluzivizem socialističnega sistema in posledični nadzor oblasti nad znanstveno elito vseskozi izrazito absurden in povsem neučinkovit. A vendar je bil zvest posnetek poprejšnjega ideološko izrazito togega katoliškega ustroja, ki ga je na Slovenskem v desetletjih pred in po prvi svetovni vojni vzpostavljala SLS kot najvplivnejša slovenska stranka v prizadevanju po totalnem preoblikovanju družbe na katoliški osnovi. Leta 1935 je družbenopolitični prostor na Slovenskem prešel v okvire odkritega enopartijskega sistema Jugoslovanske radikalne zajednice in izključne prevlade SLS v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije.

Na igro političnih ideologij, ki so se sredi 20. stoletja najbolj hrupno srečevale ravnoma na življenjskih poteh osebnosti s področja humanistike in družboslovja, tako kaže zrcalno spremenjena vloga ravnatelja ljubljanske klasične gimnazije Marka Bajuka, ki nastopa v biografskih študijah o jezikoslovki Bredi Pogorelec (med drugo vojno) in klasičnem filologu Kajetanu Gantarju (neposredno po njej). Ker zgodovinarji trdovratno in neprodušno delimo obdobja na predvojno in povojno, nam pogosto uide geneza, da so preganjalci in preganjanci leta 1945 le zamenjali vloge, medtem ko so metode proti političnim nasprotnikom s polja družboslovja in humanistike ostale popolnoma enake: taborišča in zapiranja, cenzura, ideološki pritisk na izobraževalne ustanove, osebna ovajanja, nezaposljivost ideološko problematičnih kadrov ipd. »Delo je bilo pred objavo pregledano po vestnem cenzorju in je iz njega izločeno vse, kar ni bilo času primerno,« je tako zapisal Vinko Möderndorfer v drobnem tisku svoje knjige *Slovenska vas na Dolenjskem*, ki je leta 1938 zaradi cenzure izšla brez načrtovanega zaključka. Komunist je bil le eden od mnogih, ki je napadal v nebo vpijoč razkorak med prevladujočo ideologijo katoliške politike, ki je v okvirih agrarne jugoslovanske države slikala slovensko podeželje kot območje neprekinjene idile,⁴ ter z vsakim dnem bolj brutalno realnostjo kmečkega delavstva kot večinskega

⁴ Josip Jeraj, *Naša vas: oris vede o vasi* (Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1933).

slovenskega prebivalstva, katerega položaj se tedanjim kritičnim opazovalcem ni zdel nič boljši od položaja živine.

Biografska študija o mariborskem politologu, filozofu in psihologu Vladimirju Sruku nadalje bolj kot katera druga v našem naboru pokaže, kako je slovenska medijska krajina kot soustvarjalka in varuhinja javnega prostora z državno osamosvojitvijo zamenjala eno ujetost (v prevladujočo državno ideologijo) z drugo (prevladujočo ideologijo potrošništva) in s tem pripomogla k pretvorbi diskurza državljana v diskurz potrošnika. Ta obrat je pripeljal do nezmožnosti artikuliranja in reševanja največjih družbenih antagonizmov ter povzročil dolgotrajen družbeni zastoj, ki je polno zažarel z globalno ustavitvijo javnega življenja v času epidemije koronavirusne bolezni. Danes sta tako središči dveh največjih slovenskih mest bleščeči Potemkinovi vasi namenjeni turizmu kot najbolj objestni obliki potrošništva, namesto da bi bili ekskluzivna državljanska foruma. Časnike pa so preplavili članki o življenjskih slogih kot paradnem konju potrošništva in le kot redki diamanti se v tisku pojavljajo poročila novinarjev z javnih predavanj ali pogovorov družboslovnih in humanističnih intelektualcev, če ne gre za zvezdniška imena potrošniške humanistike. Ne glede na to razvoj slovenske družboslovne in humanistične misli v 20. in 21. stoletju dokazuje, da v javnem prostoru kljub vseprisotnosti vsakokratnih prevladujočih ideologij neprenehoma vznikajo trenutki in točke – potemtakem produktivni prividi – SVOBODE. Ko govorimo o prevladujočih ideologijah posameznih obdobj, so z njimi resda prežeti vsi ključni družbeni sistemi, razliko pa naredijo in prostore svobode širijo izjemni posamezniki.

Ko pada doba, je najtežje delavcem in delavkam v proizvodnji idej. Ob prvih znakih vzpona nacizma je tedaj malce več kot sedemdesetletni Sigmund Freud vse bolj vehementno razglašal obstoj nagona smrti, čeprav je obenem ponavljal, da se giblje v območju spekulacije, ki ji je nemara nasedel tudi sam. Ko nas današnja vse bolj krvava družbena stvarnost organsko sili k poenostavljenemu zaključku, da se zgodovina ponavlja, velja prisluhniti ravno psihoanalizi, ki ne priznava regresije na pretečene stopnje. Kar nastopi kot regresija, je odgovor na zagato sedanjega stanja in poskus rešitve njegovih protislovij, razlaga filozof Mladen Dolar. Regresija je pot naprej, poti nazaj ni, regresija se ne vrača enostavno na prejšnje stopnje, temveč na rekonstrukcijo (sic!) prejšnjih stopenj, ki jih v taki obliki nikoli ni bilo.⁵ Jekleno težo

⁵ Mladen Dolar, *Spremna študija*, v: Sigmund Freud, *Nelagodje v kulturi* (Ljubljana: Gyrus, 2001), 102, 131.

bremena slovenske ter globalne humanistične in družboslovne skupnosti spričo čedalje očitnejšega krčenja in oženja civiliziranega sveta naj stre počasen, vztrajen, gibajoč in odprt ter vseskozi hladno analitičen in družbena protislovja iščoč razmislek Arnalda Momigliana, enega najprodnnejših zgodovinarjev 20. stoletja:

»Od 18. stoletja nas obseda padec rimskega cesarstva: ta padec je dobil vrednost arhetipa slehernega razkroja in torej simbola naših strahov. Prvi paradoks je, da je to obsesijo razširila knjiga Edwarda Gibbona *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776), ki je v bistvu optimistična. Drugi paradoks je, da so se – kolikor lahko razberemo iz virov – le redki sodobniki zavedali, da predstavlja odstavitev Romula Augustula konec Zahodnega rimskega cesarstva, ki se je septembra 476 zrušilo brez hrupa, čeprav antični svet pozna nenadne zlome, ki so jih sodobniki brez olepševanja in pogosto brez usmiljenja prepoznavali kot take.«⁶

Maribor, pomlad 2024

dr. Mateja Ratej

⁶ Arnaldo Momigliano, »Nehrupni padec cesarstva leta 476«, v: *Razprave iz historiografije II* (Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut FF, 1989), 217.

JURIJ PEROVŠEK

LEOPOLD BENKO

Benko, Leopold, filozof, železniški uradnik, urednik
(* Križe pri Jesenovem, 20. oktober 1887 – † Ljubljana, 1. avgust 1965)

**»Kar si ti, sem jaz: človek, oseba,
nič več, pa tudi nič manj!«**

Slovensko kulturno in znanstveno podobo so tako kot pri drugih narodih risali posameznice in posamezniki, ki jim je predanost ustvarjalnemu klicu dodelila bodisi vidno mesto v javnosti bodisi od nje odmaknjeno snovanje in poznavanje njihove misli in delovanja le v okviru ožjih kulturnih in izobraženskih okolij. Eden tistih, ki so svojo duhovno širino živeli v ožjem intelektualnem in prijateljskem krogu, je bil tudi visoki železničarski uradnik, filozof in urednik dr. Leopold Benko.

Biografsko študijo posvečam Lelji Hočevar (1944–2021), svoji desetletje starejši sestrični in vnukinji Leopolda Benka, ki je poznala veliko anekdot o dedku, saj je vso otroško, nato pa še del mladostniške dobe skupaj z materjo Milo in bratom Borisom živela z njim in njegovo ženo Franciško.

Od semenišča do železniške službe

Leopold Benko je izhajal iz Zasavja – kmečke rodbine v zaselku Križe pri vasi Jesenovo pod Čemšeniško planino; v različnih dokumentih, ki so jih izdali na

njegovo ime, so kot kraj njegovega bivanja navajali Jesenovo.⁷ Bil je šesti od enajstih otrok Antona Benka (1854–1944) in Helene Benko, r. Klopčič (1855–1919). V otroštvu je bil nekaj časa pastir pri gospodarju, h kateremu ga je po tedanjem običaju poslal oče. Kot pravi dokument iz ostaline Leopolda Benka, je petrazredno splošno ljudsko šolo sredi julija 1901 končal na Vranskem. V šoli se je »c[z]elo primerno obnašal«, spričevalo pa so mu izdali »z namenom, da vstopi v srednjo šolo«.⁸ Da se naj sin še naprej šola, je Antona Benka prepričal njegov ljudskošolski učitelj, pritrtil pa mu je tudi domači župnik.⁹ Oče Anton je nadarjenemu sinu omogočil nadaljnje izobraževanje z željo, da postane »gospod«, da se odloči za duhovniški stan, kar je v tistih časih za številne kmečke družine veliko pomenilo.¹⁰

Leopold je, kot je zapisal v svojem *Curriculum vitae*, priloženem 31. decembra 1927 k prijavi za pripust k strogemu doktorskemu rigorozu, »latinske šole«¹¹ začel leta 1901 v »c. kr. samostojnem gimnazijskem razredu z nemško-slovenskim učnim jezikom v Celju« (k. k. selbstständigen Gymnasialclasse mit deutsch-slovenischer Unterrichtssprache zu Cilli).¹² »Šole« je končal julija 1909 na prvi državni gimnaziji v Ljubljani.¹³ V prvih letih gimnazije je napredoval z odličnim uspehom, pozneje, s šestim razredom, pa je njegovo zanimanje za gimnazijske predmete postopoma upadalo. Privlačiti ga je začela naravoslovno-filozofska literatura – Ernst Heinrich Philipp August Haeckel (1834–1919), Georg Büchner (1813–1837), Karl Vogt (1817–1895), Jakob Moleschott (1822–1893) –, ki mu je vzbudila zanimanje za širša svetovna in življenjska vprašanja. Ker ga omenjeni avtorji niso zadovoljili, dokončno oceno o njih pa si je izoblikoval šele pozneje, je iskal boljše odgovore na vprašanja, ki si jih je zastavljal. Začel je prebirati nem-

⁷ Družinski arhiv Benko (DAB), Ljubljana.

⁸ DAB, Colectania, Schul-Zeugnis. – Šolsko spričevalo, Vransko, 12. 7. 1901.

⁹ Alojz Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije: doktorandi profesorja Franceta Vebra na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v luči arhivskega gradiva 1919–1945* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 116; Dušan Benko, *Hiša mojega očeta* (Križe: rodbina Benko, 2014), 24.

¹⁰ DAB, Dušan Benko, *Življenjepisna pripoved*, 5. razdelek. Dušan Benko je spominsko besedilo *Življenjepisna pripoved* namenil za branje ožji Benkovi družini. Zahvaljujem se njegovima sinovoma Dušanu Benku, ml. in Milanu Benku za dovoljenje, da se lahko v pričujočem prispevku sklicujem nanj.

¹¹ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 116.

¹² DAB, Colectania, Gymnasial - Zeugnis, Zilli (Celje), 15. 2. 1902. O samostojnem nemško-slovenskem razredu višje državne gimnazije v Celju glej Ivanka Zajc Cizelj, »Šolstvo v Celju 1848–1918«, v: *Iz zgodovine Celja 1848–1918*, ur. Marija Počivavšek (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998), 303.

¹³ DAB, Colectania, Reifezeugnis, Laibach (Ljubljana), 9. 7. 1909.

ške filozofe, pa tudi tu ni uspel. V *Curriculum vitae* je pojasnil: »Manjkalo mi je strokovnega vodstva in tako sem odšel od mature z razdvojeno notranjostjo. Za teologijo se tedaj nisem mogel odločiti tem manj, ker sem se bal lastnega očitka, da bi bil ta korak storjen prisiljeno.«¹⁴

Ker ni vedel, kaj naj stori, kaj naj reče očetu, je raje odšel k vojakom, najprej 1. oktobra 1909 v Prago, potem pa v Přemyšl, kjer je kot enoletni prostovoljec z maturo odslužil vojaški rok. V tem času ga je po hudih notranjih bojih pregovorila očetova želja in končno se je nepričakovano le odločil – tokrat *sua sponte* (iz lastnega nagiba) – poskusiti še z bogoslovjem, v upanju, da tu najde, česar mu do tedaj filozofija ni mogla nuditi.¹⁵ Drugega septembra 1910 je zaprosil bogoslovno semenišče Lavantinske škofije, da ga sprejme med svoje gojence. V Přemyšlu ga je nato našlo pismo lavantinskega ordinariata v Mariboru, ki mu je sredi septembra sporočil, da so ga sprejeli v semenišče; 1. oktobra 1910 se je moral javiti semeniškemu ravnateljstvu. Ordinariat je od naslovljenca pričakoval, »da se boste vrednega skazovali vsprejema z gorečnostjo v pobožnih vajah, z marljivim napredovanjem v bogoslovskih vedah, z voljno pokorščino do svojih predstojnikov in z vestnim spolnjevanjem vseh pravil hišnega reda«.¹⁶

Benko se je v bogoslovju z vnemo oprijel bibličnih ved, pozornost pa mu je vzbudila tudi sholastična filozofija, ki jo je v okviru svojih predavanj podajal profesor Fran Kovačič (1867–1939). Ker pa mu je glede prvih za vsestransko izobrazbo primanjkovalo zelene literature in ker se je hotel poučiti tudi o nasprotnih naziranjih, si je priskrbel ustrezne knjige iz tujine in si dopisoval s profesorjem berlinske univerze Adolfom Harnackom (1851–1930), luteranskim teologom in priznanim cerkvenim zgodovinarjem.¹⁷ Dopisovanje je prišlo v roke enega Benkovih vzgojiteljev, ki mu je očital ravnanje, nesprejemljivo za bogoslovca.¹⁸ Ob neki drugi priložnosti, ko je Leopold, močan in stasit mladenič, s krepkim korakom samozavestno stopal po bogoslovju, mu je isti vzgojitelj očital: »Meseno si mislil!«¹⁹ Očitek se je podal semeniški vzgojiteljski ozkosti, res pa je Benko znal misliti tudi »meseno«. Predstojnik semenišča ga je nekoč trdo prijel in okaral,

¹⁴ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 116.

¹⁵ Prav tam; DAB, Colectania, izvod iz Službeničkoga lista, Ljubljana, 2. 4. 1941; Benko, *Hiša mojega očeta*, 25.

¹⁶ DAB, Colectania, Gospodu Leopoldu Benko, Maribor, 15. 9. 1910.

¹⁷ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 116.

¹⁸ Pričevanje Alenke Benko avtorju.

¹⁹ Pričevanje Franceta Perovška avtorju.

češ da je opazil, »kako pohotno da je gledal neko mlado redovnico«.²⁰ Sicer je hišni red v semenišču v glavnem spoštoval, včasih pa sta se s Francetom Vebrom (1890–1975), s katerim se je spoprijateljil v bogoslovju in ju je tudi kasneje povezovalo tesno prijateljstvo, v poznih večernih urah po vrvi spustila iz semenišča in šla na ogled Maribora.²¹

Ne Benku ne Vebru študij teologije ni dal tistega, kar sta iskala. Sklenila sta zapustiti bogoslovje in odgovore na vprašanja, ki so ju vznemirjala, poiskati na graški univerzi pri filozofu, realistu in psihologu Alexiusu Meinongu (1853–1920). Z bogoslovja sta v tretjem semestru študija pobegnili, njun odhod pa je pri domačih vzbudil hudo razočaranje in zamero. Med očetom Antonom Benkom in sinom Leopoldom so se pretrgale nekatere vezi, ki jih ni bilo mogoče na hitro obnoviti. Minilo je nekaj let, da sta oče in sin zaradi užaljenosti prvega in zadrege drugega obnovila družinska razmerja.²² Tihi očitek je bilo še kasneje čutiti med ožjim sorodstvom. Slabih sto let kasneje si je Leopold Benko prislužil tudi javnega.

Nekdanji predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) in njen častni član France Bernik (1927–2020) je v zborniku prispevkov s simpozija, ki so ga ob stoletnici rojstva in desetletnici smrti akademika Antona Trstenjaka leta 2006 pripravili na SAZU, zapisal, da je Trstenjak ob vsej poduhovljenosti svojega duhovniškega poklica »ohranil primerjavo z laičnim oz. posvetnim življenjem. Vendar ta primerjava pri njem ni postala skušnjava kot pri nekaterih rojakih, npr. pri Leopoldu Benku, pri Francu Vebru ali Edvardu Kocbeku, ki so stopili v mariborsko bogoslovje, nato pa ga zapustili. Trstenjak je ostal in vztrajal pri mladostni odločitvi.«²³

Na pobeg iz semenišča so se pri Vebrovih odzvali s pismom, ki ga je oče Franceta Vebra 19. septembra 1911 poslal družini Benko.²⁴ Pismo je sporočalo:

»Dragi mi, neznani prijatelji!

Žalostno novico smo izvedeli ali morebiti že vete ali ne, da je vaš sin našega sina Franceta Webra iz bogoslovja sprava, da sta oba otišla. Predragi mi prijatelji, to bodo strašno žalostni božični prazniki za nas, morebiti za vas

²⁰ Benko, *Hiša mojega očeta*, 25.

²¹ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 5. razdelek.

²² Benko, *Hiša mojega očeta*, 33.

²³ France Bernik, »Osebnost Antona Trstenjaka«, v: *Anton Trstenjak 1906–1996: zbornik razprav*, ur. Valentin Hribar et al. (Ljubljana: SAZU, 2007), 14; Isti, »Znanosti in vere ne gre meriti in vrednotiti z enakimi merili«, *Delo*, 12. 10. 2006, 20.

²⁴ Pravilni datum pisma je v svoji knjigi *Hiša mojega očeta* pojasnil Dušan Benko na strani 27.

tudi. Predragi prijatelji iz srca vas prosimo pišite nam hitro če vete kje sta, najhitreje kot vam je mogoče.

Meni so v Mariboru ravnatelj sporočili, da je vaš sin otišel in tudi našega s seboj spravil in če vete za vašega tam je tudi naš, nam naznanite prek ko je mogoče, drugači našega skoz orožnike gor poiščemo.

Če ste vi vašemu denar dali, kajti brez denarja se ne more po sveti falotirati, poleg tega sta v ljubljanski katoliški bukvarni prek 100 kron dolga naredila. Prosim dajte nam v vednost ali ste vi vašemu dovolili, ali je šel brez vaše vednosti. Naš je nas dobro opeharil. Še celo naše duhovnike za nos vodi. Še te jima že Bog poplača, znabiti že prej kakor pozneje.

Pozdravljeni, Jožef Weber, Spodnji kreis (Gris) 11, Radkersburg, Steiermark. Prosim vas pišite nam hitro. Bodite tak smileni ker je mati zelo bolena od same žalosti. Jožef Weber<<.²⁵

V kakšnih stikih, če je do njih prišlo, so nato bili Benkovi iz Križ in Vebrovi iz Spodnjega Grisa v Gornji Radgoni, ni znano, vemo pa, da sta nesojena »gospoda« pozno jeseni 1911 prispela v Ljubljano. Nastanila sta se v gostilni Češnovar na začetku Dolenjske ceste in po večmesečnem bivanju v njej krepko zabredla v dolgove, saj sta v Ljubljano prišla skoraj brez beliča.²⁶ »Falotiranja«, če tako rečemo njunemu novemu življenju v Ljubljani in svobodnemu poseganju po knjigah, je bilo konec. Po pripovedovanju, ki se je ohranilo v kasnejši družini Franceta Vebra, naj bi se v nastali stiski obrnila na Ivana Cankarja, takrat stalnega gosta gostilne Pri belem volku.²⁷ Cankar je po vrnitvi z Dunaja v Ljubljano leta 1909 hitro postal »središče vsak dan večje družbe mladih ljudi, katerih življenja so hrepenela po prekoračevanju mej sveta, s kakršnim so se sprijaznili njihovi očetje in matere<<.²⁸ Ob dobri kapljici – Pri belem volku so bili znani po izvrstni pijači – sta mu povedala za svoje težave, predvsem finančne. Cankar jima je svetoval, naj se s prošnjo za denarno pomoč napotita k dvema najpomembnejšima osebama tedanje Ljubljane: škofu Antonu Bonaventuri Jegliču (1850–1937) in županu Ivanu Tavčarju (1851–1923). Še preden pa ju je milostno odpustil, jima je strogo zabičal, da se morata po obeh obiskih obvezno javiti pri njem v gostilni. Benko in Veber sta res opravila oba priporočena obiska. Tako naj bi jima Tavčar pri mestni blagajni izposloval 100 kron podpore za revne študente, Jeglič pa naklonil prav toliko karitativne podpore. Ko sta se po uspešnih obiskih oglasila v gostilni Pri belem volku, jima je – po omenjenem pripovedovanju – Cankar dejal: »No,

²⁵ Tomaž Weber, *150 zgodb Ljubljančana: 1910–2002* (Ljubljana: samozaložba, 2002), 13.

²⁶ Prav tam, 15; Benko, *Hiša mojega očeta*, 29.

²⁷ Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, 16.

²⁸ Igor Grdina, *Ivan Cankar: portret genija* (Ljubljana: Beletrina, 2019), 219.

ljubčka, dobila sta kar čedno podporo, moj nasvet pa tudi nekaj stane, denar sem, da pošteno proslavimo zmago nad klerikalci in liberalci.« Začel se je potus (krokanje), ki je trajal do poslednje krone.²⁹ Reševanje stiske ni imelo dobrega konca. Benko ga nikoli ni omenjal, je pa maja 1912 pri Hranilnici in posojilnici za Izlake in okolico prejel posojilo v znesku 200 kron s 5,5-odstotno obrestno mero za dobo štirih let. Nekaj mesecev po pobegu iz semenišča je bil prisiljen poiskati denarno pomoč. Dolg je vrnil konec decembra 1915.³⁰

Filozofska želja se je tedaj uresničila samo Vebru. Uspel je pridobiti štipendijo, ki mu je odprla pot na graško univerzo,³¹ Benko pa ni imel te sreče. Položaj, v katerem se je znašel, je zahteval samo eno – čimprejšnjo zaposlitev. Ponudila se mu je na takratni Južni železnici. Opravil je potrebne strokovne tečaje s prometnega, telegrafskega in transportnega področja in po uspešnih izpitih sredi julija 1912 oblekel uniformo železniškega odpravnika vlakov. Sprejeli so ga kot uradnika - pripravnika.³² Sam je menil, da je poklic, v katerega je stopil, začasen. Upal je, da se mu bo sreča naposled nasmehnila in se bo le uspel posvetiti visokošolskemu študiju. Vzplamtela pa je prva svetovna vojna in njegova pričakovanja so se izjalovila. Služba, ki si jo je izbral v sili, je postala trajna.³³

Železnica in filozofija

Prvo službeno mesto je Benko dobil v Postojni, nato pa so ga spomladi 1915 premestili v Videm ob Savi.³⁴ V vojsko ga niso vpoklicali, od začetka leta 1914 je bil rezervni kadet 4. pehotnega polka v Celovcu.³⁵ Po dveh letih v Vidmu je na vrsto prišel Zidani Most, kjer je prometniško dvigovanje lopatice zamenjalo delo postajenačelnika. V Zidanem Mostu je leta 1918 dočkal konec vojne in razpad habsburške monarhije. V novi jugoslovanski državi so ga po njegovem vztrajnem prizadevanju leta 1922 premestili na Inšpektorat državnih železnic (od 1923 Direkcija državnih železnic) v Ljubljani, kamor se je zgodaj zjutraj vozil z vlakom.³⁶ Iz tega časa izvira šaljiv, pa tudi ne najbolj prijeten dogodek, kako je v

²⁹ Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, 16. – V *Zgodbah* je kot ljubljanski župan napačno naveden Ivan Hribar.

³⁰ DAB, Colectania, Zadolžnica, 19. 5. 1912; Benko, *Hiša mojega očeta*, 28–29.

³¹ »France Veber«, Slovenska biografija. (spletni vir)

³² Benko, *Hiša mojega očeta*, 29–30.

³³ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 5. razdelek.

³⁴ Benko, *Hiša mojega očeta*, 31.

³⁵ DAB, Colectania, K. k. Ministerium für Landesverteidigung, Wien, 22. 12. 1913.

³⁶ Benko, *Hiša mojega očeta*, 31; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 5. in 7. razdelek; K. (arol) Ru. (stja), »Slovenske železnice«, v: *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998), 23.

Zidanem Mostu prespal konec poti domov. Ko je zelo utrujen popoldne na vlaku zadremal, nato pa trdno zaspal, je ob postanku namesto napisa Zidani Most na postajnem poslopju zagledal tablo Brežice. Jezen nase je stopil na naslednji vlak proti Ljubljani. In znova zaspal ter se zbudil na Jesenicah. Šele po tretjem poskusu mu je v svitu novega dne uspelo izstopiti na domači postaji. – Ko je služboval v Vidmu, pa je nekoč preprečil rop prometne blagajne. Postajna čistilka mu je v večernih urah povedala, da se trije hrvaški potepuhi v čakalnici pogovarjajo, kako ga bodo ponoči napadli in izvedli rop. Benko, ki je bil nagle jeze, se je razhudil, pograbil debelo krepelo in odvihral v čakalnico. Tam je prevrnil mizo in ob sočnem zmerjanju pretepel Hrvate, ki so med čakanjem na ustrezno nočno uro zadremali. Pobegnili so kar skozi okno in izginili v noč.³⁷

V prvih železniških letih si je Benko ustvaril družino. Že med službovanjem v Postojni se je spoznal s Frančiško Kenda (1887–1970), ki je delala v restavraciji Postojnske jame. Poročila sta se 27. februarja 1916, župni urad pa jima je poročni list izdal dan kasneje.³⁸ Imela sta štiri otroke: Ljudmilo (1914–1969), Vladimirja (1917–2011), Dušana (1919–2016) in Alenko (1922–1989). Družina se je leta 1923 preselila v Ljubljano,³⁹ kjer je že pred tem steklo Benkovo »dvojno življenje«. Poleg dela na železniški direkciji, kjer je dosegel položaj višjega svetnika, se je posvetil študiju filozofije, kar si je po odhodu iz semenišča vseskozi želel. Na ljubljansko Filozofsko fakulteto se je kot izredni študent vpisal marca 1922. Kmalu je začutil »živo razliko med smotrnim in pravim znanstvenim študijem in dosedanjim neurejenim iskanjem«. ⁴⁰

V Ljubljani se je ponovno srečal z mladostnim prijateljem Vebrom, utemeljiteljem in začetnikom slovenske univerzitetne filozofije,⁴¹ ki je po opravljenem doktoratu pri profesorju Meinongu leta 1917 in kasnejši vrnitvi v domovino tedaj kot docent predaval na Filozofski fakulteti. Filozofsko nagnjenje ju je še enkrat zelo tesno zbližalo. Tako rekoč dnevno sta se srečevala, družili sta se tudi Vebrova in Benkova družina, v širši družbi, kamor sta zahajala, pa so bili še filozof in nevropsihiater Alfred Šerko (1879–1938), literarni zgodovinar in prevajalec Joža Glonar (1885–1946), pravnik, filozof in latinist Rudolf Trofenik

³⁷ Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic: Vlado Benko, *Spomini*, 1–2; Benko, *Hiša mojega očeta*, 31–32.

³⁸ DAB, Colectania, Poročni list – Testimonium copulationis, Postojna, 28. 2. 1916.

³⁹ Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic: Vlado Benko, *Spomini*, 4.

⁴⁰ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 114, 117.

⁴¹ Marko Uršič, »Uvodna beseda«, v: *Pozabljena generacija filozofov: zbornik razprav*, ur. Marko Uršič (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016), 7.

(1911–1991), jezikoslovec Rajko Nahtigal (1877–1958), pedagog in filozof Emil Hrovat (1909–1972) idr. V Benkov dom, kjer sta kot podnajemnika nekaj časa stanovala tudi operni pevec Anton Dermota (1910–1989) in študent prava ter kasnejši profesor na ljubljanski Pravni fakulteti Ciril Kržišnik (1909–1999), so prihajali še filozof Franc Žekar (1887–1969), pesnik, pisatelj in esperantist Damjan Vahen - Svetinov (1913–1981), pisatelj, pesnik in dramatik Tone Čufar (1905–1942), pesnik in potopisec Radivoj Peterlin - Petruška (1879–1938) in poznejši akademski slikar Stane Kumar (1910–1997).⁴² Benkova filozofska družina, ki se je zbirala vse do druge svetovne vojne, je zdaj v enem zdaj v drugem gostinskem lokalu pozno v noč ali še dlje ob dobri kapljici razpravljala o vseh mogočih abstraktnih vprašanjih.⁴³

Preden se je povsem zapisal filozofski družini, je Benko veliko prijateljaval z železniškimi uradniki.⁴⁴ Očitno v njihovi družbi je v letu, ko so ga premestili na direkcijo v Ljubljani, v veselem razpoloženju v latinščini in slovenščini napisal pismo novemu papežu Piju XI. Pismo, ki je imelo šaljiv značaj, nakazovalo pa je tudi na tedanje socialne razmere, sicer ni romalo v Rim, vseeno pa ga velja razgrniti:

»Sancte Pater!

Immens a coacti miseria, quam miserat Deus Omnipotens super nos creaturas suas vertimus nos ad Te, Sancte Pater, in afflictione hâc auxilium subsidiumque suppliciter deprecantes.

Jam ab omni initio in paupertate nati – quae est principium omnis verae virtutis – eleginnes vitam ferroviariam in firmissima persnasionem in hacce conditione cunctis vitae nostrae diebus Deo nostro ac Sanctae Ejus ecclesiae summam landem et gloriam optime tribuere posse.

Et re vera! Providentiâ divina ac Rei publicae nostrae consulum sapientiâ quoad paupertatem nostram ita sumus confirmati, est majorem gradum perfectionis sub hoc visu adsequi impossibile videatur.

Sed jam nobis desunt vires, et corporis et animae nostrae paulatim decrescunt potentiae. Familiae nostrae esuriunt, sitinnt – in hoc puncto praesertim nos patres familiae – indigent vestibus; et sicut ex omnibus illucescit signis, condemnati sumus in mortem turpissimam, in mortem per famem, nisi brevi in tempore Misericordia Tua attulerit nobis salutem.

Non perhorescimus quamlibet mortem; meruvres euim, quod dixerat

⁴² Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic: Vlado Benko, *Spomini*, 14; Benko, *Hiša mojega očeta*, 32, 184; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 13., 18., 24. razdelek; Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, 36, 37.

⁴³ Benko, *Hiša mojega očeta*, 184.

⁴⁴ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 4. razdelek.

Spiritus Sanctus per apostulum suum: ‚Quam incompreheusibilia sunt iudicia Ejus!‘

Sed ut diem obeaves supremum in hac juventute, durumods per multos adhuc annos genus humanum multiplicari ac Deum glorificari possimus, nec Divinae placerit Providentiae.

Ad tolendam hauc miseriam mite nobis Sancte Pater:

1. Ad salvandas animas nostras Apostolicam Tuam Benedictionem,
2. ad salvanda vers corpora nostra 100.000 L (dic litarum milia centum)

neque dubides, quin donum Tuum accepturi simus summa devotione glorificantes Deum, sanctam Ejus Ecclesiam ac Tuam Benevolentiam per annia saecula saeculorum Amen!

Labaci, diebus Manae Desolationis

A.[nno] D.[omini] 1922.

Sveti oče!

Prisiljeni vsled brezmejne bede, ki jo je poslal nad nas Vsemogočni Bog, nad nas svoje kreature, se obračamo do Tebe, Sveti Oče, v tej stiski ponižno Te proseč za pomoč in podporo.

Že od vsega početka rojeni v uboštvu – ki je načelo vsake kreposti – smo si bili izbrali železničarski stan v trdnem prepričanju, da je v tem poklicu najbolj mogoče, da vse dneve svojega življenja pojemo čast in slavo svojemu Bogu in sveti Njegovi Cerkvi.

In zares! Po božji Previdnosti in s pomočjo uvidevnosti voditeljev naše države smo se glede uboštvata tako utrdili, da je v tem pogledu nemogoče doseči višjo stopnjo popolnosti.

Toda že nam primanjkujeje moči, tako telesne kot duševne zmožnosti nam polagoma pojenjajo. Naše družine gladujejo, trpijo žejo – v tej točki zlasti mi družinski očetje – nimamo obleke; in kakor vsa znamenja kažejo, smo obsojeni na sramotno smrt, na smrt po lakoti, ako nam v najkrajšem času Tvoje usmiljenje ne bo prineslo rešitve.

Ne bojimo se sicer kakršne koli smrti; zavedajoč se namreč tega, kar je dejal Sveti Duh po svojem apostolu: ‚Kako nezapopadljivi so Njegovi ukrepi!‘

Toda da bi morali umreti v tej mladosti, dočim bi lahko še premnoga leta množili človeški rod in povelečevali svojega Boga, to pa vendar ne more biti v skladu z božjo Previdnostjo!

Da odstraniš to našo bedo, Te prosimo, da nam pošlješ:

1. V rešitev naših duš Svoj apostolski blagoslov,
1. v rešitev naših teles pa 100.000 L (izgovori stotisoč lir),

in ne dvomi, da bomo Tvoj dar sprejeli z največjo hvaležnostjo, povelečujoč Boga, njegovo sveto Cerkev in Tvojo Dobrotljivost na vse vekov veke Amen!

V Ljubljani, v dneh Velike Bede
L.[eta] G.[ospodovega] 1922.«⁴⁵

Benko je tudi ob drugih priložnostih v svoji filozofski družbi uporabljal latinščino.⁴⁶ Na poroki hčerke Alenke leta 1951 pa se je v dobrem razpoloženju s sinom Vladimirjem, leta 1942 diplomiranim romanistom, v latinščini na široko razgovoril.⁴⁷ Benko je bil v železniški službi zelo vesten. Na ljubljanski direkciji je vodil finančno poslovanje njenega gradbenega oddelka. Za to delovno zadolžitev je opravil ustrezen finančni tečaj. Tako je bil soudeležen pri gradnji novega železniškega mostu v Zidanem Mostu v letih 1929–30, ki je končno omogočil železniško povezavo med Ljubljano in Zagrebom brez zamudnega prestavljanja vlakov.⁴⁸ Do zgraditve mostu so vlake v smeri proti Zagrebu in obratno s premikalnimi vožnjami najprej prestavili na tovorni kolodvor in nato na potniškega. Tako prestavljanje je vzelo do trideset minut.⁴⁹ Most, ki so ga ob prisotnosti najvišjih cerkvenih, upravnopolitičnih in prometnih (železniških) predstavnikov slovesno otvorili sredi avgusta 1931, je bil desetletja živa potreba železniškega prometa.⁵⁰

Kot se je spominjal njegov sin Dušan,⁵¹ je bilo Benkovo službovanje tudi nevarno. Še v otroški dobi je nekega popoldneva videl očeta, ko je v notranji žep plašča tlačil veliko pištolo. Zaradi sinovega vprašujočega pogleda mu je pojasnil, da se zvečer v službenem vagonu vlaka pelje na gradbišče železniškega priključka s kupom denarja in hoče imeti orožje za vsak primer pri sebi.⁵² Kasneje je povedal, da mu je pištola res služila. Ko je na eni od železniških postaj v službeni vagon skušal priti neznanec, mu je nastavil pištolo na čelo, ga ustrašoval in odgnal.⁵³

⁴⁵ DAB, Colectania, Sancte Pater!/Sveti Oče!

⁴⁶ Benko, *Hiša mojega očeta*, 187.

⁴⁷ Pričevanje Alenke Benko avtorju. O Vladimirju Benku glej: Vlado Benko, *Sociologija in teorija mednarodnih odnosov*, ur. Niko Toš in Milan Brglez (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2022); »Vladimir Benko«, Slovenska biografija. (spletni vir)

⁴⁸ Benko, *Hiša mojega očeta*, 185, 187; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 3., 4. in 9. razdelek; prim. »Gradnja mostu v Zidanem mostu«, Gradimo. (spletni vir)

⁴⁹ Jože Jenko, »Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let«, *Kronika*, št. 2 (1962): 103.

⁵⁰ »Novi most na Zidanem mostu izročen prometu«, *Jutro*, 19. 8. 1931, 2; »Most kralja Aleksandra«, *Slovenec*, 19. 8. 1931, 3; »Blagoslovitev novega železn. mostu na Zidanem mostu«, *Ilustrirani Slovenec*, 30. 8. 1931, 278.

⁵¹ O Dušanu Benku glej: Jurij Perovšek, »Dušan Benko«, v: *Osebnosti slovenskega novinarstva*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2021), 23–41.

⁵² Benko, *Življenjepisna pripoved*, 4. razdelek.

⁵³ Pričevanje Franceta Perovška avtorju.

Iz filozofske družine

Naj opišemo še dvoje Benkovih »silaških« dejanj, povezanih z njegovim filozofskim krogom, ki se je med drugim rad zbiral v kavarni Central na Marijinem (danes Prešernovem) trgu; kavarna je bila v posloplju današnje Centralne lekarne. Za vse kavarne je tedaj veljala policijska ura, kar je pomenilo, da so jih zapirali ob polnoči. Ker pa je bila ob tej uri filozofska razprava navadno na višku, je niso mogli prekiniti, dokler niso dorekli vseh vprašanj. Ko je v lokal vstopil policaj s pozdravom »Gospodje, policijska ura«, so zadevo običajno rešili tako, da je lastnik lokala zaklenil vrata, policaja pa so povabili k mizi in policijske ure ni bilo več. Zgodilo pa se je, da je mesto Ljubljana nastavilo nekaj novih policajev, ki za opisano navado ljubljanskih intelektualcev niso vedeli. Ko je ob neki priložnosti policaj ob polnoči vstopil v kavarno in napovedal konec uživanja dobre kapljice in razprave, so se prisotni začudili, ker ni pristal na uveljavljeni običaj. Družba se je spogledala in Veber je dejal Benku: »Polde, tukaj pa je nujno takoj nekaj resnega ukreniti.« In Benko je prijel policaja, mu iztrgal njegovo edino orožje, pendrek, iz rok, policaja vrgel iz lokala, pendrek v Ljubljano ter se ob splošnem odobravanju vrnil v kavarno, kjer so razpravo, kot da se ni nič zgodilo, mirno nadaljevali. Prizadeti policaj je napisal prijavo, ki jo je zjutraj dobil v roke upravnik ljubljanske policije Lovro Hacin (1886–1946) in jo vrgel v koš.⁵⁴

Drugi dogodek je bil povezan z navado Vebra, Glonarja, Benka, Hrovata in drugih, ki so bili v poletnem času redni obiskovalci reke Save. Po preplavani Savi in njenih vrtincih so vsak uspeh v večernih urah proslavili v gostilni Kovač na klancu v Tomačevem. Ko so se nekoč odločili za pot domov po bližnji mimo smodnišnice namesto kot običajno po Tyrševi (današnji Koroški) cesti, jih je ustavil stražarjev glas: »Stoj, ko ide!« – »Mi,« je bil odgovor. – »Jedan od vas napred, ostali stoj!« Benko je stopil do stražarja, ga zgrabil, mu iztrgal puško iz rok in zavpil: »Naprej!« Ostali so pomagali razorožiti stražarja do konca. Vzeli so mu pas z municijo in bajonet. Nato so se napotili proti Tyrševi cesti. Ubogi vojak jim je moledujoč sledil do ceste, kjer so mu vrnili izpraznjeno puško, bajonet in opremo. Pozneje se je govorilo, da je poveljnik Dravske divizijske oblasti izvedel za dogodek in bil tiho.⁵⁵ Benko se je z vojaškimi zadevami kasneje srečal marca 1941, ko je bil imenovan za referenta pri mobilizacijskem odseku ljubljanske Direkcije Jugoslovanskih državnih železnic.⁵⁶

⁵⁴ Weber, *150 zgodb Ljubljančana*, 36.

⁵⁵ Prav tam, 37.

⁵⁶ DAB, *Colectania, Jugoslovanske državne železnice – Direkcija Ljubljana, Ljubljana, marec 1941.*

Doctoris philosophiae

Leopold Benko je študij dokončal v akademskem letu 1925/26.⁵⁷ Glavni predmet študija je bila filozofija, stranska pa pedagogika in stara cerkvena slovanščina. Za slednjo je v *Curriculum vitae* pojasnil, da ga »svoječasni interes za teološke vede ni nikdar docela zapustil in moram tej okolnosti pripisovati dejstvo, da sem si izbral kot tretji predmet staro cerkveno slovanščino«. Doktorsko disertacijo, ki jo je pripravil po študiju, je ob prijavi za rigoroz predložil 31. decembra 1927. Prijavo so sprejeli marca 1928 in določili izpitno komisijo. Sestavljali so jo prodekan Filozofske fakultete jezikoslovec Fran Ramovš (1890–1952) kot predsednik ter pedagog Karel Ozvald (1873–1946), France Veber in dekan Filozofske fakultete literarni zgodovinar France Kidrič (1880–1950) kot člani. Doktorandov mentor Veber in drugi ocenjevalec Ozvald sta predloženo disertacijo maja 1928 ocenila pozitivno z oceno devet. Benko je strokovni rigoroz iz filozofije kot glavnega in pedagogike kot stranskega predmeta ter rigoroz iz slovanske filologije z ocenama devet in osem opravil 25. in 30. junija 1928.⁵⁸

Rigoroza sta bila zahtevna, saj so na mladi univerzi hoteli dokazati, da so enakovredni drugim, starejšim. V družinskem krogu je nato povedal, da se je zapét v pražnjo obleko v zbranosti med izpraševanjem tako preznojil, da se je ob koncu prvega rigorozu z njim vred dvignil tudi nanj prilepljen stol, na katerem je sedel.⁵⁹ Po promociji 30. junija 1928 so se izpraševalci in Benko skupaj posedli pri njem doma, kjer so se zbrali ob slovesni večerji ter se modro pomenkovali.⁶⁰

Kot je zapisal ob predložitvi, je Benko v disertaciji *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike* izhajal iz vrednostne teorije in skušal s pomočjo psihologije doseči »temelj vsem vrednotam in kriterij etičnega presojanja«. »Ta kriterij,« je pojasnil, »sem našel v absolutni vrednosti človeške osebnosti, katerega pojem sem skušal podrobneje, nego se je to dosedaj zgodilo, analizirati. Uvidel sem, da igra osebnost odločilno vlogo ne le na polju etičnega pojmovanja, temveč da tvori tudi merilo pedagoški teoriji in kulturnemu dejstvom v občē.«⁶¹ Benkov poglavitni namen je bil »odkriti enoten vidik za etično presojanje in ta vidik smo našli v človeku in njegovi konstitutivni vrednoti«.⁶²

⁵⁷ DAB, Colectania, Absolutorij, Ljubljana, 4. 6. 1928.

⁵⁸ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 114–120.

⁵⁹ Benko, *Hiša mojega očeta*, 67; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 5. razdelek; pričevanje Alenke Benko avtorju.

⁶⁰ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 14. razdelek.

⁶¹ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 117.

⁶² Osebni arhiv avtorja, Leopold Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike* ([Ljubljana], [1928]), doktorska disertacija, 2.

Benko je presojo obravnavanega problema začel z razčlenbo splošnega pojma vrednot. Ugotavljal je, da »celokupno vesoljstvo predstavlja lahko v vseh svojih individualnih členih vrednote, sedaj pozitivne, sedaj negativne, sedaj samovrednote, sedaj sovrednote. Ni torej pojava, ki bi stal že po svoji notranji naravi izven vrednostne sfere.« – »V tem smislu ločimo med konstitutivnimi in konsekutivnimi vrednotami ali med samovrednotami in sovrednotami.« Konstitutivna vrednota (samovrednota) je npr. človekov dobri značaj, konsekutivna vrednota (sovrednota) pa je npr. zdravilo, ki vrača zdravje, in ko ozdravimo, izgubi svojo vrednost.⁶³ Drugo pomembno vprašanje vrednostne teorije in še posebej etike pa je Benko videl v premisleku, ali pripada vrednotam ne le subjektiven, temveč, vsaj pod določenimi pogoji, tudi objektiven značaj.⁶⁴

Zagovarjal je obstoj objektivnih vrednot. To so tiste, ki pripadajo pojavom glede na subjekt, vendar neodvisno od vrednotenja po tem subjektu. Subjektivne pa so tiste, ki pojavom kljub vrednotenju po tem ali onem subjektu ne pripadajo. O objektivnih vrednotah zato lahko govorimo v primerih, ko te kljub odsotnosti aktualnega vrednotenja ohranjajo status vrednot. (Hrana ostane objektivna vrednota ne glede na aktualno vrednotenje; tudi etične vrednote ne izgubijo svoje objektivnosti za posamezne subjekte, čeprav se njihovega vrednostnega značaja trenutno ne zavedamo.)⁶⁵ Na ključno vprašanje tega dela disertacije – ali vrednote lahko obstojijo brez doživljajočih bitij, torej če odmislimo iz vesoljstva sleherni subjekt – pa je odgovoril, da bi vesoljstvo »obstojalo in bi bilo fundirano v tem svojem obstoju na dejstvih, ne da bi bilo potrebno, da bi bila slednja dojemana. Vrednote brez subjektov nimajo smisla.«⁶⁶ Vse so vezane na subjekt. Benko na področju vrednot in vrednotenja logično dosledno izpelje znamenito Protagorovo misel, da je človek mera vseh stvari.⁶⁷ Asubjektivnih oziroma absolutnih vrednot ni.⁶⁸ Veber je v svoji oceni disertacije Benku priznal izvirno dokazovanje neobstoja asubjektivnih vrednot, čeprav mu metodična distanca, ki jo je Benko vzdrževal do vsega transcendentalnega in metafizičnega, verjetno ni bila povsem pogodu.⁶⁹

V osrednjem delu disertacije je Benko obravnaval osebnost kot etično

⁶³ Prav tam, 7, 8, 13; Borut Ošljaj, »Leopold Benko: vrednostno teoretična zasnova personalne etike«, v: *Pozabljena generacija filozofov*, 145.

⁶⁴ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 22.

⁶⁵ Prav tam, 31, 32; Ošljaj, »Leopold Benko«, 145.

⁶⁶ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 33, 35.

⁶⁷ Ošljaj, »Leopold Benko«, 146.

⁶⁸ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 34–35.

⁶⁹ Ošljaj, »Leopold Benko«, 146.

vrednoto. Etična vrednota je bila zanj kvalitativno svojevrstna vrednota, nepri-merljiva z drugimi vrednotami.⁷⁰ Prikazuje se z vidika lastne in tuje osebnosti, odraža se tako rekoč le na osebnih pojavih in neposredno ali vsaj posredno le glede na človeka kot osebo. »Kratko: posreden predmet etičnega vrednotenja je osebnost kot posebna vrednota.«⁷¹ Je najvišja vrednota, brez katere tudi druge vrednote nimajo svoje vsebine. Je konstitutivna vrednota in absolutno enaka pri vseh.⁷² »Kar si ti, sem jaz: človek, oseba, nič več, pa tudi nič manj!« Postulati etičnih načel morajo »veljati brezpogojno za vse in vsacega tudi če bi bila morda s tem prikrajšana obča korist ali splošni blagor večine ljudi.«⁷³

Benko dosledno zahteva načelno enakost, predvsem pa enakovrednost oseb, ne glede na sposobnosti vrednotenja.⁷⁴ V tem smislu se zavzame za vse, ki obremenjujejo splošnost – duševno in telesno pohabljene, reveže – in zastavi rezko vprašanje: »Ali bi pa bilo etično, ako bi se take ljudi kratkoma spravilo nasilnim potom s sveta?«⁷⁵ Nikakor ne! Benko jasno utemeljuje splošno enakopravnost različnih ljudi ne glede na njihove različne dispozicije, večšine ali druge lastnosti.⁷⁶ »Vsakemu je lastna oseba enako draga, nihče nima pravice staviti jo v vrednostnem pogledu nad vrednoto ali pod vrednoto drugih subjektov. Osebnostna vrednota ne dopušča niti razlikovanja med subjektivno in objektivno vrednoto. Osebnost je vrednota per eminentium (Wert schlechthin) ali kratko, osebnost je v tem smislu absolutna vrednota.« In pribije: »Čim negiramo vrednoto osebnosti, negiramo smisel življenja in veseljstva, negiramo in moramo negirati konsekvantno v veseljstvu obstoj vrednot sploh.«⁷⁷

Benko je bil kritičen ocenjevalec svojega časa in v tem pogledu je zavrnil tako kapitalizem kot socializem. Obema je očital, da odpravljata posameznika kot osebo.⁷⁸ Po njegovem mnenju je bil sodobni razvoj človeške družbe etično negativno usmerjen.⁷⁹ Njegov ideal je bila družba človeškega sožitja, v kateri ne glede na to, kaj si in koliko imaš, tvoja vrednost ostaja nespremenljiva konstanta.⁸⁰ V tem

⁷⁰ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 36.

⁷¹ Prav tam, 40–41. Besedilo disertacije navajam v jezikovno nespremenjeni obliki. Op. p.

⁷² Tanja Pihlar, »Pot iz pozabe«, v: Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 304.

⁷³ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 44, 67.

⁷⁴ Ošljaj, »Leopold Benko«, 151.

⁷⁵ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 45.

⁷⁶ Ošljaj, »Leopold Benko«, 151.

⁷⁷ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 47, 55.

⁷⁸ Ošljaj, »Leopold Benko«, 150–151.

⁷⁹ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 50.

⁸⁰ Ošljaj, »Leopold Benko«, 152.

smislu mora biti uravnana tudi vzgoja, katere končni cilj je privedi posameznika in družbo do harmoničnega sožitja. »Vzgojni ideal ni torej napredek umske nego v prvi vrsti srčne kulture.«⁸¹

Kot je opozoril Borut Ošljaj, ima Benkova postavitev osebe kot vrednostne substance pomembne posledice, zlasti ko gre za vprašanje religioznih vrednot. Podrejanje osebnostnih vrednot religioznim je imel za objektivno nepravilno, ker lahko imajo religiozne vrednote le konsekutivni status, dobre pa so le, če služijo človeku kot konstitutivni vrednoti. A če religiozno dejanje ni naperjeno proti človeku, če udejanja človečnost, je nad vsako družbeno, ideološko ali svetovnonazorsko formo, ki zanemarja ali celo tepta človeka kot osebo. »Tukaj bi lahko izpostavili skorajda že postsekularno usmerjenost Benkove etike, ki se med drugim kaže v tem, da briše meje med različnimi sistemi oz. le-te meri zgolj in samo z vidika njihove afirmacije človeka in človeštva.«⁸²

V zadnjem delu disertacije je Benko obravnaval problem nagonskega spoznavanja znotraj etike. Ugotavlja, da je vsako čustvovanje vrednotenje in obratno, saj ni vrednot, ob katerih ne bi čustvovali. In ker je človek vrednota, je vsaka emocionalna reakcija s tega vidika pravilna, vsaka nasprotna pa nepravilna. Kadar koli izvira neko ravnanje iz drugih motivov, ni etično pravilno. Sovrednotenje, ki ni posredno ali neposredno utemeljeno na človeški osebnosti kot pristojni samovrednosti, ni etično vrednotenje.⁸³ S tem je Benko svoj zagovor človekove osebnosti kot take končal. Veber mu je pritrnil s pripisom k oceni disertacije: »Mimogrede naj še pripomnim, da zapušča spis blagodejni vtis osebe, ki vse to, kar teoretično trdi, v istini tudi sama doživlja.«⁸⁴

Po oceni Bojana Žalca predstavljajo disertacije, ki so jih pod Vebrovim mentorstvom pripravili njegovi doktorandi, »neizmerno bogastvo slovenskega naroda.«⁸⁵ Osvetljujejo pomemben in skoraj povsem spregledan del slovenske intelektualne in akademske zgodovine, predvsem pa na novo osvetljujejo intenzivno filozofsko dogajanje v Ljubljani med svetovnimi vojnami.⁸⁶ Benkova disertacija razkriva »pogumen, samozavesten in iskren filozofski duh, ki ne premore le za današnji čas skoraj povsem odsotnega pristnega raziskovalnega erosa, temveč tudi izrazito

⁸¹ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 72, 73.

⁸² Ošljaj, »Leopold Benko«, 153.

⁸³ Benko, *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*, 84, 96–97.

⁸⁴ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 119.

⁸⁵ Bojan Žalec, »Oris tematskih osi in možnih klasifikacij disertacij Vebrovih doktorandov«, v: Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 296.

⁸⁶ Andrej Ule, »Knjigi na pot«, v: Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 7.

sistematičen, poglobljen, celosten in pojmovno natančen pristop«. V več pogledih je bila pionirsko delo na področju personalne etike in etike vrednot, in to v času, ko je bil pozneje tako vpliven personalizem šele v prvih povojih, etika vrednot pa je bila še zelo razpršena, premalo sistematična in nezadostno utemeljena. Pomembno je tudi dejstvo, da je Benko brezpogojnost etične odgovornosti do vseh oseb utemeljeval brez sklicevanja na metafizične ali religiozne predpostavke, zgolj na podlagi človekovega doslednega premisleka v njegovih raznoterih aktih vrednotenj. »Benko se spretno giblje onstran filozofsko-disciplinarnih meja in omejitev, kar je značilnost ‚čistokrvnih‘ in samosvojih mislecev; v tem je znanilec postmodernih *crossover filozofov*.« V Benkovem delu je zelo pomembno še to, da je obvarovalo vrednostni status mentalno disfunkcionalnih ljudi. Benko ga je napisal pri enainštiridesetih letih, v zrelem obdobju, kar je vidno skozi vse besedilo. Zrcali spoznanja in izkušnje zrelega človeka, ki ljubi modrost ne le zaradi nje same, temveč nič manj tudi zato, da bi z njo izboljševal človeštvo in kulturo. Kot je opozoril Ošljaj, je Benkov humanizem »v bistveni meri ideološko nevtralen in hkrati odprt v različne smeri pre- in transhumanega. Glede na čas, predvsem pa glede na prostor, v katerem je to delo nastalo, si zasluži neprikrito spoštovanje.«⁸⁷

Druge življenjske plati

Sooblikovalec duhovne vsebine svojega časa in slovenskega prostora Leopold Benko se za politiko ni veliko zanimal. Kaj si je mislil o »klerikalcih« in liberalcih, je zadržal zase, njegov sin Dušan pa je menil, da je bil katoliški politiki manj naklonjen kot liberalni.⁸⁸ Komunistom ni bil naklonjen. Njegova hči Alenka je povedala, da ji je nekoč dejal, naj se v življenju odloči, kakor želi, le s komunisti naj nima opravka. A je ravno ona kot aktivistka Osvobodilne fronte v letih 1941–42 imela pogoste stike s komunističnima voditeljema Borisom Kidričem (1912–1953) in Edvardom Kardeljem (1910–1979). Ko jo je v začetku leta 1945 aretirala domobranska Slovenska politična policija, je zasliševalcu na vprašanje, zakaj se je pridružila komunistom, dejala: »Zato, ker so prišli Italijani!« Zasliševalec je obmolnil.⁸⁹ Neposredno pred koncem vojne je za las ušla namenjeni smrti. Benko je za hčerkino in sinovo (Vladimir) aktivistično dejavnost od leta 1941 vedel in jo kritično motril, a ji glasno ni ugovarjal.⁹⁰ Od političnih dogajanj v času

⁸⁷ Ošljaj, »Leopold Benko«, 141–142, 158.

⁸⁸ Benko, *Hiša mojega očeta*, 186.

⁸⁹ Pričevanje Alenke Benko avtorju.

⁹⁰ Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic, Vlado Benko, *Spomini*; Benko, *Življenjepisna pripoved*, 2. razdelek.

prve jugoslovanske države pa ga je močno vznemiril atentat na kralja Aleksandra I. Karađorđevića (1888–1934) v Marseillu.⁹¹

Benko je bil samosvoj človek, dokaj zaprt, več kot redkobeseden, v pogovoru hladen in neprizadet, kot da se ga vse, kar se dogaja okoli njega, prav nič ne tiče. Cerkvenih obredov ni obiskoval, nekoč, v poznih letih, pa je dejal, da začetek našega stvarstva nekje le mora biti. Največ mu je pomenil svet filozofije, kamor je zataval, ko je minil delovni dan. Živel je odmaknjen, v nekakšnem transu, v čisto drugem, abstraktnem svetu in marsičesa, kar je doživljala njegova družina, sploh ni zaznal oziroma doumel; v njegovi miselni opredelitvi in čustvovanju ni bila na prvem mestu. A če ga je kdaj prešinilo spoznanje, da obstaja in je zanj dolžan skrbeti, se je prebudil in z določenimi dejanji skušal sam sebe prepričati, da je skrben *pater familias*. Tedaj je postal radodaren. Sinu Vladimirju je kupil novo kolo, družino je obogatil z najnovejšim radijskim sprejemnikom, hčerki pa sta bili vedno rahlo privilegirani.⁹²

Imel je dobre dohodke, a malo smisla za družinski proračun. Njegova potrebnja je bila velika.⁹³ Po doktoratu je zavrnil ponujeno mesto na univerzi, ker bi se mu dohodki zmanjšali.⁹⁴ Vse, kar je počel, se mu je zdelo pravilno. Zelo dobro je igral citre, brez napak je znal odigrati tudi nekaj skladb na klavirju.⁹⁵ Na sorodstvo v Križah je bil zelo navezan. V začetku tridesetih let 20. stoletja je v domačo hišo pritovoril gramofon His Master's voice z značilnim akustičnim lijakom, ga navil in na Benkovi domačiji, 700 metrov visoko v hribih, predvajal operne arije. Začel je z Verdijevo Aido.⁹⁶ Rad je hodil v gore, nekaj let je bil tudi lovec.⁹⁷ Imel je izbrano knjižnico, v kateri je bila še vedno znana, v usnje vezana *Apologie des Christentums* Franza Hettingerja, ki jo je kupil leta 1910.⁹⁸ V knjižnici je hranil tudi roman enega najbolj branih nemških pisateljev srede 19. stoletja Friedricha Wilhelma Hackländerja z naslovom *Der letzte Bombardier*.⁹⁹ Hči Alenka je lahko, če je bila »pridna«, ob nedeljah prelistavala v usnje vezano, z bakreno naslovno

⁹¹ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 2. in 28. razdelek.

⁹² Benko, *Življenjepisna pripoved*, 2., 3., 4. in 6. razdelek; Isti, *Hiša mojega očeta*, 187.

⁹³ Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic: Vlado Benko, *Spomini*, 14.

⁹⁴ Pričevanje Alenke Benko avtorju.

⁹⁵ Benko, *Hiša mojega očeta*, 187; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 24. razdelek.

⁹⁶ Benko, *Hiša mojega očeta*, 67–68.

⁹⁷ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 23. in 55. razdelek.

⁹⁸ Osebni arhiv avtorja, Franz Hettinger, *Apologie des Christentums* (Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1906).

⁹⁹ Osebni arhiv avtorja: Friedrich Wilhelm Hackländer, *Der letzte Bombardier* (Berlin: Schreyersche Verlagsbuchhandlung, [1900]). – Roman je bil prvič objavljen leta 1870.

podobo okrašeno in bogato ilustrirano moderno naravoslovno enciklopedijo *Weltall und Menschheit*.¹⁰⁰

Ljubezen do tiskane besede je Benka leta 1932 privedla tudi na uredniško mesto glasila Nabavljalne zadruga uslužbencev državnih železnic v Ljubljani *Zadrugar*.¹⁰¹ Urejal ga je do konca izhajanja leta 1943. Glasilo je bilo vsebinsko zelo pestro. Objavljalo je prispevke o zadrugi doma in v svetu, gospodinjske, kuharske, vrtnarske, čebelarke, prehranske in zdravniške nasvete, nasvete o vzgoji otrok, prispevke o modi, gospodarskih vprašanjih in zadrugi v posameznih ekonomskih sistemih, prispevke s področja naravoslovnih znanosti in antropologije, razvoja posameznih narodnih skupnosti, zgodovine železnic in dogajanja po svetu. Zelo opazna so bila razmišljanja o zadrugi ideji, pisali so tudi o položaju žensk v zadrugi. Benko je odprl prostor tudi leposlovju in objavljala besedila bolj ali manj oziroma še ne uveljavljenih domačih avtorjev in besedila že poznanih tujih; od domačih avtorjev je mdr. objavljala prispevke Janka Furlana, Ignaca Koprivca, Gustava Strniše, Josipa Vandota in Lojzeta Zupanca, od tujih pa besedila Antona Pavloviča Čehova, Guya de Maupassanta, Nikolaja Vasiljeviča Gogolja, Jaroslava Haška in Marka Twaina.¹⁰²

V *Zadrugarja* je pisal tudi sam. Njegovo načelno stališče je bilo, da se zadrugi ne sme vezati na nobeno politično doktrino, v parlamentu pa bi moralo imeti svoje predstavnike, ki bi zastopali zadrugi politiko.¹⁰³ Omenimo naj še njegovo stališče iz leta 1940, v katerem je oporekal marksističnim ocenam, da vojne povzročajo gospodarski dejavniki. Vzroki za tedanje novo vojno po njegovem prepričanju niso izvirali zgolj iz gospodarskih razlogov, pač pa predvsem »iz duhovne plati človekove, iz njegove strasti, iz njegovih razumovnih in etičnih zablod«. Celotisto, kar je imelo svoje dni duhovno in etično vrednost, je izgubilo to obeležje. Ljubezen do svoje domovine in rodu se je sprevrgla v politično strast, šovinizem in imperializem, v zanikanje vsega, kar je tuje. »Človeštvo se klanja samo dvema bogovoma: kapitalu in fizični sili.« Treba je priznati načelo absolutne enakovrednosti in enakopravnosti od človeka do človeka, od naroda do naroda.¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Weltall und Menschheit: Geschichte der Erforschung der Natur und der Verwertung der Naturkräfte im Dienste der Völker: Erster – fünfter Band*, herausgegeben von Hans Kraemer (Berlin–Leipzig–Wien–Stuttgart: Deutsches Verlagshaus Bong & Co., 1900–1910); pričevanje Alenke Benko avtorju.

¹⁰¹ Janko Šlebinger, *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936* (Ljubljana: [s. n.], [1937]), 111.

¹⁰² *Zadrugar*, 1932–1943.

¹⁰³ L.(eopold) B.(enko), »Konferenca o zadrugi tisku«, *Zadrugar*, št. 12 (1940): 355.

¹⁰⁴ L.(eopold) B.(enko), »Zakaj in kam?«, *Zadrugar*, št. 1 (1940): 20–21.

Pomemben vidik *Zadrugarjeve* vsebinske podobe so bila Vebrova razmišljanja o združništvu, ki jih je glasilo objavljalo v letih 1933–37.¹⁰⁵ Za ideološko analizo ideje združništva, ki v celoti ustreza njegovi filozofski zgradbi, pripeljala pa ga je do novih filozofskih uvidov, je Vebera navdušil Benko.¹⁰⁶ V združnem gospodarstvu je Veber našel zlato sredino med materializmom in gospodarskim liberalizmom ter združništvo imenoval gospodarski humanizem. Zadržna ideja je z njim dobila globoko filozofsko osnovo.¹⁰⁷

Po drugi svetovni vojni in v novem času

V slabem letu po koncu druge svetovne vojne se je Benkova železniška pot iztekla. Petega aprila 1946 je minister za promet Federativne ljudske republike Jugoslavije na predlog Železniške uprave Ljubljana »v interesu službe« podpisal sklep o njegovi upokojitvi.¹⁰⁸ Gradbeni oddelek ljubljanske železniške uprave je Benka nato obvestil, da je s koncem maja 1946 razrešen aktivne železniške službe. Do tega dne je moral vse službene predpise, uradne pripomočke, inventarne predmete in legitimacije za vozne olajšave predati vodji personalnega odseka gradbenega oddelka, redne službene posle pa oddati po navodilih vodje oddelka.¹⁰⁹ Upokojili so ga z nepolno delovno dobo. Njegova medvojna politična drža ni bila sporna, posređi je bilo ravnanje samopašnega in neizkušenelega mladega vodstva ljubljanske železniške uprave, pri katerem si je zaradi kritike nezdravih razmer, ki jih je povzročilo, nakopal hudo zamero.¹¹⁰

Slovo od železnice je bilo dokončno, kljub prošnji njegove hčerke Alenke predsedniku Vlade Ljudske republike Slovenije (LRS) Borisu Kidriču, da bi odnos do očeta spremenili. Alenka Benko je bila tedaj Kidričeva osebna tajnica, skupaj z njegovo ženo Zdenko Kidrič (1909–2008) so celo bivali v isti hiši v središču Ljubljane.¹¹¹ Benko se je na upokojitev odzval z obsežnim pismom Kontrolni komisiji pri Vladi LRS 20. maja 1946. V njem je obsodil nastalo personalno politiko – zapostavljanje in omalovaževanje zlasti starejših uslužbencev, neutemeljene odpuste iz službe,

¹⁰⁵ Vebrove članke, ki jih je o združni misli objavljalo v *Zadrugarju*, glej tudi v: France Veber, *Zadržna misel: izbor člankov in razprav*, ur. Zorko Simčič (Buenos Aires: Cooperativa de credito S. L. O. G. A., 1979).

¹⁰⁶ Emil Hrovat, »Vebrova filozofija in združništvo«, *Zadrugar*, št. 10 (1940): 292; Zorko Simčič, »[Uvod]«, v: Veber, *Zadržna misel*, 13.

¹⁰⁷ Hrovat, »Vebrova filozofija in združništvo«, 293.

¹⁰⁸ DAB, Colectania, Ministarstvo saobraćaja FNRJ, Beograd, 5. 4. 1946.

¹⁰⁹ DAB, Colectania, Železniška uprava Ljubljana, 11. 5. 1946.

¹¹⁰ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 2. razdelek; Isti, *Hiša mojega očeta*, 186.

¹¹¹ Pričevanje Alenke Benko avtorju.

nepotrebne premestitve (»nebrzdana manija premetavanja uslužbencev iz kraja v kraj«), predčasne upokojitve, neupoštevanje in zlohотно tolmačenje ugovorov in nasvetov izkušenih, vestnih in popolnoma zanesljivih uslužbencev in »zaslepljenost, da je treba pri državni upravi postaviti prav vse na glavo«. Poudaril je, da mu v političnem pogledu ni kaj očitati, in pravice do tega ni dopuščal nikomur, čeprav se ne more ponašati s kakšnimi posebnimi junaštvi. Je pa med vojno v svojem uradu skupaj s sodelavcem inženirjem Urbančičem zbiral gradivo, za katero sta menila, da bo potrebno po vojni, in razširjal ugodne vesti z bojišč.¹¹²

Na njegovo pismo ni bilo odziva. Dodatna leta do polne delovne dobe je izpolnil s honorarnimi zaposlitvami – kot svetovalec in pomočnik vodje v antikvariatu osrednje ljubljanske knjigarne, z delom pri Planinskem društvu Ljubljana - Matica (dve ali tri leta je bil tudi gospodar Doma na Komni) in kot knjigovodja v Centralni delavnici Gustrója (Glavne uprave kmetijskih strojnih postaj LRS) v Ljubljani.¹¹³ Leta 1958 so mu slabo pokojnino nekoliko izboljšali.¹¹⁴

Glede politike je Benko v novem življenjskem položaju ostal tak, kot je bil pred vojno. Do nove oblasti ni izrekal nejevolje ali nesoglasja, čeprav je bil do nje prej kritičen kot pa solidaren.¹¹⁵ Je pa konec petdesetih let 20. stoletja svojega zeta Franceta Perovška, moža hčerke Alenke in tedaj vidnejšega družbenopolitičnega delavca, rahlo strahoma vprašal, ali v Jugoslaviji obstoji kult osebnosti. V mislih je imel Josipa Broza Tita. Po zetovem pritrdilnem odgovoru mu je bilo očitno lažje.¹¹⁶ Spremljal je tudi razmere v mednarodnem komunističnem gibanju in po poslabšanju jugoslovansko-kitajskih odnosov leta 1958 pozorno preštudiral knjigo Edvarda Kardelja *Socializem in vojna*.¹¹⁷ O medvojnem dogajanju je menil, da bi bilo na cerkveni strani drugačno, če bi še živela in odločala škof Anton Bonaventura Jeglič in Janez Evangelist Krek, ki sta bila »prava Jugoslovana«. ¹¹⁸ Drugače je politiko puščal vnemar.

Verjetno najhujši udarec po drugi svetovni vojni pa je za Benka, ki sta mu

¹¹² DAB, Colectania, Kontrolni komisiji pri vladi LRS, Ljubljana, 20. 5. 1946.

¹¹³ Benko, *Hiša mojega očeta*, 185; DAB, Gustrój – Glavna uprava kmetijskih strojnih postaj LRS, Ljubljana, 27. 3. 1948. (dekret)

¹¹⁴ DAB, Colectania, Okrajni zavod za socialno zavarovanje, Ljubljana, 11. 10. 1958. (odločba)

¹¹⁵ Benko, *Življenjepisna pripoved*, 2. razdelek.

¹¹⁶ Pričevanje Franceta Perovška avtorju.

¹¹⁷ Edvard Kardelj, *Socializem in vojna: pogled na kitajsko kritiko politike koeksistence* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960); pričevanje Alenke Benko avtorju.

¹¹⁸ Goranka Kreačič, »Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevnških zapisov«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (2023): 187–188.

bivanjsko uresničenje pomenila čista filozofija in njej pripadajoči prijateljski krog, pomenilo umanjkanje njegove filozofske družine. Ta se je med vojno razšla. Redkeje se je videval tudi z Vebrom, čeprav sta se ob kozarcu vina še srečevala.¹¹⁹ Menda mu je Veber zameril, ker se nanj ni mogel opreti pri odločitvi, da postane eden od predavateljev v okviru predavanj pedagoškim delavcem o zgrešenosti komunističnih nazorov, h katerim je propagandni odsek Rupnikove pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini konec leta 1943 in v prvi polovici leta 1944 pritegnil večjo skupino univerzitetnih profesorjev in drugih izobražencev;¹²⁰ Veber je predaval tudi na Nemški akademiji v Ljubljani.¹²¹ Ne glede na to sta filozofa ohranila zavest o dolgoletnem prijateljstvu. Ko so se 4. avgusta 1965 na ljubljanskih Žalah poslovili od Benka, mu je Veber v vežici sv. Andreja izkazal spoštovanje z globokim poklonom.¹²²

V Benkovem življenju je v povojnih razmerah nastala praznina, ki je ni znal zapolniti. Zatekel se je v urejanje svojih knjig, risal konstelacije različnih ozvezdij in sončnega sistema, očrtoval zemljevide na globusu, ki si ga je dal izdelati, še vedno obiskoval gore in preučeval Valvasorjevo *Slavo vojvodine Kranjske*.¹²³ Začel je tudi prijateljevati s sodelavcem iz predvojnega združnega delovanja, združnim delavcem in publicistom Milošem Štiblerjem (1882–1969). Očitno z namenom, da bi jih objavili, se je zanimal tudi za njegove spomine.¹²⁴

Taka so bila nadaljnja leta filozofa, urednika in železniškega uradnika Leopolda Benka. Pripadal je »pozabljeni generaciji filozofov«, ki so jo v zgodovinski spomin

¹¹⁹ Benko, *Hiša mojega očeta*, 185; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 4. razdelek; Kreačič, »Miloš Štibler o sodobnikih«, 188.

¹²⁰ Benko, *Hiša mojega očeta*, 185; Isti, *Življenjepisna pripoved*, 4. razdelek; Weber, *150 zgodb Ljubljancana*, 61. O omenjenih Vebrovih predavanjih glej: Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 344–346; Bernik, »Osebnost Antona Trstenjaka«, 16. Glej tudi »Osebnosti: na IV. realni gimnaziji v Ljubljani«, *Slovenec*, 29. 7. 1943, 4.

¹²¹ »Vsakdanja ljubljanska kronika: predavanje prof. Vebra na Nemški akademiji«, *Slovenec*, 16. 12. 1943, 4; »Predavanje prof. Vebra na Nemški akademiji«, *Slovenec*, 20. 4. 1944, 3; »Predavanje prof. Vebra: človek in zgodovina«, *Slovenec*, 1. 12. 1944, 2. – Protikomunistično vsebino je imelo le drugo Vebrovo predavanje.

¹²² Pričevanje Alenke Benko avtorju; »Kronika: dr. Leopold Benko«, *Delo*, 3. 8. 1965, 6.

¹²³ Benko, *Hiša mojega očeta*, 185; *Valvasorjevo berilo*, ur. Mirko Rupel (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1951); Kreačič, »Miloš Štibler o sodobnikih«, 184.

¹²⁴ Goranka Kreačič, »Miloš Štibler (1882–1969), združnik in publicist«, *Arhivi*, št. 2 (2016): 189; Ista, »Miloš Štibler o sodobnikih«, 184–88.

pritegnili šele po dolgih desetletjih.¹²⁵ O Benku naj povemo še tole: v letu, ko so ga predčasno upokojili, je, novembra 1946, z očitnim risarskim občutkom sestavil košato drevo svojega rodu.¹²⁶ Pripisal mu je naslednje posvetilo:

»Drevo naj to še dolgo zeleni,
Razgrinja veje, širi naj vrhove,
In cvéte naj ter mnogo še rodi
Slovcem zdrave hčere in sinove!«¹²⁷

Benkovo rodbinsko drevo in njegova, Leopoldova veja sta v naslednjih letih bogato obrodila in danes iz nje raste že četrti rod.

POVZETEK

Leopold Benko (1887–1965) je izhajal iz kmečke rodbine v zaselku Križe pri vasi Jesenovo pod Čemšeniško planino. Na prigovarjanje ljudskošolskega učitelja in domačega župnika so ga poslali v gimnazijo, ki jo je obiskoval v Celju in Ljubljani. Po prostovoljnem enoletnem vojaškem roku je leta 1910 v mariborskem bogoslovju začel s študijem teologije. Ker mu ni dala odgovorov na vprašanja, ki si jih je zastavljal, je študij opustil. Skupaj s kasnejšim utemeljiteljem in začetnikom slovenske univerzitetne filozofije Francetom Vebrom (1890–1975) je jeseni 1911 bogoslovje zapustil. Benko in Veber sta odgovore na vprašanja, ki so ju vznemirjala, nameravala poiskati na graški univerzi pri filozofu in psihologu Alexiusu Meinongu. Filozofskemu študiju se je tedaj lahko posvetil samo Veber. Benko si ni uspel zagotoviti finančne podpore in se je zaposlil pri železnici. Po službovanju na različnih železniških postajah so ga leta 1922 premestili na Direkcijo državnih železnic v Ljubljani. Kot vodja finančnega poslovanja njenega gradbenega oddelka je dosegel položaj višjega svetnika. V letih 1922–26 je kot izredni študent na ljubljanski Filozofski fakulteti opravil študij filozofije in leta 1928 pri Vebrom doktoriral s temo *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*. V disertaciji je kot temelj vseh vrednot in kriterij etičnega presojanja postavil absolutno vrednost človeške osebnosti. Benkova disertacija je bila pionirsko delo na področju personalne etike in etike vrednot. V Ljubljani se je vse do druge svetovne vojne skoraj dnevno družil z Vebrom in drugimi vidnimi intelektualci

¹²⁵ Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*; Uršič, »Uvodna beseda«, 8.

¹²⁶ DAB, Colectania.

¹²⁷ Prav tam; Benko, *Hiša mojega očeta*, [1].

iz humanističnega in družboslovnega znanstvenega sveta. Za politiko se ni posebej zanimal. Od leta 1932 do 1943 je urejal glasilo Nabavljalne zadruga uslužbenecv državnih železnic v Ljubljani *Zadrukar*. Leta 1946 ga je vodstvo ljubljanske železniške uprave predčasno upokojilo, čeprav mu glede ravnanja med vojno ni bilo mogoče ničesar očitati. Delovno dobo je izpolnil z različnimi honorarnimi zaposlitvami. Najhujši udarec zanj po vojni je bilo umanjkanje filozofske družine. Benko je svojo bivanjsko vsebino živel v ožjem krogu, znotraj katerega je prispeval k duhovni vsebini svojega časa in slovenskega prostora.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Družinski arhiv Benko, Ljubljana:

Dušan Benko, *Življenjepisna pripoved*.

Colectania.

Osebni arhiv avtorja, Andraž nad Polzelo:

Benko, Leopold. *Poizkus vrednostno-teoretično zasnovane personalne etike*. [Ljubljana], [1928]. (doktorska disertacija)

Hackländer, Friedrich Wilhelm. *Der letzte Bombardier*. Berlin: Schreitersche Verlagsbuchhandlung, [1900].

Hettinger, Franz. *Apologie des Christentums*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1906.

Weltall und Menschheit: Geshichte der Erforschung der Natur und der Verwertung der Naturkräfte im Dienste der Völker: Erster – fünfter Band. Herausgegeben von Hans Kraemer. Berlin–Leipzig–Wien–Stuttgart: Deutsches Verlagshaus Bong & Co., 1900–10.

Osebni arhiv Brede Benko - Štiglic, Ljubljana: Vlado Benko, *Spomini*.

TISKANI VIRI

B.(enko), L.(eopold). »Konference o zadružnem tisku«. *Zadrukar*, št. 12 (1940).

B.(enko), L.(eopold). »Zakaj in kam?«. *Zadrukar*, št. 1 (1940).

Hrovat, Emil. »Vebrova filozofija in zadružništvo«. *Zadrukar*, št. 10 (1940).

Šlebinger, Janko. *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936*. Ljubljana: [s. n.], [1937].

USTNI VIRI

Pričevanje Alenke Benko, por. Perovšek, hčere L. Benka.

Pričevanje Franceta Perovška, zeta L. Benka.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 1965, 2006.

Ilustrirani Slovenec, 1931.

Jutro, 1931.

Slovenec, 1931, 1943, 1944.

Zadrukar, 1932–1943.

MONOGRAFIJE

- Benko, Dušan. *Hiša mojega očeta*. Križe: rodbina Benko, 2014.
- Benko, Vlado. *Sociologija in teorija mednarodnih odnosov*. Ur. Niko Toš in Milan Brglez. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2022.
- Cindrič, Alojz. *Od imatrikulacije do promocije: doktorandi profesorja Franceta Vebra na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v luči arhivskega gradiva 1919–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Grdina, Igor. *Ivan Cankar: portret genija*. Ljubljana: Beletrina, 2019.
- Kardelj, Edvard. *Socializem in vojna: pogled na kitajsko kritiko politike koeksistence*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
- Valvasorjevo berilo*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1951.
- Veber, France. *Zadružna misel: izbor člankov in razprav*. Ur. Zorko Simčič. Buenos Aires: Cooperativa de credito S. L. O. G. A., 1979.
- Weber, Tomaž. *150 zgodb Ljubljančana: 1910–2002*. Ljubljana: samozaložba, 2002.

ČLANKI

- Bernik, France. »Osebnost Antona Trstenjaka«. V: *Anton Trstenjak 1906–1996: zbornik razprav*. Ur. Valentin Hribar et al. Ljubljana: SAZU, 2007.
- Jenko, Jože. »Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let«. *Kronika*, št. 2 (1962).
- Kreacič, Goranka. »Miloš Štibler (1882–1969), združnik in publicist«. *Arhivi*, št. 2 (2016).
- Kreacič, Goranka. »Miloš Štibler o sodobnikih: fragmenti iz dnevniških zapisov«. *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (2023).
- Ošljaj, Borut. »Leopold Benko: vrednostno teoretična zasnova personalne etike«. V: *Pozabljena generacija filozofov: zbornik razprav*. Ur. Marko Uršič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Perovšek, Jurij. »Dušan Benko«. V: *Osebnosti slovenskega novinarstva*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.
- Ru.(stja), K.(arol). »Slovenske železnice«. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ur. Alenka Dermastia. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
- Zajc Cizelj, Ivanka. »Šolstvo v Celju 1848–1918«. V: *Iz zgodovine Celja 1848–1918*. Ur. Marija Počivavšek. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998.

SPLETNI VIRI

- Gradimo. »Gradnja mostu v Zidanem mostu«. Pridobljeno julija 2023.
<http://www.gradimo.com/zanimivosti/kulturna-dediscina/josip-slavec/gradnja-mostu-v-zidanem-mostu>
- Slovenska biografija. »Vladimir Benko«. Pridobljeno avgusta 2023.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017730/>
- Slovenska biografija. »France Veber«. Pridobljeno avgusta 2023.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi766012/>

Foto: Družinski arhiv Benko.

Dr. Jurij Perovšek, znanstveni svetnik, emeritus, Andraž nad Polzelo 398, 3313 Polzela, jurij.perovsek@gmail.com

GREGOR POBEŽIN
KARIN BERNARDI

MARCO PETRONIO grof CALDANA

Caldana, grof Marco Petronio, pesnik

(* Piran, 1651/1655 – † Piran, 10. januar 1717; kraj pokopa neznan)

V začetku 18. stoletja so v Piranu, ki je bil tedaj del Beneške republike, obeležili skromen dogodek – v obmorsko mesto se je vrnil Marco Petronio Caldana.¹²⁸ Življenje tega učenjaka nam zvečine ostaja neznan. Da je vrelo od bogate ustvarjalnosti, vemo le zato, ker poznamo njegovo obsežno epsko pesnitev v dvanajstih zvezkih z naslovom *Klodiada* (*Clodiados libri XII*) iz leta 1687, ki govori o zgodovini francoske dinastije Merovingov. Vemo tudi, da ga je zaradi obsežne pesnitve sprejel v avdienco francoski kralj Ludvik XIV. Čeprav sodi danes Caldana med najbolj spregledane osebnosti v zgodovini severne Istre, se s svojim temeljnim delom odločno vpisuje v humanistično in širšo kulturnozgodovinsko krajino slovenskega prostora.

Odraščanje v istrskih mestih

Marco Petronio grof Caldana se je rodil v plemiški veji patricijske rodbine Petronio Caldana. Očetu Petroniu (1627–1660) in materi Luciji so se v zakonu rodili trije

¹²⁸ Prispevek je bil v krajši obliki objavljen v monografiji *Clodiados libri XII Marci Petronii co. Caldanae* (Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 2019).

otroci: sinova Elio in Zuanne Paulo ter hči Zoia. Zaradi zaslug na dvoru cesarja Leopolda I. Habsburškega je Marcov stric Nicolò Petronio Caldana (1633–1671) zase in za brata Petronia pridobil grofovski naziv, ki je bil leta 1660 potrjen na Kranjskem, leto kasneje pa še na teritoriju Beneške republike. Rodbina Caldana je bila v tesnem sorodstvu z družino Gravisi, rodbino markizov Petrapilose, s koprsko družino Gavardo, piransko družino grofov Furegoni, rodbino Del Senno in momjanskimi grofi Rota. Grofovski rodbini Petronio Caldana naj bi nekoč pripadalo ozemlje današnjega hrvaškega naselja Kaldanija, ki naj bi po rodbini tudi dobilo ime.¹²⁹

Po zgodnji smrti Petronia Caldane je imetje družine v celoti podedoval njegov mlajši brat Nicolò, ki je vzel pod svoje okrilje nečaka Elia in Marca. Po končanem osnovnem šolanju na stopnji gramatike in retorike v Piranu je Nicolò oba nečaka vpisal v Collegio dei nobili di San Francesco Saverio v Bologni, kjer sta študirala poezijo in filozofijo. Ko je bil stric Nicolò imenovan za poreškega škofa (1667), je Marco opustil šolanje in stricu sledil v Poreč. Zaenkrat ni znano, ali je študij nadaljeval kje drugje, verjetno je živel v Poreču do stričeve smrti leta 1671. Škof Nicolò Petronio Caldana je umrl na poti k papežu Klemnu IX. v Rim, kamor ga je spremljal tudi nečak Marco. Pokopan je pred glavnim oltarjem kapiteljske cerkve sv. Jurija v Piranu, nagrobni napis v njegovo čast pa je v elegičnem distihu sestavil prav Marco Petronio Caldana.

Ista tibi, nostrae decus o venerabile gentis,
grata nimis posuit debita signa nepos;
excipe vota libens; amplexus jungere veros
donec det Pietas, Mors, Amor, Ethra, Deus.

To zaslužen oboležje ti je, o našega rodu častni ponos,
dal postaviti nečak;
sprejmi rad te dobre želje,
dokler še usmiljenje, smrt, ljubezen, nebo in Bog dovolijo iskrene objeme.¹³⁰

Napis se nahaja na izhojeni površini nagrobne plošče, zato je skoraj povsem neberljiv, a je ohranjen v prepisu justinopolitanskega škofa Paola Naldinija:

»Še danes odmeva tudi sloves plemenitih vrlin in vzvišenih kreposti škofa Caldane, ki so mu omogočile, da je zelo hitro napredoval do najvišjih časti, o katerih pričajo bogata darila beneškega senata in cesarskega dvora. Ker ga je Aleksander VII. leta 1664 izbral za poreškega škofa, je pridobil še dodatna

¹²⁹ »Marco Petronio grof Caldana«, Slovenska biografija. (spletni vir)

¹³⁰ Vsi prevodi so soavtorjevi.

priznanja in svoje kreposti okronal z novimi častmi. Njegov sijaj pa je bil kratkotrajen, saj ga je po komaj treh letih vladanja poklicalo k sebi Nebo, da bi ga okronalo z večnostjo.«¹³¹

Pesnik na dunajskem dvoru in *pater patriae* v Piranu

Po Nicolòjevi smrti se je družina znašla v težavah; Marco in Elio sta morala kot edina moška potomca plemiške veje Petronio Caldana prevzeti skrb za družinske posle. Marco je upravljanje posesti prepustil Eliu in se s priporočilom kardinala Carla Caraffe, ki je bil v tesnih stikih s škofom Nicolòjem Caldano, ter pod zaščito Giulia Giustiniana, tedanjega beneškega veleposlanika na Dunaju, odpravil na dvor cesarja Leopolda I. Tam je opozoril nase z izjemnim pesniškim darom, s katerim si je pridobil naklonjenost cesarice Eleonore, vdove cesarja Ferdinanda III., ki je veljala za zaščitnico umetnikov in italijanskih plemičev. Vstopil je v cesarsko vojsko in razmeroma hitro napredoval. Zgolj sedem mesecev po njegovem prihodu na cesarski dvor pa je prispela vest o bratovi smrti in Marco se je moral vrniti v Piran.¹³²

Doma je prevzel v upravljanje družinsko imetje in leta 1680 postal rektor vplivne cerkveno-laične piranske bratovščine sv. Filipa Nerija. V okviru bratovščine je deloval znan in cenjen seminarij, prav v času njegovega rektorata pa je v okviru bratovščine verjetno začela delovati prva šola za dekleta nižjega meščanskega stanu na obali. Bratovščinsko šolo je v otroštvu obiskoval tudi violinist Giuseppe Tartini. Kot ambasador piranske komune je Marco Petronio Caldana leta 1681 pred beneškim senatom uspešno zastopal interese mesta, saj je Piranu zaradi nevestnega gospodarjenja s komunskim denarjem in imetjem ter neupoštevanja beneških zakonov in plačila davščin grozila izguba pomembnih privilegijev in svoboščin. Zaradi tega si je med someščani prislužil ugled in naziv *pater patriae*. Med letoma 1681 in 1687 se je poročil s predstavnico plemiške rodbine Rigo iz Novigrada. V zakonu so se jima rodili sinovi Petronio, Nicolo in Giorgio (Zorzi) ter hčerki Sofia in Giustina.¹³³

¹³¹ Paolo Naldini, *Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d'Istria* (Venezia: Gierolamo Albrizzi, 1700), 288; Isti, *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko et al., 2001), 209.

¹³² »Marco Petronio grof Caldana«, Slovenska biografija. (spletni vir)

¹³³ Prav tam.

Klodiada

Po pričevanjih sodeč je Marco Petronio grof Caldana v letih bivanja v Piranu veliko pesnil, vendar dela niso ohranjena. Znano je le njegovo temeljno delo iz leta 1687, pesnitev v dvanajstih knjigah *Klodiada* (*Clodiados libri XII*), ki govori o zgodovini francoske dinastije Merovingov, začenši s Klodvikovo smrtjo. Navdih za pesnitev je Caldana morda dobil v delu Jeana Desmaretsa *Clovis* iz leta 1657. Pesnitev, natisnjena v Benetkah, je napisana v latinščini (*lingua docta*), kar pomeni, da je bila namenjena mednarodnemu občinstvu:

Ne mirere Italis me non sermonibus usum
Vel Gallis folium non animare notis.
Namque orbem frenare orti praeconia Regis
Nota orbi cuncto Lingua Latina decet.¹³⁴

Nikar se ne čudi, da papirju nisem vdihnil življenja
v italijanskem ali francoskem jeziku;
spodobi se namreč, da slava Sončnega kralja
zajame svet v latinskem jeziku.

Caldanova pesnitev je zgodovinopisno nedosledna in sledi vzorcem klasičnega epa, pesnik pa je k začetku vsake pesmi dodal povzetek. Že v začetku prve pesmi je namignil na vzore iz Virgilijeve *Eneide*, vzporednice pa se nato nadaljujejo skozi vse delo. Pesnitev je bila deležna toplih pohval kardinala Giovannija Delfina (1617–1699), kar je razvidno iz pisma s srede marca 1688, natisnjenga ob koncu knjige (očitno je bilo dodano kasneje, saj je knjiga izšla leta 1687), in Carla De Dottorija, ki je delo moral videti še v rokopisni obliki, saj je umrl leta 1686. Delfino je bil tudi sam literat, napisal je vsaj štiri znane tragedije in filozofske dialoge v verzih,¹³⁵ Caldani pa je takole pisal:

»Cenjeni gospod! Ostajam vaš dolžnik, ker sem smel dobiti v roke učeno pesnitev, ki je luč sveta ugledala izpod vašega peresa. Prebiram jo s temu primerno pozornostjo in užitek in prebral jo bom, kar je zame neobičajno, še večkrat (to pa tudi jasno priča o tem, da moja pohvala ni znak vljudnosti, pač pa izraz čiste resnice). Ob tej priložnosti vztrajam, da se sestaneva, da bom lahko izkazal svoje spoštovanje do vaših kreposti. Ostajam vaš vdani prijatelj, kardinal Delfino.«

Delo v daktilskem heksametru je Caldana posvetil francoskemu kralju Ludviku XIV.

¹³⁴ Marco Petronio Caldana, *Clodiados libri XII* (Venetiis: ex Hieronymo Albricio in Vico D. Iuliani, 1687), VI.

¹³⁵ »Giovanni Dolfín o Delfino«, Enciclopedia Italiana. (spletni vir)

Namesto predgovora je k prvi izdaji priloženo pismo francoskemu monarhu, ki je pesniku leta 1689 tudi odpisal, odgovor pa je vključen v kasnejše izdaje dela in se glasi:

»Gospod grof Caldana, prebral sem delo, ki ste mi ga posvetili; spoznal sem, da vsebina odraža vaše izjemne sposobnosti. Branje mi je bilo v velik užitek, zato upam, da se bo pokazala priložnost, ko vam bom lahko dokazal, kako vas cenim. Boga prosim, grof Caldana, naj vas varuje. V Versaillesu, 15. junija 1689. Ludvik«

Priložnost za srečanje med francoskim kraljem in Caldano, ki je v začetku 18. stoletja z družino morda živel v Padovi, je resnično nastopila med letoma 1707 in 1711, ko je bil piranski pesnik deležen avdience pri Ludviku XIV. To mu je bržkone uspelo po zaslugi beneškega veleposlanika na francoskem dvoru Lorenza Tiepola, saj mu je Caldana posvetil epigram, objavljen v kasnejših izdajah *Klodiade*.

Quas tibi promeritas persolvam, Theupole, grates,
 Grande iubar Venetae, pompa, decusque Togae?
 Quem virtute parem Salomoni Gallia dicit,
 Sublimem, fortem quem vocat Aula Virum.
 Si me magnanimus clementi fronte recepit
 Trans meritum tribuens verba benigna meum.
 Si propria, et sobolis me ornavit imagine Magnus;
 Sique sub auspiciis mi dedit esse suis.
 Est opus omne tuum, tu me, Vir Maxime, letum
 Dimittis, columen, presidiumque meum.
 Incolumem in Patriam reditum modo sydera donent,
 Et solita priscos visere pace lares.
 Clodiadem quaecumque meam ventura videbunt
 Secla tuas laudes, claraque gesta legent.¹³⁶

Kakšno hvalo naj ti zapojem, Tiepolo, da bo primerna?
 Ti si luč beneška, okras toge!
 Vsa Francija govori, da si v kreposti enak Salomonu,
 na dvoru veljaš za pogumnega in dostojanstvenega moža.
 To, da me je velikodušni [kralj] blagohotno sprejel
 in mi namenil lepe besede, ki si jih nisem zaslužil,
 to, da me je veliki [kralj] počastil s svojo in svojega rodu bližino
 in me vzel pod svoje okrilje,
 to je vse tvoja zasluga. Ti, veliki mož, mi veselemu
 zdaj daješ slovo, ti moj varuh!

¹³⁶ Caldana, *Clodios libri XII*, VI.

O, da bi mi zvezde dale vrniti se živ in zdrav domov
in spet enkrat uzreti domači prag!
Kolikor prihodnjega veka bo dano živeti moji Klodiadi,
toliko časa bo odmevala hvala tebi in tvojim dejanjem!

Marco Petronio grof Caldana je v Parizu zelo verjetno ostal dlje časa, vsekakor pa dovolj dolgo, da je njegov sin Petronio diplomiral na Sorboni. Kmalu po odhodu iz francoske prestolnice in postanku v Benetkah, kjer je umirajoč sestavil testament,¹³⁷ je umrl v Piranu.

Čudež sv. Jurija

Obstaja še en dokaz, ki Marca Petronia grofa Caldano v letu 1705 povezuje s Piranom. V prezbiteriju tamkajšnje župnijske cerkve sv. Jurija je monumentalna slika *Čudež sv. Jurija*, delo Angela de Costerja (1680–1736), manj znanega beneškega slikarja flamskih korenin. Velikansko platno (4 m x 4,5 m) je leta 1705 naročila bratovščina sv. Jurija, na sliki pa je upodobljen dogodek, ki naj bi se zgodil poleti 1343: v Piranu se je razbesnelo uničujoče neurje in se precej čudežno pomirilo, ko so sončni žarki pretrgali debele plasti nevihtnih oblakov. Primer ekstremnega vremenskega pojava so Pirančani pripisali višji sili: verjeli so, da je mesto rešil njegov zavetnik sv. Jurij.

Naslikani prizor je zares dramatičen: osrednji del slike zavzema svetnik, ki rešuje Piran pred nevihto, obkrožajo ga angeli, dva od njih opazovalcu pred očmi držita piranski grb. Za nas najzanimivejša podrobnost leži v spodnjem levem kotu slike – napis. Tudi neizkušeno oko že pri prvem branju opazi, da gre za kratko pesnitev, ubesedeno v elegantnih dvovrstičnih kiticah:

Quid metuam Stygium, te propugnante, draconem
grande decus populi, praesidiumque mei.
Gens mea perdomitis iterum servata procellis
parva memor latae, signa rependit opis.
Ipsa dies Iuli prisco decorata triumpho
dum bis ades votis bina trophaea refert
septena a decimo monstrabant saecla salutem
per verbum humanis quintus et annus erat.

S tabo ob strani se nič ne bojim peklenskega zmaja,
ljudstva mogočni ponos, meni pa varen branik;
ljudstvo si moje otel in razgnal besneče neurje,
milost poplača ti to z znamenjem skromnim v dar.

¹³⁷ Archivio di Stato di Venezia, Testamenti, Notarile. Test. Busta 23, 31. Marzo 1716.

Julijski dan, okrašen s triumfom bleščečim od davna,
 dvakrat srečen je dan: ti si v molitvah vsekdar.
 Tisoč in sedemsto let in pet že mineva, odkar je
 Bog z Besedo ljudem pot zveličanja odstrl.

Besedilna in slogovna analiza je pokazala, da je avtor napisal po vsej verjetnosti Marco Petronio Caldana,¹³⁸ ki pa je bil v tistem času menda v Parizu. Ne glede na to je kot član bratovščine, ki je sliko naročila, vedel za dogajanje v Piranu, vključno z naročilom drage slike in potrebo po verzih, ki bi nanjo sodili. Prav mogoče je potemtakem, da se je izmenjava verzov odvijala po pošti.

POVZETEK

Marco Petronio grof Caldana (1651/1655–1717) se je rodil v Piranu očetu Petroniu in materi Luciji. Po očetovi zgodnji smrti je njegov mlajši brat Nicolò vzel pod svoje okrilje nečaka Elia in Marca ter po končanem osnovnem šolanju gramatike in retorike v Piranu oba vpisal v Collegio dei nobili di San Francesco Saverio v Bologni, kjer sta študirala poezijo in filozofijo. Ko je bil Nicolò imenovan za poreškega škofa (1667), je Marco opustil šolanje in stricu sledil v Poreč, kjer je verjetno živel do stričeve smrti leta 1671. Škof Nicolò Petronio Caldana je umrl na poti k papežu Klemnu IX. v Rim, kamor ga je spremljal tudi Marco. Pokopan je pred glavnim oltarjem kapiteljske cerkve sv. Jurija v Piranu, nagrobni napis pa je v elegičnem distihu sestavil Marco Caldana. Po Nicolòjevi smrti sta Marco in Elio kot edina moška potomca plemiške veje Petronio Caldana prevzela skrb za družinske posle, vendar je Marco upravljanje posesti kmalu prepustil bratu, sam pa se odpravil na dvor avstrijskega cesarja Leopolda I., kjer je opozoril nase s pesniškim darom. Vstopil je v cesarsko vojsko in razmeroma hitro napredoval, a se je moral le sedem mesecev po prihodu na cesarski dvor zaradi bratove smrti vrniti v Piran, kjer je prevzel v upravljanje družinsko imetje. Leta 1680 je postal rektor vplivne cerkveno-laične piranske bratovščine sv. Filipa Nerija in kot ambasador piranske komune leto za tem pred beneškim senatom uspešno zastopal interese mesta, zaradi česar si je med someščani prislužil naziv *pater patriae*. V letih bivanja

¹³⁸ Več o tem glej: Gregor Pobežin, »Napis na piranski sliki ‚Čudež sv. Jurija‘: poskus jezikovne, vsebinske in stilistične interpretacije«, *Annales. Series historia et sociologia*, 1 (2012); Vesna Kamin Kajfež in Gregor Pobežin, »Pyrrhanensis poeta – avtor napisal na sliki ‚Čudež sv. Jurija‘ Angela de Costerja v Piranu«, *Keria*, 2 (2012).

v Piranu je veliko pesnil, vendar dela niso ohranjena. Znano je le njegovo temeljno delo iz leta 1687, pesnitev v dvanajstih knjigah *Klodiada (Clodiados libri XII)*, ki govori o zgodovini francoske dinastije Merovingov. S pesnitvijo si je prislužil avdienco na francoskem dvoru Ludvika XIV.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Osrednja knjižnica Srečka Vilharja. Marco Petronio Caldana. *Clodiados libri XII*. Christianissimo Ludovico Magno Gallia, Navarra & c. Regi invictissimo sacri. Venetiis ex Hieronymo Albricio in Vico D. Iuliani, 1687.

Archivio di Stato di Venezia. Testamenti, Notarile. Test. Busta 23, 31. Marzo 1716.

TISKANI VIRI

Dolcetti, Giovanni. *Il libro D'argento. Storia delle famiglie nobili e cittadine. Volume IV*. Venezia: Tipografia Vittorio Callegari, 1927.

Naldini, Paolo. *Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli, detto volgarmente Capo d'Istria*. Venezia: Gierolamo Albrizzi, 1700.

Ziliotto, Baccio. *Marco Petronio Caldana da Pirano e il suo poema*. Trieste: Stabilimento Artistico Tipografico G. Caprin, 1905.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Kamin Kajfež, Vesna, Gregor Pobežin. »Pyrrhanensis poeta – avtor napisa na sliki ‚Čudež sv. Jurija‘ Angela de Costerja v Piranu«. *Keria*, 2 (2012).

Marshall, Sherrod Brandon. *A Mediterranean Connection: French Ambassadors, the Republic of Venice, and the Construction of the Louisquatorzien State, 1662–1702*. Syracuse University, 2016.

Naldini, Paolo. *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis ljudsko Koper*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče, Koprška škofija, 2001.

Pahor, Miroslav. *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Piran: Pomorski muzej Sergej Mašera, 1972.

Pobežin, Gregor. »Napis na piranski sliki ‚Čudež sv. Jurija‘: poskus jezikovne, vsebinske in stilistične interpretacije«. *Annales. Series historia et sociologia*, 1 (2012).

Quondam, Amadeo. »Marco Petronio Caldana«. V: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1973.

Zudič Antonič, Nives. *Storia e Antologia della letteratura italiana di Capodistria, Isola e Pirano*. Koper: Edizioni Unione Italiana, 2014.

SPLETNI VIRI

Enciclopedia Italiana. Antonio Belloni, »Giovanni Dolfino o Delfino«. Pridobljeno jeseni 2019. http://www.treccani.it/enciclopedia/dolfino-o-delfino-giovanni_%28Enciclopedia-Italiana%29/

Slovenska biografija. Karin Bernardi, »Marco Petronio Caldana«. Pridobljeno jeseni 2023. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023180/>

Foto: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, faksimile *Klodiade*.

Dr. Gregor Pobežin, izredni profesor, znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za zgodovino, Titov trg 5, 6000 Koper, gregor.pobezin@zrc-sazu.si

Mag. Karin Bernardi, zgodovinarica, karinbernardi@gmail.com

ALI ŽERDIN

ANUŠKA FERLIGOJ

Ferligoj, Anuška, matematična sociologinja, statističarka
(* Ljubljana, 19. avgust 1947)

Družboslovka, profesorica statistike in metodologije, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani, dekanja Fakultete za družbene vede (2003–05), leta 2021 Zoisova nagrajenska; v letih 1983–85 tudi prodekanja Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN), urednica in članica uredniških odborov, avtorica razprav o metodologiji razvrščanja v skupine in razprav o analizi socialnih omrežij. Znanstvenica, pedagoginja. Dalo bi se napisati še bolj dolgočasno. Za vzbujanje vtisa o temeljitosti bi lahko dodal seznam vabljenih predavanj v tujini: Dunaj, Gradec, Celovec (Avstrija), Leuven, Gent (Belgija), Pariz (Francija), Zagreb, Osijek, Rijeka, Dubrovnik, Split (Hrvaška), Trento, Videm, Padova, Torino, Bologna, Salerno, Trst, Neapelj (Italija), Budimpešta (Madžarska), Mannheim (Nemčija), Amsterdam, Tilburg, Groningen (Nizozemska), Moskva (Rusija), Bratislava (Slovaška), Beograd, Novi Sad (Srbija), Barcelona, Girona, Oviedo (Španija), Pittsburgh, Los Angeles, Kingsville, Santa Fe, Irvine (ZDA). Bila je tudi predsednica Statističnega sveta Republike Slovenije (2007–21).

A naj mi bo dovoljeno, da bo uvod v zapis o profesorici Anuški Ferligoj povsem neznanstven, osebni. V študijskem letu 1984–85 sem bil njen študent na FSPN.

Menda sem bil med prvimi, ki jim je predavala kot nosilka predmeta. V prvem letniku je učila statistiko, morda je bil naziv predmeta nekoliko bolj zapleten. Če bi sklepal po gimnazijskih afinitetah, bi moral biti moj odnos do statistike vsaj zadržan, če ne negativen, saj nimam talenta za matematiko. No, statistiko sem kar dobro zvožil, ne sicer vrhunsko, a nikakor ne najslabše. Računanja se nisem naučil, sem pa dobro razumel rezultat, ki je bil izpisan pod črto.

Ko sem nadaljeval študij, me je predmetnik pretežno spravljaval v obup. Središče študijskega veselja je bila knjiga Edvarda Kardelja *Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja*, Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) iz leta 1974, Zakon o združenem delu iz leta 1976, precejšnja zbirka besedil Karla Marxa ipd. Anuška Ferligoj je med izbirne predmete uvrstila nenavadno ponudbo, predmet Razvrščanje v skupine. V imenu predmeta sem videl metodološki pripomoček, ki bi mi pomagal pri razumevanju družbene strukture. To pa me je zanimalo. Zdi se mi, spomin ni zanesljiv, da je med uvodnim predavanjem razvrščanja v skupine citirala filozofa Karla Popperja. Da je Popper meščanski filozof, nerelevanten za čas samoupravnega socializma – to je bilo vse, kar sem se do tedaj naučil o avstrijsko-britanskem mislecu, utemeljitelju koncepta odprte družbe. Omemba enega ključnih filozofov znanosti pri predmetu Razvrščanje v skupine je najavljala, da potujemo na neznan, silovito zanimiv teren.

Potem se mi je zalomilo. Predmet Razvrščanje v skupine deloma sloni na meni težko doumljivih matematičnih izpeljavah. Ko vidim veliko formul, zmrznem, kar sem profesorici tudi zaupal. Včasih je pet minut trajajoč pogovor pomembnejši od celotnega študijskega letnika. V tistih petih minutah mi je pojasnila, da je za znanost pomembno razumeti, po kateri poti pridemo do neke trditve. Ni pa potrebe, da bi sleherni, ki trka na vrata znanosti, razumel vse detajle. »Ni treba razumeti, kako deluje elektromotor, če daš perilo v pralni stroj. Zadošča, če veš, na katere gumbje moraš pritisniti,« je pojasnila. Tako nekako. In še: v znanosti je marsikaj t. i. črna škatla, *black box*. Seveda obstajajo znanstveniki, ki se ukvarjajo tudi z vsebino črne škatle. A nobenega razloga ni, da bi si sleherni sociolog razbijal glavo z detajli sofisticirane matematike. Enostavno zaupamo drugim znanstvenikom, da se v črni škatli res zgodi tisto, kar zagotavlja definicija. Tako nekako sem si zapomnil.

Nekega dne je nehote sama demonstrirala, kaj je črna škatla. S kredo je na tablo pisala dolgo izpeljavo matematične formule. Zgodilo pa se je nekaj silovito osvobajajočega. Med izpeljavo se je *zaštrikala*, zaplezala, izgubila ... Kar je brez zadrege tudi priznala. V predavalnici je bil stacionarni telefon, ker mobilnih še

ni bilo. In je klicala Vlada. Možu Vladu Batagelju, matematiku in znanstvenemu sopotniku, je razložila, kje se je vse skupaj zataknilo. In potem sta klopčič iz črne škatle razpletla in matematična izpeljava je bila na tabli. Če profesorica ne zna celotne izpeljave, je tudi meni ni treba, sem razumel. Hkrati pa sem razumel, da se v tisti črni škatli skriva niz utemeljenih matematičnih izpeljav.

Moj prvi članek, naveden v podatkovni zbirki Cobiss, je nastal med izbirnim predmetom Razvrščanje v skupine. Objavljen je bil leta 1987 v *Metodoloških zvezkih*, takrat povsem novi znanstveni reviji. Ker je profesorica Ferligoj vedela, kaj me zanima, je svetovala, naj – upoštevajoč bralne navade Slovencev, izmerjene z raziskavo Slovensko javno mnenje – v skupine razvrstimo časopise. Časopise oz. časopisne bralce. Potem sem izbral še en njen izbirni predmet, Vzročni modeli. Lekcija je bila dragocena. Silovito zapleten model se mi je motal po glavi. Razložil naj bi, kolikor se spominjam, nekaj, kar je povezano z egalitarnim sindromom – o tem je na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja pisal hrvaški sociolog Josip Županov. Pozorno je poslušala idejo, potem pa zastavila vprašanje: Ali spremenljivke, ki so na voljo in bi jih uporabil, res merijo pojave, ki se jih lotevam? So spremenljivke iz raziskave Slovensko javno mnenje, ki bi jih stlačil v vzročni model, dovolj kakovostne? Pač, vzročni modeli zahtevajo kakovostne podatke, moji indikatorji so bili nezadostni. Profesorica mi je na zelo vljuden način povedala, da nasilje nad podatki ni prava pot.

Potem sem mrknil. Ker bi moral študirati zakon o združenem delu, sem raje izbral status faliranega študenta in radijskega ter pozneje časopisnega delavca. Od časa do časa sva se s profesorico še naključno srečala. In pogovor je vedno vljudno, a odločno končala z vprašanjem: Kako pa je s študijem? Skomignil sem z rameni. Do naslednjic, ko je ponovila vprašanje. In še desetkrat. Kak ducat let zatem, ko je zakon o združenem delu tudi s fakultetnega kurikulumuma odplaknila zgodovina, je do mene prišel namig: pojdi na fakulteto, profesorica Ferligoj je dekanja. »Menda sta se dobro razumela,« je podčrtal umirjeni glas dobro obveščene upokojenega profesorja. In sem šel za Bežigrad. Dekanja Anuška Ferligoj je ravno izdala navodila za rušenje dela fakultete, v načrtu je bila imenitna novogradnja. V njenem mandatu se je fakulteta spremenila v gradbišče, namesto stavbe, v kateri je na začetku šestdesetih let 20. stoletja delovala politična šola, je rasla resna fakultetna stavba s funkcionalnimi predavalnicami, logično postavljenimi kabineti, pregledno knjižnico ipd. Fakulteto je podirala in hkrati gradila. V dobrednem in prenesenem pomenu besede. V prenesenem pomenu besede so fakulteto na

novo postavljali že pred njo. A fizična in vsebinska preobrazba je v tistem času sovpadala. Pri vsebinski preobrazbi ni šlo le za uvajanje bolonjske reforme.

Ko sem se prikazal in izustil, da je prišel čas, ko bi končal šolanje, je vprašala, kje vidim največji problem. Odgovoril sem, da nimam nobenega talenta za administrativne posle. Poklicala je v referat in izdala navodilo. Pri končanju študija ne bom imel nobene protekcije, je povedala, referat pa je prosila za uvidevnost pri administrativnih opravilih. Papirji, potrebni za nadaljevanje, so bili pripravljeni v najkrajšem možnem času. A dekanjo je zanimalo tudi, kaj je razlog za mojo odločitev. Ali potrebujem dokumente o fakultetni izobrazbi. Povedal sem, da zadnje čase na velike liste papirja rišem omrežja slovenskih podjetij, direktorjev in članov nadzornih svetov. Vidim, kako je vse skupaj gosto prepleteno. In da bi se rad te raziskave lotil bolj resno, ne le s programsko opremo, namenjeno risanju načrtov za vodovodno in elektro napeljavo. Ali se na fakulteti kdo ukvarja z reševanjem sorodnega problema, me je zanimalo.

Oči so se ji zaiskrile, kot se zaiskrijo radovednemu človeku, ko je postavljen pred zanimiv problem. Še preden sem končal, je razumela, da govorim o analizi socialnih omrežij. »Na fakulteti smo razvili odličen program za analizo socialnih omrežij,« je povedala in ob tem ni skrivala ponosa. Nič nisem vedel o tem, ker sem v debelem ducatu let izgubil stik s fakultetno znanstveno produkcijo. »Pajek se imenuje,« je namignila in dodala, da sama predava tudi analizo socialnih omrežij. Anuška Ferligoj s sodelavci je s statističnimi orodji anticipirala potrebe empiričnih sociologov. Metodologija je bila korak pred potrebami tistih, ki se ukvarjajo z raziskavami družbenih fenomenov, družbene dinamike.

Obisk v dekanatu mi je prinesel desetkrat več od pričakovanj. Ni odprl le vrat k formalnemu končanju študija. Ko sem izstopil iz dekanata, sem razumel, da bo vse skupaj zanimivo, vznemirljivo, koristno, novo. Fakulteto je vodila energična, drzna, pogumna, v prihodnost usmerjena, praktična, spretna, marljiva, razgledana, v svet odprta, pametna dekanja. Fakulteta, ki jo je vodila, je bila dramatično različna od fakultete, od katere sem se poslovil, ko sem se, ker nisem razumel, kaj je samoupravna interesna skupnost, odločil za status faliranega študenta. Ko sem ob koncu rednega študija s pomočjo programa Pajek izrisal veliko omrežje slovenske ekonomske elite, sem razumel, da raziskovanja s tem ne morem končati. Vpisal sem se na podiplomski študij. Šlo mi je dobro, stvari so me iskreno zanimale.

Ko sem se pri doktorski disertaciji zaplezal, sem šel na konzultacije k profesorici Ferligoj. Formalno ni bila ne mentorica ne somentorica. A pred leti je bila mentorica enega od mojih dveh formalnih mentorjev; in neformalna mentorica

drugemu. Radovedno in zbrano je poslušala, umirjeno in premišljeno je svetovala. Ker je bila radovedna, me je hote ali nehote motivirala. Če se zdi raziskovalni problem zanimiv profesorici svetovnega formata – takrat je to že bila –, potem je problem najbrž res zanimiv, sem sklepal. In nadaljeval z raziskovanjem. Ter raziskavo tudi končal. Najbrž je bil moj občutek, da se me je ekipa vrhunskih znanstvenikov, v središču katerih je profesorica Ferligoj, razveselila, utemeljen. Razvili so orodja za analizo socialnih omrežij, ki je referenčno v svetovnem merilu. Hkrati pa slovenskih empiričnih družboslovcev, ki bi ta orodja uporabili za raziskave slovenske družbene realnosti, ni bilo ravno veliko.

Ko se je v elektronski pošti znašel predlog, da bi za monografijo o osebnostih slovenskega družboslovja in humanistike napisal portret Anuške Ferligoj, nisem okleval. Seveda, posredi je dolg, ki ga čutim do profesorice. To razkritje navaja na oceno, da bo portret pristranski. Uvodni del je namenjen natanko temu – razkritju možne pristranskosti. Poklicna pot novinarja in urednika me je namreč pripeljala do rahlo heretičnega mnjenja, da je lahko subjektivni zapis z razkritjem pristranskosti bližji resnici od zapisa, ki opleta z nedosegljivim idealom objektivnosti.

Pri znanstveni poti Anuške Ferligoj je šlo prav za to: kako čim bolj verodostojno izmeriti in opisati družbene pojave. Ko so pojavi izmerjeni, si moramo ob tem neprestano zastavljati vprašanje, ali statistična informacija res opisuje opazovani pojav. Kaj moti imperativ objektivnosti? Statistika namreč na koncu dneva ni le znanost o izmerljivem, pač pa tudi znanost o dvomu. So zbrani podatki pristranski? Kaj še manjka? Kakšni so odnosi med spremenljivkami? So korelacije le navidezne? Gre za kazalce, ki razkrivajo vzročnost, ali pa gre za koincidence? Za pikre opazke o statistiki kot veliki prevari v tem zapisu ni prostora. Saj poznamo: laž, velika laž, statistika. Ne. Znanstveni in pedagoški opus Anuške Ferligoj spodbija natanko to pikro opazko. Izmerjeni oz. izmerljivi kazalci niso poslednja resnica o družbenih pojavih. A brez analize podatkov, ki temelji na intelektualni poštenosti in neprestanem dvomu, svet razumemo slabše.

Kdo je torej Anuška Ferligoj, matematičarka, fizičarka, statističarka, metodologinja, matematična sociologinja, družboslovka? Rojena je bila materi Lauri Ferligoj, r. Godnič (1926–2009), iz Nabrežine pri Trstu, ki se je poklicno ukvarjala z mladostniškim prestopništvom, med drugo svetovno vojno, v najstniških letih, pa je bila sodelavka osvobodilnega gibanja. Ko je njena ilegalna dejavnost postala prenevarna, je odšla v partizane. Oče Davorin (1921–2003), doma iz Rubij pri

Gorici, partizan, komandant bataljona v Gradnikovi brigadi, politični komisar Prešernove brigade, namestnik političnega komisarja divizije Garibaldi Natisone, ki se je borila v Beneški Sloveniji, in član štaba 31. divizije, je bil po vojni gospodarstvenik, direktor podjetja Globtour, piranski župan in poslanec v republiški skupščini. Partizansko ime mame Laure je bilo Anuška, očetovo partizansko ime pa Dravo. Tudi brat Anuške Ferligoj, rojen leta 1948, sicer pravnik in notar, je bil poimenovan po očetovem partizanskem imenu.

Anuška Ferligoj je mladost preživela v Piranu. Po šolanju na tamkajšnji gimnaziji je kot odlična dijakinja tehtala med več smermi za nadaljevanje študija. Ob tem je ugotovila, da sta matematika in fizika presečna elementa vseh ostalih možnosti. Študij na smereh matematika in fizika na ljubljanski Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo je končala leta 1971, potem pa je vpisala podiplomski študij na ljubljanski Ekonomski fakulteti. Njen prvotni načrt je bil, da bi se ukvarjala z operacijskim raziskovanjem, vejo ekonomske znanosti, ki temelji na uporabi matematičnih metod.

Med podiplomskim študijem jo je Dolfe Vogelnik, statistik, demograf, profesor na Ekonomski fakulteti, nekdanji rektor ljubljanske univerze in prvi direktor jugoslovanskega Državnega statističnega urada, povabil, da bi kot asistentka službovala na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Prijavila se je na razpis. Potem, ko je bila izbrana, pa je oklevala, saj sta jo tedaj bolj od statistike zanimala algebra in operacijsko raziskovanje, torej matematične analize, ki naj bi omogočale optimizacijo ekonomskih odločitev. Po pogovoru pri dekanu FSPN Vladu Benku,¹³⁹ partizanu, diplomatu in utemeljitelju slovenske znanosti o mednarodnih odnosih, je sprejela ključno karierno odločitev in se kot asistentka pri statistiki vendarle posvetila družboslovju. Profesor Benko jo je prepričal z osebno integriteto, skromnostjo, širokim znanjem, umirjenim tonom, profesionalno in osebno etiko. Leta 1972 se je kot asistentka zaposlila na FSPN.

Ob prihodu Anuške Ferligoj na FSPN je bilo empirično družboslovje, zlasti sociologija, v vzponu, statistična in metodološka orodja pa so bila slabše razvita. Leta 1973 je obiskala poletno šolo na University of Strathclyde v Glasgowu, leta 1974 pa Seventh Essex Summer School in Social Science Data Analysis. Zlasti poletna šola v Essexu je bila ena od prelomnic na njeni znanstveni poti. Tam je spoznala tudi nekaj najbolj eminentnih statistikov in metodologov, denimo nizozemskega sociologa Willema Sarisa ter ameriškega matematika in sociologa

¹³⁹ Vlado Benko je bil sin Leopolda Benka, o katerem je v tej monografiji pisal Jurij Perovšek. Op. ur.

Patricka Doreiana. Med razmahom empirične sociologije na FSPN so jo k sodelovanju vabili zlasti teoretično naravnani družboslovci, denimo Zdravko Mlinar, ki je razvijal sociologijo lokalnih skupnosti in prostorsko sociologijo. Kar nekaj sociologov je razumelo, da za raziskave potrebujejo tudi znanja o analizi podatkov.

Med empirično raziskavo dinamike razvoja slovenskih občin sta le-te razvrščala glede na sorodnost statističnih kazalcev, da bi s to metodologijo izrisala razvojne regije. Anuška Ferligoj je ob tem trčila ob problem, ker znane statistične metode razvrščanja v skupine niso omogočale dodajanja posebnih razvrščevalnih kriterijev. Povedano bolj razumljivo in konkretno: statistična analiza je pokazala, da sta si podobni občini Piran in Radovljica. Podobnost je bila posledica dejstva, da gre za najpomembnejši slovenski turistični občini. Hkrati pa sta Piran in Radovljica geografsko oddaljeni občini. Ne spadata v isto razvojno regijo. Raziskava dinamike razvoja slovenskih občin je imela ambicijo, da bi s pomočjo metodoloških orodij izrisali čim bolj homogene regionalne enote. Nova metodologija razvrščanja v skupine z omejitvami, ki jo je razvila Anuška Ferligoj, je omogočila, da so bile v iste skupine uvrščene enote, ki so si statistično podobne, hkrati pa izpolnjujejo še dodatni pogoj – geografsko soseščino.

Potrebno je bilo še računalniško orodje. Statistični program Cluse, ki je omogočal razvrščanje v skupine z omejitvami, je razvil matematik Vlado Batagelj. Program Cluse je bil narejen po meri in je omogočal razvrščanje enot v čim bolj homogene skupine, hkrati pa je razvrstitev slonela še na dodatnem kriteriju, v našem primeru geografski soseščini. »Sredi sedemdesetih let sem za določitev tipologije občin SR Slovenije prvič uporabljala metode razvrščanja v skupine in tedaj dostopne ustrezne računalniške programe. Ob tem sem se Batagelju zasmilila, ker so bili ti programi resnično neprijazni do uporabnika. Pričel je s programiranjem svojega sedaj že znanega paketa programov za razvrščanje v skupine Cluse,« je prve korake pri razvijanju metodologije razvrščanja v skupine opisala leta 1989 v knjigi *Razvrščanje v skupine: teorija in uporaba v družboslovju*.

Metodologija razvrščanja v skupine z omejitvami je bila prvi znanstveni preboj Anuške Ferligoj. Z Batageljem sta metodologijo leta 1982 skupaj opisala v članku »Clustering with relational constraints« v reviji *Psychometrika*, ki izhaja od leta 1935 kot glasilo mednarodnega Psihometričnega združenja (Psychometric Society), organizacije, ki se ukvarja s problemi kvantitativnih meritev v psihologiji, družboslovju in izobraževanju ter velja za eno najpomembnejših metodoloških revij. V članku, ki obsega trinajst strani, je več kot polovica prostora namenjena zapletenim matematičnim formulam. Članek razvršča evropske države glede

na razvojne indikatorje, upoštevajoč geografsko soseščino držav. Vendar bistvo članka ni v geostrateški, ekonomski, sociološki ali politični razvrstitvi evropskih držav, pač pa v sofisticirani metodologiji matematične sociologije. Imperativ objav v mednarodnih znanstvenih revijah ni bil v slovenski družboslovni znanosti tedaj še nikakor uveljavljen. Le redki slovenski družboslovci so pred letom 1982 objavljali v mednarodnih publikacijah.

Če je bil čas, ko se je Anuška Ferligoj zaposlila na FSPN, naklonjen empiričnemu družboslovju, je sredi sedemdesetih let 20. stoletja prišlo do profesionalne regresije. Vladajoče konservativne partijske strukture so na fakulteti izvedle čistko, med katero so iz pedagoškega procesa odstranile sociologe Veljka Rusa, znanstvenika z mednarodno bibliografijo, Vlada Arzenška in Janeza Jerovška ter filozofa Tineta Hribarja. Dekan Vlado Benko, pokončni mož, ki je Anuško Ferligoj sprejel v službo in jo prepričal, naj na fakulteti ostane, je pred tem protestno odstopil. Vzporedno s kadrovske čistko, ki je imela sprva celo širše ambicije, je bil na seznam idejno spornih in nedopustnih uvrščen tudi pojem pozitivizem, sicer povezan s sociološko tradicijo, ki jo je razvijal utemeljitelj sociologije kot znanosti Auguste Comte. Četudi pojem pozitivizem, ko je šlo za akademske diskreditacije, ni bil jasneje definiran, je v sociološki tradiciji prvi sosed empiričnega družboslovja. Z diabolizacijo pozitivizma je bilo v jadrnih empirične sociologije občutno manj vetra.

Če je Anuška Ferligoj na začetkih znanstvene poti metodološka orodja razvijala, ko je s sodelavci trčila ob konkreten raziskovalni problem, je v letih preganjanja pozitivizma nadaljevala z razvojem metod, čeprav te še niso imele znanega uporabnika. Šlo je za razvijanje metodoloških orodij na zalogo, morda za čas, ko bo pozitivizem spet dopusten. Leta 1978 je raziskovala na Univerzi v Uppsali na Švedskem, kjer je deloval Karl Gustav Jöreskog, avtor programskega paketa za kompleksne statistične analize Lisrel. Med bivanjem na Švedskem je poglobljala znanje o multivariatnih analizah in modelih strukturnih enačb. Hkrati je na ljubljanski ekonomski fakulteti pri Dolfetu Vogelniku zaključevala magistrski študij. Z Vogelnikom je sodelovala zlasti pri preučevanju migracij v SFRJ. S tezo *Uporaba multivariatnih metod pri proučevanju selitvenih procesov v Jugoslaviji* je Anuška Ferligoj pod mentorstvom Dolfeta Vogelnika in Marijana Blejca magistrirala leta 1979.

S programskim paketom Lisrel se je še pred obiskom švedske Uppsale spoznala prek Willema Sarisa, nizozemskega sociologa, statistika in metodologa, ki ga je srečala med poletno šolo v Essexu. Prizadeval si je, da bi bil Lisrel uporabniku

bolj prijazen. Za kaj gre pri kompleksnih statističnih analizah, ki jih omogoča programski paket Lisrel? Eden od problemov empiričnega družboslovja so izmerjene korelacije, stopnje povezanosti med dvema spremenljivkama. Stopnja povezanosti med spremenljivkama pa ne pomeni nujno vzročne povezave. Še več. Med predavanji pri več predmetih, tudi pri vzročnih modelih, je Anuška Ferligoj problem ponazarjala, denimo, z navidezno statistično povezavo med kaznivimi dejanji in barvo kože storilcev. Na prvi pogled se zdi, da med barvo kože in številom kaznivih dejanj obstaja pomembna povezava. Če pa v statistično analizo uvedemo tretjo spremenljivko, socialni status prestopnikov, se izkaže, da je barva kože kot vzročni dejavnik povsem nepomembna.

Programski paket Lisrel, ki ga je Anuška Ferligoj v osemdesetih letih 20. stoletja predstavljala na predavanjih na FSPN, omogoča, da je v statistični model vključeno večje število spremenljivk. Modeliranje strukturnih enačb omogoča, da je v vzročni model uvrščenih več spremenljivk, med katerimi obstajajo večje ali manjše korelacije. V slovenskih socioloških empiričnih raziskavah je profesorica Ferligoj prvič uporabila Lisrel, ko je sredi osemdesetih let sodelovala z anatemiziranim sociologom Veljkom Rusom pri raziskavi o industrijski demokraciji. Oblikovala je zapleten vzročni model, ki naj bi na osnovi Rusovih teoretičnih predpostavk meril dinamiko v podjetjih, povezano s stopnjo razvitosti industrijske demokracije. Kompleksni vzročni modeli, ki jih je ob tem oblikovala, so bili leta 1986 objavljeni v Rusovi knjigi *Odločanje in moč*. Rusova študija o industrijski demokraciji, sicer del mednarodne raziskave odnosov v industrijskih organizacijah, se je v veliki meri opirala na multivariatno analizo ter na vzročne modele.

V drugi polovici sedemdesetih let 20. stoletja je Anuška Ferligoj s sociologi in komunikologi sodelovala pri analizah, ki so zahtevale sofisticirane metodološke prijeme – npr. multivariatne analize ali metodologijo razvrščanja v skupine. Med komunikologi je pri analizah jugoslovanskih radijskih programov in poročanja tiskovne agencije Tanjug sodelovala zlasti s Tomom Martelancem in Slavkom Splichalom, med sociologi pa pri analizah prostorskih procesov ter družinske dinamike z Zdravkom Mlinarjem, Mirjano Ule in Silvo Mežnarić. Ob tem ni bila le most med ekonomsko fakulteto in FSPN, tretja veja njenega raziskovalnega delovanja je segala v medicino, k epidemiološkim analizam. Kot statističarka in metodologinja je pri epidemiološko-geografski analizi razširjenosti rakavih obolenj sodelovala z onkologinjama Boženo Ravnihar, pionirko zbiranja in analize zdravstvenih podatkov ter utemeljiteljico registra rakavih obolenj, in Vero Pompe - Kirn (1981, 1991).

Po magisteriju se je Anuška Ferligoj lotila priprave doktorske disertacije. Dolfe Vogelnik ji je kot mentorja predlagal beograjskega matematika, statistika in utemeljitelja matematičnega pristopa v jugoslovanski ekonomski znanosti Branislava Ivanovića. Doktorat je vpisala na ljubljanski ekonomski fakulteti, na konzultacije k profesorju pa se je vozila z večernim vlakom za Beograd – dopoldan je opravila konzultacije, ob 14. uri pa je ponovno sedla na vlak za Ljubljano. Na ljubljanski ekonomski fakulteti je leta 1983 doktorirala iz informacijsko-upravljalnih znanosti s tezo *Razvrščanje v skupine z omejitvami*, ki je bila plod večletnih raziskav.

V letih 1982 in 1983 je bila predsednica Statističnega društva Slovenije. Docentka za statistiko na ljubljanski FSPN je postala leta 1984. Predavala je predmeta Temelji družboslovne statistike in (kasneje) Matematika za družboslovce ter izbirna predmeta Razvrščanje v skupine (programski paket Cluse) in Vzročni modeli (programski paket Lisrel). V študijskem letu 1985/86 je na pobudo Vlada Benka na podiplomskem študiju FSPN prevzela predmet Matematično-statistične metode za proučevanje mednarodnih odnosov. V osemdesetih letih 20. stoletja je sodelovala še pri izvajanju drugih metodoloških predmetov: Metodologija družboslovnega raziskovanja in Metodologija komunikološkega raziskovanja na podiplomskem študiju na FSPN ter na Ekonomski in Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Na Sarisovo pobudo je leta 1988 prevzela organizacijo druge konference raziskovalnega odbora RC33 za logiko in metodologijo pri Mednarodnem sociološkem združenju (International Sociological Association's research committee RC33 on Logic and Methodology). Konferenca, ki se je odvijala v Dubrovniku, je Anuško Ferligoj umestila na svetovni sociološkometodološki zemljevid ne le kot prodorno statističarko, pač pa tudi kot izjemno organizatorko. Dubrovniška konferenca je bila odlično obiskana, hkrati pa predstavlja pomembno prelomnico na znanstveni poti Anuške Ferligoj. Raziskovalci, zbrani v Dubrovniku, so namreč med razpravami veliko pozornosti namenili vprašanju analize socialnih omrežij, ki se je začela uveljavljati v psihometriji v tridesetih letih 20. stoletja, ko je Jacob Moreno izrisal prve sociograme. Prve sociološke analize ameriške in nizozemske poslovne elite so bile s pomočjo orodij iz nabora analize socialnih omrežij izvedene ob koncu šestdesetih let 20. stoletja. Hkrati pa je analiza socialnih omrežij klicala k razvijanju bolj sofisticiranih metodoloških orodij.

Za kaj gre pri analizi socialnih omrežij? Ne gre za Facebook, Twitter, X ali Tik-tok. Gre za vprašanje družbene strukture. Gre za rekonstrukcijo odnosov med enotami. Enote so lahko fizične ali pravne osebe, torej ljudje, institucije,

organizacije ipd. Med njimi obstajajo relacije, odnosi. Strukture omrežij so kompleksne, razumeti jih je mogoče le z dobrimi analitičnimi orodji in zmogljivimi računalniškimi kapacitetami. Na dubrovniški konferenci je Anuška Ferligoj srečala znanca iz Essex, ameriškega matematika in sociologa Patricka Doreiana, ki se je z analizo omrežij že ukvarjal, Ferligoj pa je ob koncu osemdesetih let 20. stoletja izdelovala bilanco svojih raziskav o metodologiji razvrščanja v skupine in jo leta 1989 objavila v knjigi *Razvrščanje v skupine: teorija in uporaba v družboslovju*. Zanj je dobila nagrado Sklada Borisa Kidriča, hkrati pa je odprla novo raziskovalno poglavje: razvoj metod za analizo socialnih omrežij.

Pred začetkom novega znanstvenega poglavja je s kolegicama Tanjo Rener in Mirjano Ule leta 1990 objavila knjigo *Ženska, zasebno, politično ali "Ne vem, sem neodločena"*. Knjiga tematizira fenomen odgovora »ne vem«, ki je na voljo v raziskavah javnega mnenja. Anuška Ferligoj je analizirala podatke, zajete z raziskavo Slovensko javno mnenje za leta 1984, 1986, 1987 in 1988. Pri analizi odgovorov je uporabila najširši nabor analitskih orodij – od enostavnih korelacijskih koeficientov do kompleksnih vzročnih modelov. Analiza je pokazala, da ženske bistveno pogosteje odgovarjajo z »ne vem« kot moški. Tudi izobražene ženske so se k odgovoru »ne vem« zatekale občutno pogosteje od izobraženih moških. Le ena kategorija žensk – respondentke, mlajše od petindvajset let – se je k odgovoru »ne vem« zatekla redkeje od moških vrstnikov. S približevanjem točki preloma družbenega sistema se frekvenca odgovora »ne vem« ni zmanjševala. Obratno.

V študijskem letu 1990/91 je Anuška Ferligoj s Fulbrightovo štipendijo odpotovala v Pittsburgh in s Patrickom Doreianom reševala probleme, povezane z bločnim modeliranjem. Za kaj gre pri bločnem modeliranju, pomembnem poglavju analize socialnih omrežij? Poenostavljeno: socialna omrežja so lahko sestavljena iz več tisoč enot in odnosov med enotami. Kot taka so težko pregledna. Če pa omrežje na osnovi strukturne podobnosti med enotami in njihovimi odnosi preoblikujemo v manjše število blokov, postane omrežje bolj pregledno, bloki pa so bolj homogeni. Bločno modeliranje je po eni strani sorodno metodi razvrščanja v skupine. Hkrati pa gre za raziskovalno metodo, ki enot ne razvršča glede na lastnosti enot, torej po njihovi statistični sorodnosti, pač pa gre za razvrščanje v bloke glede na relacijske vzorce, torej glede na strukturno vpetost v omrežje. Poenostavljeno: predmet analize niso statistične lastnosti enot, pač pa vzorci odnosov, s katerimi so enote povezane.

Anuška Ferligoj, Patrick Doreian in Vlado Batagelj so leta 1992 v visoko citirani reviji *Social Networks*, ki izhaja od leta 1979, objavili dva članka o bločnem

modeliranju, in to s predlogi, kako optimizirati kriterije za razvrščanje enot v omrežju v bloke. Po njihovem mnenju se je pri analizi omrežij pojavljala težava, ker kriteriji za razvrščanje enot, vpetih v omrežje, niso bili postavljeni dovolj kakovostno. Oba članka sta bila deležna množičnega citiranja, trojka Ferligoj, Batagelj, Doreian pa je v naslednjih letih nadaljevala z raziskavami bločnega modeliranja in rednim publiciranjem v revijah oz. knjigah.

Anuška Ferligoj je leta 1994 je postala redna profesorica Univerze v Ljubljani. V tem obdobju je bila Ljubljana že eno svetovnih središč analize socialnih omrežij. Doktorski študent Andrej Mrvar je začel skupaj z mentorjem Vladom Batageljem razvijati program za analizo socialnih omrežij Pajek. Anuška Ferligoj ni neposredna soavtorica programa Pajek, je pa kot soavtorica člankov o možnostih, ki jih prinaša Pajek, vplivala na osnovno verzijo in nadgradnje. Prva verzija Pajka je bila akademskim uporabnikom dostopna decembra 1996. Kot svetovno raziskovalno središče za analizo socialnih omrežij so raziskovalci Univerze v Ljubljani po eni strani razvijali matematična sociološka orodja za analizo velikih količin podatkov, torej velikih množic enot in njihovih medsebojnih relacij. Vzporedno z razvojem statističnih orodij, katerih uporabnost je prebijala družboslovne okvire, je v Ljubljani nastajala zmožljiva, referenčna, uporabniku prijazna, vizualno pregledna in neprestano razvijajoča se programska oprema, ki je podpirala nove smeri pri analizi socialnih omrežij.

Status svetovnega središča je Slovenija dobila tudi s poglobljenim znanstvenim in publicističnim sodelovanjem z drugimi akademskimi centri, ki so se ukvarjali z analizo omrežij, denimo s Pittsburghom in Amsterdamom, pa tudi z organizacijami dogodkov. Prek Anuške Ferligoj je slovenski akademski prostor tesno povezan z vrhunskimi mednarodnimi metodološkimi revijami, v katerih je sodelovala oz. sodeluje kot članica uredniških odborov: *Methodology* (2005–), *Statistics in Transition* (1995–), *Bulletin of Sociological Methodology* (2010–), *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* (2010–), *Bilten Statističnega društva Slovenije* (od 1982), *Structure and Dynamics: eJournal of Anthropological and Related Sciences* (2005–20), *Social Networks* (2003–15), *Journal of Classification* (2001–12), *Advances in Data Analysis and Classification* (2007–12), *Journal of Mathematical Sociology* (med 1999 in 2008), *Statistical Analysis and Data Mining* (2007–08), *Statistical Theory & Method Abstracts* (1996–2006) itd. Ob tem je bila četrto stoletja, do leta 2012, glavna urednica *Metodoloških zvezkov*. Kot članica upravnega odbora RC33 iz logike in metodologije pri Mednarodnem sociološkem združenju (1991–98) je slovenski prostor povezovala z globalno sociološko skupnostjo. Ministrstvo za

znanost je Anuški Ferligoj leta 1997 podelilo naziv ambasadorka znanosti. Dotlej je naziv, ki ga podeljujejo od leta 1991, prejelo trideset znanstvenic in znanstvenikov.

Anuška Ferligoj je leta 2004 predsedovala organizacijskemu odboru konference Sunbelt in kot članica programskega odbora sodelovala tudi pri snovanju vsebinskega dela konference, ki se je maja 2004 odvijala v Portorožu in je bila najpomembnejši letni dogodek Mednarodnega omrežja za analizo socialnih omrežij (INSNA – International Network for Social Network Analysis), globalnega združenja raziskovalcev omrežij. Organizacija velikih mednarodnih znanstvenih srečanj ali mednarodnih poletnih šol je postala redna dejavnost v urniku profesorice A. Ferligoj; organizirala je okrog trideset tovrstnih dogodkov.

Leta 2005 so Anuška Ferligoj, Vlado Batagelj in Patrick Doreian pri založbi Cambridge University Press objavili temeljno delo o bločnem modeliranju *Generalized Blockmodeling*, katerega urednik Mark Granovetter sodi med najbolj citirane sodobne sociologe. V knjigi so predstavljene metodološke rešitve in praktične uporabe bločnega modeliranja. Leta 2007 so avtorji zanj prejeli nagrado Harrisona Whita (eden od pionirjev analize socialnih omrežij), ki jo podeljuje matematična sekcija Ameriškega sociološkega združenja, največjega sociološkega združenja na svetu. Anuška Ferligoj in Vlado Batagelj sta istega leta prejela Simmelovo nagrado, poimenovano po sociološkem klasiku Georgu Simmelu, pionirju raziskovanj družbene strukture, ki jo prejme uvodni govornik na konferenci Sunbelt. Simmel je družbo koncipiral kot omrežje, ki ga sestavljajo enote in odnosi med njimi, prejemniki Simmelovih nagrad pa so najbolj prepoznavni svetovni družboslovci, ki se ukvarjajo z analizo socialnih omrežij.

Anuška Ferligoj je od leta 1991, ko je doktoriral njen prvi doktorski študent, kot mentorica ali somentorica sodelovala pri 23 doktorskih disertacijah. Število tistih, ki jim je svetovala kot neformalna mentorica, ni ugotovljivo. Če je analiza socialnih omrežij eno od njenih ključnih raziskovalnih področij, je v slovenskem akademskem prostoru generirala močno omrežje raziskovalk in raziskovalcev: družboslovcev, ekonomistov, epidemiologov, onkologov itd. Akademski kolegi iz njenega mednarodnega omrežja so bili mentorji slovenskim študentom. Javna agencija Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost (danes ARIS) je programsko skupino Družboslovna statistika, metodologija in informatika, ki jo je Anuška Ferligoj vzpostavila in vodila od leta 1999 do upokojitve leta 2020, v letih 2005 in 2006 prepoznala za najboljšo raziskovalno skupino s področja družboslovja. Najstarejša budimpeštanska univerza, poimenovana po fiziku Eötvösu Lorándu,

ji je leta 2010 podelila častni doktorat. Je zaslužna članica Evropske akademije za sociologijo, od upokojitve leta 2020 tudi zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani.

Ko je vlada leta 2020 odstavila direktorja Statističnega urada Republike Slovenije Bojana Nastava, prvega direktorja te ustanove z doktoratom, je Anuška Ferligoj kot predsednica Statističnega sveta, organa, ki naj bi zagotavljal avtonomijo statistične stroke, od vlade zahtevala pojasnila. Ni jih dobila. Prvič v zgodovini slovenske države se je zgodilo, da je vlada brez navedbe razlogov odstavila direktorja Statističnega urada, institucije, ki mora biti avtonomna. Da je šlo za hud poseg v avtonomijo statistične znanosti, je razumela tudi zato, ker je bila med letoma 2011 in 2015 članica Evropskega statističnega svetovalnega odbora, neodvisnega telesa, ki svetuje Eurostatu, evropskemu statističnemu uradu.

V obrazložitvi Zoisove nagrade, najvišje nacionalne nagrade, namenjene znanstvenicam in znanstvenikom, piše, da je Anuška Ferligoj institucija. Institucija »ne samo v smislu intelektualno-znanstvene zapuščine, temveč tudi manifestacije izjemnih kvalitete, od ugleda v slovenskem ter mednarodnem prostoru do visokih etičnih standardov, empatičnosti in popolne delovne predanosti«.

Sam jo poznam tudi kot uporabnico storitev mestnega avtobusnega prometa. Najbrž sva prav med čakanjem na avtobus kakšno rekla o tem, kako je s statističnimi podatki in družbenimi pojavi ter da je tu potrebno tudi dvomiti. Na avtobusni liniji Ljubljana–Piran je prebrala nepregledno število izpitnih nalog. Na glasbeni šoli v Piranu je končala šest razredov klavirja.

POVZETEK

Anuška Ferligoj, matematičarka, fizičarka, statističarka, metodologinja in matematična sociologinja, je bila rojena v Ljubljani, mladost je preživela v Piranu. Po šolanju na tamkajšnji gimnaziji je študirala matematiko in fiziko na ljubljanski Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo in 1971 diplomirala, nato je vpisala podiplomski študij na ljubljanski Ekonomski fakulteti ter se leta 1972 kot asistentka zaposlila na FSPN. S tezo *Uporaba multivariatnih metod pri proučevanju selitvenih procesov v Jugoslaviji* je leta 1979 magistrirala. V drugi polovici sedemdesetih let 20. stoletja je sodelovala s sociologi in komunikologi in bila most med ekonomsko fakulteto in FSPN, tretja veja njenega raziskovalnega delovanja pa je segala v medicino (epidemiološke analize). Na ljubljanski Ekonomski fakulteti je leta 1983 doktorirala iz informacijsko-upravljaljskih znanosti s tezo *Razvrščanje*

v skupine z omejitvami. V letih 1982 in 1983 je bila predsednica Statističnega društva Slovenije. Docentka za statistiko na ljubljanski FSPN je postala leta 1984, leta 1989 je za knjigo *Razvrščanje v skupine: teorija in uporaba v družboslovju* prejela nagrado Sklada Borisa Kidriča, hkrati se je posvetila razvoju metod za analizo socialnih omrežij. Leta 1994 je postala redna profesorica Univerze v Ljubljani. V tem obdobju je Ljubljana postala eno svetovnih središč za analizo socialnih omrežij (program za analizo socialnih omrežij Pajek). Prek Anuške Ferligoj je slovenski akademski prostor tesno povezan z vrhunskimi mednarodnimi metodološkimi revijami, do leta 2012 je bila tudi glavna urednica *Metodoloških zvezkov*. Ministrstvo za znanost ji je leta 1997 podelilo naziv ambasadorica znanosti. Leta 2005 je v soavtorstvu objavila temeljno delo o bločnem modeliranju *Generalized Blockmodeling*, ki je prejela nagrado Harrisona Whita Ameriškega sociološkega združenja. Univerza v Budimpešti ji je leta 2010 podelila častni doktorat. Je zaslužna članica Evropske akademije za sociologijo, od upokojitve leta 2020 tudi zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani ter prejemnica Zoisove nagrade za dosežke v znanosti (2021).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

Osebni arhiv A. Ferligoj, strokovna utemeljitev vloge za Zoisovo nagrado za življenjsko delo na področju statistike, 2021. (tipkopis)

USTNI VIR

Anuška Ferligoj, pogovor z avtorjem, poletje 2023.

TISKANI VIR

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev Univerze v Ljubljani, 1979, 1995.

MONOGRAFIJE

Batagelj, Vladimir, Patrick Doreian, Anuška Ferligoj. *Generalized Blockmodeling*. Cambridge University Press, 2004.

Ferligoj, Anuška, Tanja Rener, Mirjana Ule. *Ženska, zasebno, politično ali "Ne vem, sem neodločena"*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1990.

SPLETNI VIRI

European Curriculum Vitae Format. »Anuška Ferligoj«. Pridobljeno oktobra 2023.

http://vladowiki.fmf.uni-lj.si/lib/exe/fetch.php?media=nusa:pdf:cv_ aferligoj.pdf

Ferligoj, Anuška, Vladimir Batagelj. »Clustering with relational constraints«. *Psychometrika*, 4 (1982). Pridobljeno oktobra 2023.

<http://vlado.fmf.uni-lj.si/vlado/papers/CluRelCon.pdf>

Ferligoj, Anuška. »Razvrščanje v skupine: teorija in uporaba v družboslovju«. *Metodološki zvezki*, št. 4 (1989). Pridobljeno oktobra 2023.

http://dk.fdv.uni-lj.si/metodoloskizvezki/Pdfs/Mz_4Ferligoj.pdf

Slovenska biografija. »Davorin Ferligoj«. Pridobljeno oktobra 2023.

<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1009390/>

Foto: Avtor fotografije Leon Vidic.

Dr. Ali Žerdin, novinar, urednik *Sobotne priloge* in sociolog, zerdina@delo.si

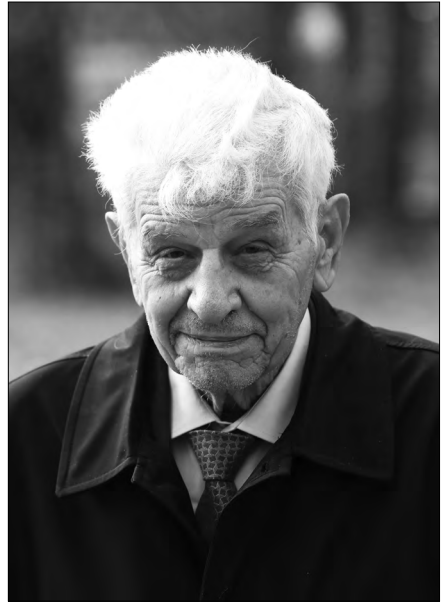
DARKA ZVONAR PREDAN

KAJETAN GANTAR

Gantar, Kajetan, klasični filolog

(* Ljubljana, 11. oktober 1930 – † Krk, Hrvaška, 16. junij 2022)

V parku ob Gradaščici nasproti trnovske cerkve v Ljubljani je nekega dne k Ivani Rejc, r. Makovec, ženi krojaškega mojstra Leopolda Rejca, ki je na klopci ljubkovala hčerinega sinka, svojega prvega vnuka Kajetana, prisedel trnovski župnik, pisatelj Fran Saleški Finžgar. Pobožal je malčka po goli glavi in mu prerokoval, da bo nekoč še učen gospod.¹⁴⁰ Ni se zmotil. Kajetan Gantar je zrasel v vrhunskega intelektualca, zapisanega lepotam antike, njenim kulturnim idealom in težko uredničljivim, skoraj nedosegljivim etičnim vrednotam.¹⁴¹ V slovensko kulturno dediščino je kot klasični filolog svetovnega slovesa, doktor literarnih znanosti in izjemen prevajalec latinskih in grških klasikov vtisnil neizbrisljiv pečat. Izkazal se je kot dostojen naslednik svojega profesorja Antona Sovreta (1885–1963), po katerem se imenuje najvišje slovensko priznanje za književne prevajalce.¹⁴² Njegovo življenje je bilo polno preizkušenj, saj je socialistični sistem druge Jugoslavije, v katerem je živel in deloval, videl v klasični filologiji in konceptu klasičnih gimnazij žarišče intelektualne opozicije.¹⁴³

¹⁴⁰ Kajetan Gantar, *Utrinki ugaslih sanj* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 13.

¹⁴¹ Kajetan Gantar, *Penelopin prtljaga* (Ljubljana: Slovenska matica, 2021), 6.

¹⁴² »Sovretova nagrada«, Društvo slovenskih književnih prevajalcev. (spletni vir)

¹⁴³ Kajetan Gantar, *Zasilni pristanek* (Ljubljana: Slovenska matica, 2011), 11.

Rodil se je v Ljubljani kot prvi v družini z osmimi otroki. Mama Frančiška (Fanči), r. Rejc, je bila pred poroko zaposlena v ljubljanski prodajalni tekstila, oče Kajetan Gantar (1901–1965), sin idrijskega rudarja, pa je bil profesor iz prve generacije slavistov na ljubljanski univerzi. Kajetan Gantar starejši se je po študiju v Ljubljani vrnil v rodno Idrijo pod Italijo, kjer je odslužil vojaški rok v Parmi, potem pa zbežal v Jugoslavijo, ker v času, ko je fašizem že kazal zobe, ni imel nobene možnosti za službo profesorja slovenščine. Po poučevanju na gimnaziji v Ljubljani in Novem mestu mu je bilo dva dni pred rojstvom sina Kajetana dodeljeno profesorsko mesto na gimnaziji v Celju, kjer so Gantarjevi v družinski harmoniji preživeli deset srečnih let. Mali Kajetan je bil knjižni molj, kar ni presenečalo, saj je bil njegov oče vnet zbiratelj knjig; kadar je mati otrokom naložila čiščenje stanovanja, si je sinček Kajetan vselej izbral očetovo sobo z dvema velikima črnima knjižnima omarama. Hitro je pobrisal prah, nato pa se zleknil na tla in bral. »Moje sonce so knjige,« je prvošolček odgovoril sorodnici, ki je prišla na obisk in želela dečka na lep poletni dan izbežati iz očetove sobe na sprehod.¹⁴⁴

Že kot tretješolec je Kajetan Gantar v šolskem časopisu *Studenček*, katerega pobudnik in mentor je bil pisatelj Franjo Roš, objavil prve verze. V tisti čas sega tudi njegovo občudovanje Grkov in Grčije. Vsak dan, ko je prišel iz šole, je že med vrati kričal: »Cajtenge! Hočem današnje cajtenge!« Potem je pograbil *Slovenca*, odšel v otroško sobo, legel na tla, poleg časopisa odprl star in razcefran atlas in študiral, kako poteka vojaška fronta v Albaniji med italijansko in grško armado. Užival je med prebiranjem grških vojaških uspehov. Oče mu je moral kmalu iz knjižnih omar izbrskati vse, kar je dišalo po Grčiji, tako so mu prišli v roke tudi Sovretovi *Stari Grki*, ki so postali njegov stalni spremljevalec na nočni omarici. Z napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941 je bilo zgodnje obdobje zorenja mladega intelektualca prekinjeno.¹⁴⁵

Kajetana Gantarja starejšega je kmalu zaprl Gestapo, medtem ko je sina Kajetana mati poslala z vlakom k stari materi v Ljubljano, da bi ga obvarovala pred Nemci, takoj za njim je v Ljubljano prispel še mlajši brat Janez.¹⁴⁶ Kajetan je končal četrti razred na ljubljanskih Prulah in postal ministrant v bližnji cerkvi sv. Jakoba, kjer se je prvič pobljže srečal z latinščino. Materina sestra Ivanka, zelo

¹⁴⁴ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 20, 28.

¹⁴⁵ Prav tam, 31, 35.

¹⁴⁶ Darka Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, *Večer, V soboto*, 25. 2. 2006, 36–37.

verna profesorica, ga je vpisala na Škofijsko klasično gimnazijo, ki se je iz Šentvida pred Nemci umaknila v Ljubljano pod Italijani. Družini so Nemci v Celju zalepili vse imetje in preostale člane izselili v Srbijo, kjer so živeli v revščini, a je oče kljub temu zavrnil ponudbo, da bi z dobrim znanjem nemščine postal nemški uradni tolmač. V stiski je odšel na italijanski konzulat v Beogradu in na osnovi vojaške knjižice, ki je dokazovala, da je služil vojaški rok v Parmi, dobil italijanski potni list. Z njim se je tik pred božičem 1941 družina vrnila v Ljubljano in poleg babičinega stanovanja v nekdanji mestni hiralnici ob vznožju grajskega hriba zasedla majhno stanovanje, iz katerega se je v nemški Rajh izselil starejši nemški par brez otrok. Na vsega dvaintridesetih kvadratnih metrih s skupnim straniščem na štrbunk na ganku starinske stavbe se je številna družina Gantar stiskala več kot dve desetletji.¹⁴⁷

Narodno zavedni Gantarjev oče je bil po prepričanju krščanski socialist. Zavračal je domobransko zavezništvo z Nemci, še bolj pa so ga odbijale partizanske likvidacije, zato se ni pridružil Osvobodilni fronti. Z odkritimi in prostodušnimi izjavami si je nabiral črne pike ter se znašel na seznamu Varnostno-obveščevalne službe, ki je bil objavljen tudi v *Slovincu*; »gofljač, vendar nevaren,« je pisalo ob Gantarjevem imenu. Ob koncu vojne se je zato na ženino prigovarjanje odločil, da se začasno umakne, in se po hudem oklevanju vkrcal na begunski vlak proti Gorenjski in Koroški. Žena je z njim poslala tudi sina Kajetana, da bi mož, ki ga je mučila rana na želodcu in dvanajstniku, lažje prenašal tujino in bolezen. »Fanci, čez štirinajst dni se vrnemo – z Angleži,« je bil še zmeraj prepričan v poraz jugoslovanskih komunistov, preden je odpeljal vlak. Vendar sta oče in sin ostala na Tirolskem in avstrijskem Koroškem precej dlje – od maja 1945 do božiča 1946.¹⁴⁸

Najprej sta bivala v Lienzu, kjer je bila lakota vedno hujša, zato je duhovnik Nande Babnik, tajnik in šofer ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, mladotnega Kajetana odpeljal v tirolsko gorsko vas Anras k nekemu kmetu, kjer je celo poletje delal kot hlapec, potem pa se konec avgusta preselil k očetu v begunsko taborišče v Peggezu pri Lienzu. Organizirale so ga angleške oblasti, slovenski begunski izobraženci pa so poskrbeli, da se je kmalu razvilo v najpomembnejše kulturno središče slovenske emigracije. Ravnatelj Marko Bajuk je v taborišču organiziral slovensko begunsko gimnazijo, ki je izdajala dvojezična (slovensko-angleška) spričevala.¹⁴⁹ Kajetan Gantar starejši je sprva na šoli poučeval kot edini

¹⁴⁷ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 40–44, 53–57.

¹⁴⁸ Prav tam, 66, 69, 73.

¹⁴⁹ Prav tam, 77–83.

slavist. Tudi sin Kajetan se je takoj po vrnitvi iz Anrasa vpisal k pouku. Kasneje se je z naklonjenostjo spominjal tedanjih gimnazijskih profesorjev: »Čeprav je begunska gimnazija delovala v nemogočih razmerah, brez učbenikov, klopi, tabel, so njeni profesorji znali poučevati z dušo in srcem. Najbolj markantna osebnost med njimi je bil Rajko Ložar, vsestranski intelektualec, arheolog, umetnostni zgodovinar, literarni kritik, utemeljitelj slovenskega znanstvenega narodopisja, zanj sem prepričan, da bi bil, če se ne bi zasukalo, kot se je, v samem vrhu današnje znanosti in kulture.« Proforski zbor pa je premogel tudi štiri odlične latiniste, vključno z ravnateljem Markom Bajukom in njegovim sinom Božidarjem, ki je Gantarja navdušil za antiko in klasično filologijo.¹⁵⁰

Begunce v taborišču sta pestili lakota in negotovost, novembra 1946 pa sta se morala Gantarja preseliti v taborišče v Spittalu, kjer so bile razmere še slabše kot v Peggezu. Vendar se Kajetan mlajši, ko se mu je ponudila možnost, da bi odšel k sorodnici v Ameriko, iz odgovornosti do očeta in matere, ki je ostala z drugimi otroki v Ljubljani, pa tudi iz bojazni pred potujčenjem ni odločil za ta korak. Namesto tega se je proti koncu decembra 1946 vrnil v Ljubljano v izvidnico – da preveri, ali se lahko vrne tudi oče. Domov je prispel dan pred božičem, potem ko so ga jugoslovanske oblasti izpustile iz repatriacijskega taborišča, v katerem je pristal po prihodu vlaka skozi karavanški predor na Jesenice.¹⁵¹ Dober mesec za njim, potem ko je dobil zagotovilo, da se mu ne bo nič zgodilo, se je domov vrnil tudi oče. Sprva je bil brez zaposlitve, nato mu je uspelo najti skromno pisarniško službo pri trgovskem podjetju Železnina, iz katerega se je razvila poznejša Metalka. Šele veliko kasneje, pri petinpetdesetih, je po posredovanju Borisa Zihlerla, svojega nekdanjega dijaka, dobil profesorsko službo v Stični, toda pod pogojem, da poučuje samo francoščino in nemščino. Kmalu po upokojitvi je umrl.¹⁵² Kajetan Gantar je očetu posvetil svoj prevod Horacijevih *Pesmi*, ki je izšel pri Založbi Obzorja v Mariboru, v *Idrijskih razgledih* pa objavil nekrolog.¹⁵³

Gantarjevi so v povojnih letih živeli izjemno skromno. »Desetčlanska družina, natlačena v eni sami sobi, po dva in dva v eni postelji, najstarejši sin Kajetan pa celo brez postelje, spi kar na dedovi krojaški delovni mizi, brez posteljnine, na stari

¹⁵⁰ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37.

¹⁵¹ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 126, 130–131, 136–138.

¹⁵² Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37; Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 140–145.

¹⁵³ Gantar, *Zasilni pristanek*, 253–259.

vojaški odeji.« Tako je kolegom poročal uslužbenec Udbe, ki je pri Gantarjevih opravil hišno preiskavo,¹⁵⁴ ker so Kajetana, dijaka ljubljanske klasične gimnazije, ki ni skrival niti svoje katoliške vere niti nestrinjanja z marksistično ideologijo, aretirali. »Bili smo preveč svobodomiselnih za tiste čase, skušali smo nekaj spremeniti, povedati svojim kolegom resnico, vplivati nekoliko na ideologijo, ki se je infiltrirala skozi takratne učne programe, in tako sem se znašel v preiskovalnem zaporu Udbe,« se je spominjal kasneje.¹⁵⁵ V nalogu je bilo zapisano: klevetanje ljudske oblasti z namenom, da se zruši obstoječi red. V zaporu je prebil od konca aprila do sredine junija 1949.¹⁵⁶ Čeprav je prišel iz zapora s potrdilom o nekaznovanosti, ni vedel, ali bo lahko nadaljeval šolanje na gimnaziji. Nazadnje ga je vpisala ravnateljica šentjakobske gimnazije Danica Gregorič, ki ji je moral obljubiti, da bo sošolcem dober zgled in bo po maturi odšel v mladinsko delovno brigado. Takoj po maturi leta 1950 se je res odpravil v brigado na cesto bratstva in enotnosti v Slavonijo.¹⁵⁷

Odločitev za študij ni bila lahka, saj so Gantarja zanimala mnoga področja, omahoval je med matematiko in zgodovino, pa med germanistiko in slavistiko. Zanesljivo je vedel le, da želi biti gimnazijski profesor, tako kot njegovi vzorniki, nekdanji profesorji na čelu z očetom. Moralni imperativ mu je veleval, naj izbere stroko, v kateri se bo lahko – brez prevelikega tveganja – postavljaj po robu prevladujoči marksistični ideologiji. Nazadnje se je odločil za študij klasičnih jezikov, latinščine in grščine. Sam pri sebi je skušal to odločitev tudi razumsko osmisliti. Čutil je, da je mogoče skozi »ezopski jezik« antične mitologije in antičnih literarnih umetnin izpovedati marsikaj in se dotakniti vprašanj, ki so v povojnih letih veljala za nedotakljiv tabu. Že v gimnazijskih letih je v nemškem prevodu (in nekaj odlomkov tudi v grškem izvorniku) prebral tragediji, ki sta mu pomagali razumeti tedanje politično ozračje. V Ajshilovem *Vklenjenem Prometeju* je razbral tako neizprosno obsodbo socialističnega sistema kot tudi obetajočo napoved njegovega konca. Še bolj ga je pretresla Sofoklova *Antigona* s pogumno izpovedjo neodtujljive, najbolj elementarne človekove pravice do pogreba in groba, kar je jugoslovanska oblast odrekala pobitim političnim nasprotnikom.¹⁵⁸ Navduševal ga je tudi Sovretov prevod Homerjeve *Iliade*, prvi celotni prevod epa v

¹⁵⁴ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 161.

¹⁵⁵ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37.

¹⁵⁶ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 176.

¹⁵⁷ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37; Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 184–195.

¹⁵⁸ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 195–197.

slovenščini.¹⁵⁹ S tem je padla nepreklicna odločitev: k Sovretu, temu magu antične lepote in slovenske besede, grem. Čeprav se je zavedal, da bodo možnosti njegove zaposlitve majhne in so mu celo svojci ta študij odsvetovali, je ostal neomajen. Te svoje »avanture« ni nikoli obžaloval.¹⁶⁰

Pred Gantarjevim vpisom v prvi letnik klasične filologije leta 1950 sta bila v vseh treh višjih letnikih samo dva slušatelja, tedaj pa se jih je vpisalo kar šest,¹⁶¹ čeprav sta nato dva hitro odnehala.¹⁶² Predstojnik oddelka Milan Grošel (1902–1979), odličen predavatelj in rojen pedagog z izjemno strogimi moralnimi kriteriji, je bil tisto leto tudi dekan ljubljanske Filozofske fakultete. Na njegovo pobudo je začel izhajati *Zbornik razprav Filozofske fakultete*; navezal je tudi stike s kolegi iz Skopja, Zagreba in Beograda, skupaj so v Skopju osnovali revijo za klasično filologijo *Živa antika*, ki izhaja še danes. Še močnejše je na Gantarja vplival Anton Sovre, ki je v mladem intelektualcu kmalu prepoznal svojega naslednika. Že na začetku drugega letnika je ob prvem seminarskem referatu, v katerem se je Gantar lotil primerjave med Evripidovo in Senekovo tragedijo o blaznem Heraklu, opazil njegov čut za vrednotenje in tudi prevajanje poezije.¹⁶³ Odprl mu je vrata svoje bogate zasebne knjižnice, v marsičem bogatejše od univerzitetne. Med drugo svetovno vojno je namreč v poslopje Narodne in univerzitetne knjižnice strmoglavilo nemško letalo in povzročilo nepopravljivo kulturno škodo; zgorelo je ogromno knjig, najbolj pa je bila prizadeta seminarska knjižnica klasičnih filologov. Škoda je ostala zaradi kroničnega pomanjkanja denarja, zlasti deviz, nepopravljiva. Poglobljeno raziskovalno delo v knjižnici seminarja za klasično filologijo je bilo posledje otežkočeno, skoraj onemogočeno, saj je komaj katera od grških in latinskih knjig ostala nepoškodovana, večinoma so bile ožgana do neprepoznavnosti.¹⁶⁴

Gantar je med šolanjem gojil tudi literarne ambicije in pesnil, vendar se je po nekaj javnih nastopih prepričal, da se v izvorni literarni ustvarjalnosti nikoli ne bo vzpel nad povprečje. Sklenil je, da se bo raje osredotočil na prevajanje antičnih pesniških umetnin.¹⁶⁵ Iz verzifikatorja se je začel že kot študent spreminjati

¹⁵⁹ Homer, *Iliada* (Ljubljana: DZS, 1950).

¹⁶⁰ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 197–199.

¹⁶¹ Prav tam, 200.

¹⁶² Jasna Kontler Salamon, »Akad. prof. dr. Kajetan Gantar«, *Delo*, 23. 11. 2010.

¹⁶³ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 200–201, 204–205.

¹⁶⁴ Gantar, *Zasilni pristanek*, 34.

¹⁶⁵ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 218.

v filologa.¹⁶⁶ Zavzeto je študiral in opravljal izpite z najboljšimi ocenami. Že kot dijak je za preživetje veliko inštruiral, to je počel tudi med študijem, hkrati pa je obiskoval še tečaj neobvezne francoščine in španščine. Kljub temu je diplomiral v najkrajšem možnem času, prej kot v štirih letih po vpisu na univerzo. Za diplomsko nalogo *Organska zgradba Iliade v celoti in v posameznih delih* je leta 1953 prejel študentsko Prešernovo nagrado, odlomek pa objavil v nekoliko dopoljnjeni obliki v *Živi antiki* pod naslovom »Balada o kugi«. Diplomski izpit je opravil junija 1954, vendar obljubljenega asistentskega mesta na fakulteti ni dobil.¹⁶⁷

Oktobra 1954 je odšel služiti vojaški rok v srbski Zaječar. Profesor Sovre mu je pred slovesom na pol v šali položil na srce, naj ga ne zapelje domačinka, saj bo v tem primeru za slovenstvo izgubljen. Res se je Gantar pri vojakih zaljubil v učiteljico Sido, vendar so se njune poti ločile, še preden bi se usodno križale.¹⁶⁸ »Božji prst je vse zasukal tako, da je bilo najbolj prav,« je ugotavljal kasneje.¹⁶⁹ Septembra 1959 se je v Ljubljani poročil z Rožo Debevc, hčerjo ljubljanskega specialista za pljučne bolezni Franceta Debevca. V njej je našel sorodno (tudi pesniško) dušo in z njo uspešno premagoval življenjske ovire, vključno s stanovanjsko stisko, saj sta mlada na začetku zakona nekaj let bivala kar v pregrajeni čakalnici Debevčeve ordinacije. Rodila sta se jima hči Celina in sin Damjan, tretjo, hčer Marijano, sta kot petletno deklco posvojila iz doma hrvaške Karitas za zapuščene in osirotele otroke.

Jeseni 1955 je Gantar prejel pismo nemškega znanca Gustava von Arnima, s katerim sta se spoznala na neki krajši plovbi po Jadranu. Nемец mu je sporočal, da je Kajetanu po njegovem posredovanju univerza v Münstru odobrila enoletno štipendijo za podiplomsko izpopolnjevanje. Toda Gantar te priložnosti ni mogel izkoristiti, ker ni dobil potnega lista; v zameno zanj naj bi ovajal znanca duhovnika, kar je odklonil. Končno je decembra 1955 dobil redno službo na ptujski gimnaziji, kjer je svojo kariero začel tudi Sovre.¹⁷⁰ Ker pa latinskih ur ni bilo dovolj za polno učno obveznost, je učil še slovenščino, angleščino, matematiko in druge predmete.¹⁷¹ V ptujski študijski knjižnici je srečal arhivista, klasičnega filologa Antona

¹⁶⁶ Gantar, *Penelopin prt*, 34.

¹⁶⁷ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 207, 229–230.

¹⁶⁸ Prav tam, 234, 269–271.

¹⁶⁹ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37.

¹⁷⁰ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 275–277, 282.

¹⁷¹ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37; Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 283.

Klasinca (1908–1979),¹⁷² ki je moral zapustiti profesorsko mesto na mariborski klasični gimnaziji, ker je na božič v razredu izjavil, da na ta družinski praznik ne bo spraševal.¹⁷³ Tudi na Klasinčevo prigovarjanje je Gantar, čigar pedagoški eros se je na Ptujju razživel, sprejel odločitev o vpisu doktorata. Med drugim mu je Klasinc namreč dejal: »Veste, kaj bo iz vas, če ostanete na Ptujju? Lahko vam že danes prerokujem: vaš mladostni zanos bo v tej provinci počasi splahnel in usahnil, vi pa se boste prej ali slej zapili ali pa boste postali zagrenjen čudak.«¹⁷⁴ Vendar je Gantar Ptuj zapustil s težkim srcem, tamkajšnje bivanje in poučevanje mu je ostalo v spominu kot eno najbolj brezskrbnih v življenju. Kasneje je ugotavljal, da ni nikjer pustil tako globokih sledi kot v dušah svojih prvih učencev, ptujskih dijakinj in dijakov.¹⁷⁵

V doktoratu z naslovom *Oblikovanje prostora in časa v Homerjevih epih* se je na Sovretov predlog znova, tako kot v diplomski nalogi, posvetil Homerju. Ker ga je pri doktorskem študiju vedno bolj oviralo pomanjkanje strokovne literature, je začel ponovno razmišljati o tuji štipendiji. Potegoval se je za štipendijo na univerzi v francoskem Poitiersu, a je kljub odlični oceni iz znanja francoščine in s priporočilom svojih profesorjev tudi to pot ostal praznih rok. Med doktorskim študijem je dobil ponudbo za mesto asistenta za latinščino na sarajevski univerzi, kjer so mu obljubljali odlične pogoje za študij in znanstveno delo, če bi le ostal v Sarajevu. Medtem ko ga je Grošelj opogumljal v smislu, če vam antika in klasična filologija res toliko pomenita, boste šli za svojo znanostjo kamor koli, tudi na konec sveta, je bila reakcija Antona Sovreta podobna kot ob Gantarjevem odhodu k vojakom: »Za slovensko kulturo ste potem izgubljeni.« Nazadnje je v Sarajevo poslal odklonilen odgovor.¹⁷⁶ Konec maja 1958 je Kajetan Gantar zagovarjal doktorsko disertacijo, nato pa sprejel mesto referenta za znanstvene zavode pri republiškem Svetu za znanost, kjer je ostal do leta 1962, ko je postal asistent za latinski jezik na ljubljanski Filozofski fakulteti.¹⁷⁷

¹⁷² Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 288.

¹⁷³ Kajetan Gantar, »Moje srečanje s profesorjem Antonom Klasincem«, v: *Anton Klasinc: zbornik* (Ptuj: Zgodovinski arhiv; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1998), 120–125.

¹⁷⁴ Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37; Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 296.

¹⁷⁵ *Utrinki ugaslih sanj*, 293.

¹⁷⁶ Prav tam, 297–300.

¹⁷⁷ Gantar, *Zasilni pristanek*, 71, 88; Zvonar Predan, »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki«, 36–37.

S šolsko reformo leta 1959 so bile ukinjene klasične gimnazije, medtem ko se je poučevanje latinščine v obdobju srednjega usmerjenega izobraževanja ohranilo v obvezni ali fakultativni obliki v klasično-humanističnih oddelkih in od leta 1995 s programom klasična gimnazija.¹⁷⁸ Ko je Gantar začel s službo asistenta na Filozofski fakulteti, je bil v vseh višjih letnikih klasične filologije vpisan en sam slušatelj, duhovnik, ki je študiral ob delu.¹⁷⁹ Socialistična oblast je v krogu klasičnih intelektualcev videla ostanke predvojne osovražene katoliške politike in zametke družbenega elitizma.¹⁸⁰ Gantarja je dogajanje močno vznemirjalo, svoj protest zoper preganjanje klasične izobrazbe je leta 1975 izrazil v članku »Zavržena klasika«, ki je izšel v časniku *Delo*.¹⁸¹ Vseskozi je tudi oporekal tistim, ki so latinščino in grščino razumevali kot mrtva jezika. Rad se je skliceval na Antona Sovreta, ki je za antiko uporabil slikovito prisposodbo: »V pradavnini je bila to bujna gozdna vegetacija, ki je sčasoma, v vihrah časov, zoglenela in okamenela v sklade premoga, toda če te sklade danes izkopljemo, nas še vedno ogrevajo, razsvetljujejo, oživljajo.« Gantar je v desetletjih po drugi vojni v antiki našel učinkovito nasprotje domači politični uravnalovki ter žlahten kontrapunkt posledični naveličanosti, cinizmu in brezciljnosti.¹⁸²

Kajetan Gantar je leta 1967 postal docent, 1972 izredni, 1978 pa redni profesor na oddelku za klasično filologijo ljubljanske Filozofske fakultete. V spominih je priznal, da je veliko bolj kot o tem, kako bi vzgajal svoje otroke ali pomagal vnukinjam, razmišljal in tuhtal, kako bi izobraževal, navdihoval in oblikoval svoje študente.¹⁸³ In res je vzgojil vrsto nadarjenih in obetavnih učencev, ki so ga ohranili v spominu kot izjemnega profesorja in humanista v najbolj žlahtnem pomenu besede, ter močno vplival na razvoj klasične filologije v slovenskem prostoru v drugi polovici 20. stoletja.¹⁸⁴ Kot strpen in blag se kaže tudi v svojih spominih, trilogiji *Utrinki ugaslih sanj*, *Zasilni pristanek* in *Penelopin prt*, ki se jih je na prigovarjanje družine lotil po svojem sedemdesetem letu.

¹⁷⁸ Herman Pušnik, »Sporočilo nepozabljene šole«, v: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*, ur. Barbara Damjan et al. (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2023), 24.

¹⁷⁹ Gantar, *Zasilni pristanek*, 190.

¹⁸⁰ Kajetan Gantar, »Silvo Kopriva«, v: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*, 330.

¹⁸¹ Gantar, *Penelopin prt*, 168–169; Gantarjev prispevek je bil objavljen v *Delu* 18. aprila 1975.

¹⁸² Gantar, *Zasilni pristanek*, 12.

¹⁸³ Gantar, *Penelopin prt*, 4.

¹⁸⁴ »Dragica Fabjan Andričsakos, In memoriam: prof. akad. dr. Kajetan Gantar«, Zavod Sv. Stanislava. (spletni vir)

Še kot asistent je imel cikel predavanj o Horaciju na univerzi v Padovi, kasneje je na univerzi v Gradcu kot gostujoči (tedaj že redni) profesor več let predaval grško in rimsko književnost.¹⁸⁵ Kot gost je v svoji akademski karieri predaval na univerzah v Sieni, Pavii, Trstu, Bariju, Benetkah, Zagrebu, Skopju, Novem Sadu, Dunaju, Salzburgu, Innsbrucku, Mannheimu, Louvainu, Gentu, Regensburgu, Heidelbergu, Mainzu ter na akademijah ali inštitutih v Beogradu, Solunu, Skopju, Novem Sadu, Comu, za slovenske rojake tudi v Torontu, Clevelandu, Buenos Airesu.¹⁸⁶ Poklic je bil Gantarju hkrati najljubši konjiček. To ne velja le za predavateljsko in znanstveno delo, ampak tudi za prevajalsko umetnost.¹⁸⁷ Njegov prvi prevod je bila Ajshilova drama *Vklenjeni Prometej*, ki jo je prevedel že leta 1956, a je potem kar šest let ni upal objaviti. Gantar Prometeja ni izbral naključno, povzdignil ga je v upornišvo proti socialističnemu sistemu, ki ga je z vsemogočno neomajno oblastjo, v kateri ni mogoče izraziti drugačnega mnenja, spominjal na Zevsovega.¹⁸⁸ Končno je njegov prevod objavil Jože Košar, najprej odlomke v reviji *Nova obzorja*, nato celotno tragedijo v knjižni zbirki *Iz antičnega sveta*.¹⁸⁹

Gantarjeva prva objavljena knjiga je bil prevod Aristotelove *Poetike*, ki velja za eno najbolj zgoščenih in največkrat problematiziranih antičnih besedil, izšel je leta 1959.¹⁹⁰ Drobna knjiga s portretom Rodinovega *Misleca* na naslovnici je imela ugoden odmev, nakar je Gantar objavil še dva znanstvena članka v skopski *Živi antiki* in nemški reviji *Hermes*. V *Živi antiki* je še kot študent objavil nekaj člankov o kompoziciji Horacijevih *Pisem*, zlasti o vlogi t. i. zlatega reza v »Pismu o pesništvu«. Z razpravami, objavljenimi v italijanskih, švicarskih in nemških revijah, je prispeval k prepoznavnosti nekaterih zastrtih namigov pri bizantinskem zgodovinarju Prokopiju. Opozarjal je tudi na nekatere manj znane ali neopažene latinske pisce in posvečal posebno pozornost antičnim odmevom in motivom pri Francetu Prešernu ter pri drugih slovenskih literatih od Valentina Vodnika do Alojza Rebule.¹⁹¹

Bil je sourednik *Žive antike* (1974–2022) in član uredniškega odbora časopisa *Didactica Classica Gandensia* (1975–85) ter avtor več zvezkov *Literarnega*

¹⁸⁵ Gantar, *Penelopin prt*, 186.

¹⁸⁶ SAZU *ob petinasedemdesetletnici: 1938–2013: biografski zbornik*, ur. Andrej Kranjc (Ljubljana: SAZU, 2013), 89.

¹⁸⁷ Gantar, *Utrinki ugaslih sanj*, 316.

¹⁸⁸ Patricija Maličev, »Besede niso nekaj, kar bi lahko ukinjali z dekreti«, *Delo*, 5. 2. 2022.

¹⁸⁹ Aishilos, *Vklenjeni Prometej* (Maribor: Obzorja, 1962).

¹⁹⁰ Aristoteles, *Poetika* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959 in 1982).

¹⁹¹ Gantar, *Zasilni pristanek*, 84–87.

leksikona. V strokovnih člankih se je ukvarjal z metaforiko, estetsko kompozicijo in s problemi s področja jezikoslovja. S predavanji in referati je sodeloval na kongresih, simpozijih ali drugih znanstvenih srečanjih v Budimpešti, Rimu, Parizu, Constanti, Gentu, Klosterneuburgu, Berlinu, Assisiju, Gorici, Perugii, Palermu, Trentu, Neaplju, Montelli, Atenah, Bambergu, Würzburgu, Louvainu, Jyväskyläju, Dubrovniku, Novem Sadu, Beogradu, Skopju, Zagrebu, Ohridu, Trstu, Gradežu, Devinu, Celovcu, Tinjah, na Višarjah.¹⁹²

Njegov prevajalski opus je izjemno bogat, njegovi prevodi grških in rimskih klasikov pa prave besedne umetnine. Poslovenil je Homerja, Hezioda, Pindara, Sapfo, Ajshila, Sofokla, Evripida, Aristotela, Teofrasta, Teokrita, Heronda, Plutarha, Prokopija, Plavta, Terencija, Katula, Propercija, Horacija, Ovidija, iz grščine tudi več svetopisemskih knjig in iz latinščine nekaj srednjeveških besedil. K svojim prevodom je napisal izčrpne spremne študije, prav tako k ponatisu Sovretovih *Starih Grkov* in k Sovretovim prevodom, ki jih je posodabljal. Za antologijo in prevod *Rimske lirike* je leta 1969 prejel Sovretovo nagrado, za prevod dveh Plavtovih komedij leta 1972 nagrado Prešernovega sklada, leta 2010 Zoisovo nagrado za življenjsko delo na področju klasične filologije in za svoj bogati prevajalski opus leta 2022 še Prešernovo nagrado za življenjsko delo.¹⁹³

Kajetan Gantar je bil večkrat predstojnik oddelka za klasično filologijo, v letih 1983–85 pa prodekan Filozofske fakultete, nato je deset let vodil fakultetno komisijo za študijske zadeve. Maja 1993 je bil izvoljen za dopisnega člana SAZU, štiri leta kasneje pa za rednega. V letih 1999–2005 je bil podpredsednik SAZU. Leta 1984 je bil izvoljen za člana Akademije za negovanje latinščine (Academia Latinitati Fovendae), ustanovljene v Rimu, ki naj bi po statutu združevala petdeset najvidnejših latinistov, raziskovalcev, pesnikov in pisateljev, ki pišejo in objavljajo vrhunske stvaritve v latinščini in ji s tem dajejo mladostno prožnost ter svežino.¹⁹⁴ Leta 1985 je postal dopisni član Accademie Properziane v Assisiju, leta 2006 pa zunanji član Makedonske akademije znanosti in umetnosti. Leta 1997 je bil imenovan za zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani, leta 2003 je bil izvoljen za častnega člana Društva slovenskih književnih prevajalcev, ki mu je predsedoval v letih 1983–85, leta 2006 za častnega člana Društva za antične in humanistične študije Slovenije, katerega ustanovitelj in prvi predsednik je bil (1974–80), leta

¹⁹² SAZU ob petinsedemdesetletnici, 89.

¹⁹³ »Velika Prešernova nagrajenca sta Kajetan Gantar in Mirko Cuderman«, MMC RTV SLO. (spletni vir)

¹⁹⁴ Gantar, *Penelopin prt*, 196–197.

2009 je postal častni član Celjske Mohorjeve družbe. Istega leta je postal častni senator Teološke fakultete Univerze v Ljubljani.

V začetku devetdesetih let 20. stoletja je podpiral prizadevanja nadškofa Alojzija Šuštarja za obnovo Škofijske klasične gimnazije v Ljubljani, postal je član odbora za obnovo njenega delovanja, ki je mdr. sooblikoval učne programe in pravilnike o profilu profesorjev. Političnih funkcij ni želel prevzemati, bil pa je član komisije za poimenovanje ljubljanskih ulic ter ponosen na preimenovanje Titove ceste in nekaterih drugih, poimenovanih po političnih osebnostih socialističnega sistema.¹⁹⁵ Upokojil se je leta 1997, potem pa še dve leti predaval grško književnost. »Rad bi še kaj prevedel, morda kako epsko pesnitev,« je dejal ob upokojitvi. Želel si je na novo posloveniti Homerjevo *Odisejo*, toda ne kot nezaupnico do prevoda Antona Sovreta, mojstra homerskih heksametrov, ampak da bi lahko še enkrat podoživljal vznemirljivo odisejado svoje življenjske poti. Še bolj kot Odisej ga je privlačila Penelopa, zdela se mu je veliko pametnejša in modrejša od premetenega soproga, pri katerem je Gantar pogrešal etično dimenzijo, ki jo je občudoval pri Penelopi. Tudi zato je zadnji del svojih spominov naslovil *Penelopin prt*.¹⁹⁶

POVZETEK

Kajetan Gantar je zgodnje otroštvo preživel v Celju, kjer je bil njegov oče gimnazijski profesor. Ob koncu vojne sta se oče in sin umaknila na avstrijsko Koroško in Tirolsko, kjer je še ne petnajstletni Kajetan obiskoval begunsko gimnazijo v Pegezzu pri Lienzu, po vrnitvi v Ljubljano pa nadaljeval šolanje na klasični in nato šentjakobski gimnaziji. Študiral je klasično filologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti. Po doktoratu iz Homerjevih epov leta 1958 se je zaposlil kot referent pri republiškem Svetu za znanost, leta 1962 pa je dobil mesto asistenta na ljubljanski Filozofski fakulteti. Leta 1967 je postal docent, leta 1972 izredni in leta 1978 redni profesor na oddelku za klasično filologijo. Vzgojil je generacije študentov, ki so ga ohranili v spominu kot izjemnega profesorja in humanista. Leta 1997 je bil imenovan za zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani, leta 2010 je prejel Zoisovo nagrado za življenjsko delo na področju klasične filologije. Ob zavzetem pedagoškem in plodnem znanstvenem delu se je uveljavil kot vrhunski prevajalec, ki je

¹⁹⁵ Gantar, *Zasilni pristanek*, 261.

¹⁹⁶ Gantar, *Penelopin prt*, 6, 16.

v slovenščino pretil ali posodobil najpomembnejša dela antične knjiŹevnosti. Za bogati prevajalski opus je leta 2022 prejel Prešernovo nagrado za Źivljenjsko delo.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Delo, 1974, 2005–2022.

Večer, 2005–2022.

TISKANI VIRI

Aishilos. *Vklenjeni Prometej*. Prevod, spremna beseda in opombe Kajetan Gantar. Maribor: Obzorja, 1962.

Aristoteles. *Poetika*. Uvod, prevod in opombe Kajetan Gantar. Ljubljana: Cankarjeva zaloŹba, 1959 in 1982.

Gantar, Kajetan.

»Likvidacija klasične gimnazije v znamenju boja proti elitizmu«. V: *Kultura in politika*.

Ljubljana: Inštitut dr. JoŹeta Pučnika, 2007.

»Moja srečanja s profesorjem Antonom Klasincem«. V: *Anton Klasinc: zbornik*. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1998.

Penelopin prt. Ljubljana: Slovenska matica, 2021.

»Silvo Kopriva«. V: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*. Ur. Barbara Damjan et al. Maribor: Umetniški kabinet PrimoŹ Premzl, 2023.

Utrinki ugaslih sanj. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Zasilni pristanek. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.

Homer. *Iliada*. Prevod Anton Sovre. Ljubljana: DZS, 1950.

MONOGRAFIJA

Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob petinsedemdesetletnici: biografski zbornik: 1938–2013. Ur. Andrej Kranjc. Ljubljana: SAZU, 2013.

SPLETNI VIRI

Društvo slovenskih knjiŹevnih prevajalcev. »Sovretova nagrada«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.dskp-drustvo.si/sovretova-nagrada/>

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. »In memoriam: zasl. prof. akad. dr. Kajetan Gantar«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.ff.uni-lj.si/novice/memorial-zasl-prof-akad-dr-kajetan-gantar>

MMC RTV SLO. »Velika Prešernova nagrajenca sta Kajetan Gantar in Mirko Cuderman«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/velika-presernova-nagrajenca-sta-kajetan-gantar-in-mirko-cuderman/603644>

SAZU. »Kajetan Gantar«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.sazu.si/clani/kajetan-gantar>

Zavod sv. Stanislava. »In memoriam: prof. akad. dr. Kajetan Gantar«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.stanislav.si/izpostavljeno/in-memorial-dr-kajetan-gantar-1930-2022/>

Foto: Arhiv časnika *Večer*.

Darka Zvonar Predan, upokojena novinarka *Večera*, publicistka, Vojašniška 10, 2000 Maribor, darka.zvonar@vecer.com

SREČO DRAGOŠ

ANDREJ GOSAR

Gosar, Andrej, pravnik, politik

(* Logatec, 30. november 1887 – † Ljubljana, 21. april 1970)

Andrej Gosar se je rodil kot edinec v revni družini, njegov oče je bil čevljar. Sprva je bil dve leti čevljarski vajenec pri očetu, nato so mu starši s pomočjo lokalnega župnika omogočili izobraževanje na gimnaziji, ki jo je obiskoval v letih 1902–10 v Ljubljani. Po končani gimnaziji se je zaposlil pri Južni železnici (1911–12) in hkrati vpisal študij prava na dunajski univerzi, kjer je promoviral 1916; za pravo se je menda odločil predvsem zato, ker je lahko študiral v domačem kraju in na Dunaj hodil samo opravljat izpite.¹⁹⁷ Ob koncu prve svetovne vojne se je poročil z Antonijo Mihevc, hčerko uglednega logaškega kmeta, in imela sta osem otrok.

V letih 1919–20 je Gosar služboval kot poverjenik za socialne zadeve pri takratni slovenski vladi, z družino je živel v najetih stanovanjih do leta 1922, ko sta si zakonca začela graditi hišo na ljubljanskem Mirju.¹⁹⁸ Leta 1929 se je zaposlil na Tehniški fakulteti ljubljanske univerze, kjer je ostal do upokojitve leta 1958; med letoma 1936 in 1939 je bil tudi dekan fakultete.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Peter Gosar, »Andrej Gosar, pogled z drugega zornega kota«, v: *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*, ur. Jure Gašparič in Alenka Veber (Celje: Mohorjeva družba, 2015), 10.

¹⁹⁸ »Andrej Gosar«. Slovenska biografija. (spletni vir)

¹⁹⁹ Aleš Gabrič, »Profesor ljubljanske univerze dr. Andrej Gosar«; Jakob Likar in Uroš Bajželj, »Profesor Andrej Gosar: povezovalc študija tehnike in prava«, oba prispevka v: *Dr. Andrej*

Za začetek Gosarjevega političnega delovanja lahko štejemo leto 1920. Takrat je bil kot predstavnik SLS, v medvojnem obdobju najmočnejše slovenske politične stranke, izvoljen za poslanca v Ustavodajno skupščino v Beogradu. V istem času je slovenska vlada sprejela stanovanjsko reformo, ki jo je načrtoval prav Gosar kot poverjenik za socialne zadeve.²⁰⁰ Reševala je akutne stanovanjske probleme, potekala je hitro in uspešno, a le v času Gosarjevega mandata; poleg nekaj večjih hiš, ki so jih pod vplivom reforme na novo zgradili denarni zavodi, je po Gosarjevi evidenci v nekaj mesecih nastalo več kot sto novih stanovanj.²⁰¹ Za takratni (in tudi današnji) čas je bila stanovanjska reforma precej radikalna; podjetja je prisilila, da so za svoje zaposlene zgradila določeno število stanovanj, hkrati pa je premožnim posameznikom, ki so zaradi maksimiranih najemnin v najemniških stanovanjih bivali skoraj brezplačno, reforma zagrozila z deložacijo, če se v določenem roku ne bi izselili in s tem sprostiti poceni stanovanj za revnejše sloje. Tretja značilnost Gosarjeve reforme je bila konfliktnost: čeprav se je kmalu pokazala njena družbena korist in so njeni učinki koristili SLS ob volitvah v Ustavodajno skupščino, sta jo v času nastanka zelo kritizirala oba politična pola; ostro so jo zavračali tako liberalci (med njimi najbolj ljubljanski župan Ivan Tavčar) kot konservativni katoličani v SLS, ki so postajali vse močnejši. Zaradi kritik, ki so na reformo letele z vseh strani, se je Gosarja prijel sloves »nekakšnega katoliškega boljševeka«.²⁰²

V letih 1927 in 1928 je bil Andrej Gosar minister za socialno politiko, po razglasitvi kraljeve diktature pa je med letoma 1929 in 1931 deloval kot član Vrhovnega zakonodajnega sveta pri vladi. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja je bil član jugoslovanske delegacije v generalni skupščini Društva narodov v Ženevi, vendar je njegov politični vpliv vse bolj slabel, čemur je botroval odpor do njegovih inovacij o družbeni regulaciji, ki so jih zavračali vsi politični akterji. Dokončna izključitev Gosarja iz politike, znanosti ter iz javnosti sploh se je zgodila na začetku druge svetovne vojne zaradi njegovega iskanja odgovora, kaj storiti v času okupacije, ko katoliška desnica odkrito kolaborira z okupatorjem, katoliška levica pa je v sodelovanju s komunisti marginalizirana (in kasneje ukinjena). Kako ohraniti avtonomijo dela maloštevilnega in fragmentiranega katoliškega tabora, ki se je

Gosar (1887–1970), 101–130.

²⁰⁰ Andrej Gosar, *Glas vpijočega v puščavi: dvajset let ideoloških trenj in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju* (Ljubljana: Revija 2000, 1987); besedilo je nastalo v letih 1940–1956, izšlo je posthumno.

²⁰¹ Prav tam, 122. Glej tudi: Andrej Gosar, »Stanovanjstvo in g. dr. Tavčar«, *Slovenec*, 21. 5. 1920, 1–2; Isti, »Stanovanjski problem«, 1. in 2. del, *Slovenec*, 25. 6. 1920, 2; 26. 6. 1920, 4.

²⁰² Gosar, *Glas vpijočega v puščavi*, 122.

distanciral od kolaboracije in se skušal z orožjem upreti okupatorju tako, da ne bi zašel v konfrontacijo z OF?

Gosarjeva prizadevanja v tej smeri so bila povsem neuspešna. Leta 1944 ga je aretirala Gestapo in interniral v Dachau, od koder se je naslednje leto vrnil zelo bolan. Povojna oblast ga je, ker ni bil kompromitiran, pustila pri miru, a za ceno umika iz javnega življenja, ki je trajal vse do smrti. V naslednjih desetletjih sta mu redko zadovoljstvo poleg družinskega življenja predstavljala dva dogodka. Prvi je bil drugi vatikanski koncil, s katerim je Katoliška cerkev v šestdesetih letih 20. stoletja modernizirala svojo doktrino v smeri, kot jo je že tri desetletja zagovarjal Gosar. Drugi za Gosarja pomemben dogodek je bilo papeško odlikovanje ob njegovi osemdesetletnici (1966), s katerim je takratna pokoncilska Cerkev priznala vrednost Gosarjevega intelektualnega prispevka, česar Katoliška cerkev na Slovenskem ni nikoli zmogla.

Marginalizacija

Čeprav je Gosar v SLS veljal za enega izmed voditeljev krščanskosocial(istič)nega delavstva in bil eden vidnejših sodelavcev Antona Korošca, je že v začetku tridesetih let 20. stoletja njegov vpliv v SLS slabel. V naslednjih letih se je Gosarjeva marginalizacija še poglobila, njegova kritika katolicizma pa zaostрила. Ko je Edvard Kocbek v *Dejanju* (reviji kritičnih in neodvisnih katoliških intelektualcev) opozoril na erozijo legitimnosti katolicizma in političnih strank,²⁰³ je to splošno kritiko v isti reviji leta 1940 konkretiziral Gosar s programskim člankom »Sodobna razmišljanja katoličana«. V njem je najprej podal spisek najpomembnejših družbenih problemov, ki jih je katoliški tabor ignoriral oz. je o njih zgolj moraliziral. Izpostavil je vprašanja »o socialni organizaciji modernega gospodarstva, ureditvi mezdne razmerja in njegovih temeljnih problemov«. Članek je zaključil s preroškim opozorilom, da »v teh rečeh pomeni gola načelnost, pa naj si bo še tako odločna, prazen zven, vsakršna samoljubna konservativnost, ki bi se za tem skrivala, pa pravo resnično nesrečo, nesrečo za vlogo in vpliv krščanstva med nami in nesrečo za naš narod«. ²⁰⁴

Povedano ni bilo zgolj kritika moralistov iz cerkvenih vrst, pač pa tudi katoliške levice in komunistov, za katere je menil, da so zaradi nezadostnosti katolicizma upravičeno afirmirali socialno vprašanje, a so ga tudi oni speljali v napačno, moralistično smer. S tem je Gosar zaostрил poanto, ki jo je poudarjal že vse od

²⁰³ Edvard Kocbek, »Slovenci in politika«, *Dejanje*, 1 (1940): 3.

²⁰⁴ Andrej Gosar, »Sodobna razmišljanja katoličana«, *Dejanje*, 6 (1940): 217–218.

prve svetovne vojne in zaradi katere je postal vse bolj odmeven in izoliran hkrati. Zagovarjal je stališče, da je treba pri novem načrtu ekonomske in socialne politike, ki naj bo utemeljen strokovno in ne ideološko oz. strankarsko, izhajati iz krščanskosocialnega gibanja, kot ga je razvil Janez Evangelist Krek.²⁰⁵ Enako zahtevo srečamo tudi pri socialdemokratih, npr. v diagnozi Albina Prepeluha, da »verski kulturni boj je namreč samo vprašanje moči. Nič idealističnega ne vidim v tem.«²⁰⁶ Pa vendar je Gosarjeva misel, izrečena na pragu druge svetovne vojne, v nekaj poudarkih predstavljala novost.

Prvi poudarek je v rehabilitaciji Krekove misli, ki je začela bledeti po prvi svetovni vojni. Navezava nanjo je Gosarju služila za izdelavo novega, konkretnega programa socialne in ekonomske politike, s katerim so Slovenci dobili načrt za najpomembnejšo družboslovno inovacijo 20. stoletja: koncept socialne države.²⁰⁷ V času med obema vojnama je bil ta Gosarjev intelektualni prispevek unikaten in primerljiv le s skandinavskim prostorom. Takratna ignoranca do omenjene pobude pa je presenetljivo podobna današnji, ko socialno državo opuščamo, in to kljub vednosti, ki v Gosarjevem času še ni bila možna, da si socialno državo lahko privoščimo, saj spadamo med najbogatejše družbe na svetu, hkrati pa imamo že pol stoletja dolgo izkušnjo, da koncept deluje. Tega Gosar ni mogel vedeti, je pa predvidel. Zato je njegov poziv »Nazaj h Kreku!« pomenil korak naprej v smislu izdelave novih programov, a na temeljih socialnih idej in gibanj, ki so postala žrtev kulturnega boja in strankarskih monopolov. V slovenskem prostoru so pred drugo vojno (tako kot drugod po Evropi) ob tem nastajali številni korporativistični modeli družbene prenove, ki so vsi variirali koncept avtoritarnega korporativizma, kakršnega so prvi prakticirali v fašističnih režimih. Katoliška cerkev je prav zato (in ne kljub temu) simpatizirala z njimi; v njih je videla tretjo pot med komunizmom in kapitalizmom, razumela jih je kot aplikacijo papeških socialnih enciklik,²⁰⁸ hkrati pa so vsi korporativni modeli ohranjali primat Katoliške cerkve.²⁰⁹ Vse to

²⁰⁵ Janez Ev. Krek (J. Sovran), *Črne bukve kmečkega stanu* (Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1895), 263 (zlasti točki 1 in 2a v razdelku F); Andrej Gosar, *Nazaj h Kreku, njegovemu duhu in delu!* (Ljubljana: Jugoslovanska strokovna zveza, 1936).

²⁰⁶ Abditus, *Socialni problemi* (Ljubljana: L. Schwentner, 1912), 159–160.

²⁰⁷ Andrej Gosar, *Za nov družabni red*, zv. I. in II. (Celje: Družba sv. Mohorja, 1933 in 1935).

²⁰⁸ *Rerum novarum* (Celje: Mohorjeva družba, 1994), 39–65; *Quadragesimo anno* (Celje: Mohorjeva družba, 1994), 69–107; *Divini redemptoris* (Celje: Mohorjeva družba, 1994), 131–158.

²⁰⁹ Srečo Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem* (Ljubljana: Krtina, 1998); Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem* (Maribor: Obzorja, 1997).

je Gosar zavračal v dolgotrajni polemiki z Alešem Ušeničnikom (1868–1952),²¹⁰ najvplivnejšim teologom tedanjega katolicizma in predstavnikom paradigme Antona Mahniča, kar je bil tudi glavni razlog za Gosarjevo marginalizacijo v katoliškem krogu.

Soočenje stališč med intelektualcema je potekalo vse obdobje med svetovnima vojnama, kar je bil najdaljši, najpomembnejši in tudi zadnji intelektualni konflikt znotraj katolicizma na Slovenskem. Osrednji predmet polemike je bilo vprašanje pravičnih plač znotraj kapitalističnega gospodarstva. Po Ušeničniku naj bi bila socialna pravičnost izvedljiva zgolj s »pravičnim« plačilom delavcem, kar bi na trgu delovne sile dosegli z uveljavitvijo t. i. družinske mezde, s katero bi delavec prejel tolikšno plačilo, da bi lahko dostojno preživel on in njegovi družinski člani.²¹¹ Gosar je Ušeničnikove ideje sistematično zavrnil. Najprej mu je očital, da ni pojasnil, kaj naj bi bila primerna (»pravična«) delavska mezda, ki jo je terjal v imenu »menjalne pravičnosti«.²¹² Razen tega je Ušeničnik nekritično posvojil klasično marksistično predpostavko o delovni teoriji vrednosti, ko je trdil, da »se normalna vrednost dela mora meriti po normalnih življenjskih potrebah delavca«.²¹³ Enako je trdil Marx: »Vrednost delovne sile je vrednost življenjskih potrebščin, potrebnih za vzdrževanje njenega posestnika«.²¹⁴

V drugem koraku je Ušeničnik formulacijo o vrednosti delovne sile, katere odraz bi morala biti mezda, izenačil s terminom »menjalna pravičnost« (torej pravičnost v izmenjavi delavčevega dela za prejeto mezdo), iz tega pa izpeljal sklep, da je vse, kar odstopa od kriterija menjalne pravičnosti, nepravično. Če bi torej oba udeleženca menjave – tako delodajalec kot delavec – izhajala iz krščanske morale in ravnala po omenjenem kriteriju, bi bilo po Ušeničniku socialno vprašanje rešeno, ukinjena bi bila revščina ter nevarnost revolucij, hkrati pa ne bi bilo potrebe, da bi se država vmešavala v delovna razmerja. Za Gosarja je bila enako nejasna Ušeničnikova zahteva po »družinski« plači, ki naj bi zadostovala

²¹⁰ Andrej Gosar, »Socializem«, *Čas*, 1–3 (1920): 29–40; Aleš Ušeničnik, »Solidarizem ali socializem«, *Čas*, 1–3 (1920): 40–46; Andrej Gosar, »Socializem in solidarizem«, *Čas*, 4–5 (1920): 197–204; Aleš Ušeničnik, »Sociologija in socialna ekonomija«, *Čas*, 1–2 (1925): 82–85; Aleš Ušeničnik, *Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris* (Domžale - Groblje: Naša pot, 1937), 70–71; Aleš Ušeničnik, »O komentarju k okrožnici Quadragesimo anno«, *Mi mladi borci*, 29 (1940): 115. Predstavitev celotne polemike v: Andrej Gosar, *Glas vprijočega*, 96–121.

²¹¹ Ušeničnik, »O komentarju k okrožnici Quadragesimo anno«, 115.

²¹² Ušeničnik, *Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris*, 70–71.

²¹³ Ušeničnik, »O komentarju k okrožnici«, 115.

²¹⁴ Karl Marx, *Kapital*, 1. del (Ljubljana: Cankarjeva založba), 194.

delavcu in njegovi družini (spet po kriteriju »menjalne pravičnosti«), saj je puščala odprto vprašanje, ali naj delavec s številno družino dobi večje plačilo za enako količino dela, kot ga opravi samska oseba brez družine, in če je odgovor pritrdilen, kdo bo financiral razliko v njunih plačah.²¹⁵

Nadalje je Gosar v temelju podvomil, da bi delodajalci zgolj v imenu krščanskih načel in brez posegov države izplačevali »pravične« plače; včasih pa to sploh ni možno, na primer takrat, ko delodajalci niso osebno odgovorni (v krizah, stečajih) za prenizko mezdo ali nezmožnost njenega izplačila.²¹⁶ Kaj storiti v teh primerih in ob odsotnosti socialne države, ki jo je Ušeničnik odklanjal, ker je v njej videl komunistično nevarnost? Ker je uveljavljanje »pravičnih« razmerij med delom in kapitalom načrtoval brez državne regulacije, mu ni preostalo drugega, kot da je terjal prenovo celotne družbe, vključno z vcepljanjem pravih (krščanskih) vrednot delavcem in delodajalcem, kar naj bi se zgodilo pod vodstvom Katoliške cerkve. Ušeničnik je potemtakem že veliko pred komunisti izdelal megalomanski načrt kulturne revolucije in katolicizmu trasiral pot v avtoritarni koncept družbe.²¹⁷

Seveda so tudi komunisti in krščanski socialisti v letih pred drugo svetovno vojno zavračali ideje Aleša Ušeničnika, a zgolj s pavšalno kritiko kapitalizma. Gosar je šel dlje, njegova analiza predstavlja inovativno, filigransko in pravočasno inovacijo koncepta socialne države. Ko je pojem »menjalne vrednosti« razbremenil marksistične teorije, ga je najprej izrecno ločil od pojma »socialne pravičnosti« (ki sta pri Ušeničniku pomensko povezana), potem pa se osredotočil na socialno krivičnost, ki jo je reševal s konceptom socialne države kot zunanjim korektivom menjalnih razmerij. Medtem je Ušeničnik pravičnost utemeljeval znotraj menjalnih razmerij – podobno kot marksisti, a bolj nekonsistentno –, hkrati pa zanikal vlogo države v tem procesu. S tem je postal prvi cerkveni teoretik neoliberalizma v slovenskem prostoru, zaslužen za tako rekoč »naravno« zvezo med neoliberalizmom in katoliško desnico.

V istem času, ko je Edvard Kocbek sprožil pravi politični vihar s kritiko paktiranja Katoliške cerkve s fašisti v španski državljanski vojni,²¹⁸ je bil Gosar še bolj oster

²¹⁵ Gosar, *Glas vpijočega*, 100–103.

²¹⁶ Gosar, *Za nov družabni red*, I., 334–335.

²¹⁷ Aleš Ušeničnik, *Sociologija* (Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1910), 457–808.

²¹⁸ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji«, *Dom in svet*, 1–2 (1937): 90–105. Več o tem glej: Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977), 158–166.

s trditvijo, da je realna nevarnost komunizma na Slovenskem posledica, ne pa vzrok razkola med slovenskimi katoličani. Namesto da bi se katoličani s cerkveno institucijo na čelu ukvarjali z realnimi problemi na socialnem in ekonomskem področju, je pisal Gosar, »se le preradi oprijemljemo nazadnjaških nazorov in idej, ki so preveč posnete po fašizmu, da bi mogli z njimi pridobiti zase najbolj trpeče delovne množice«. ²¹⁹ V vodstvu Katoliške cerkve na Slovenskem niso Gosarjeve kritike nikoli sprejeli. Njegov očitek ideologizacije strokovnih vprašanj in ignorance konkretnih rešitev pa je letel tudi na levi pol katoliških sil, ki jim je pripadal tudi sam.

Med svetovno gospodarsko krizo v tridesetih letih 20. stoletja se je del krščanskih socialistov zblížal z marksizmom. Razvili so tezo, da je družbo možno revolucionirati s kombinacijo marksistične ekonomske doktrine in krščanskih vrednot, saj bi s takšnim spojem hkrati odpravili dve glavni slabosti takratnega časa. Po eni strani bi preprečili nevarnost ateističnega boljšeizma, po drugi strani pa odpravili nezadostnost krščanskega nauka, ki papeških socialnih okrožnic ni zmožel prelini v stvarnost drugače kot s posnemanjem profašističnih modelov. Omenjeno povezovanje je obrodilo sadove v okviru ljudskofrontnega povezovanja, ki ne bi bilo mogoče brez sodelovanja krščanskih socialistov s komunisti, prav tako je na tej podlagi ob začetku okupacije leta 1941 nastala Osvobodilna fronta slovenskega naroda.

Andrej Gosar je v polemiki z Ušeničnikom opozarjal na slabost teze o spoju marksistične doktrine s krščanskimi načeli. ²²⁰ Pri tem so ga v katoliškem taboru zavračali, ker je namesto stanovskega korporativizma afirmiral interese in avtonomijo delavstva vključno z dopuščanjem razrednega boja, ko ni drugih možnosti. ²²¹ Komunisti so ga zavračali, ker je odklanjal marksizem in diktaturo proletariata; Edvard Kardelj je Gosarjevo analizo označil za nič manj kot enega od »doneskov k ustvarjanju slovenske fašistične miselnosti«. ²²² Krščanski socialisti pa so se od Gosarja vse bolj oddaljevali zato, ker ni *a priori* zavrnil kapitalizma in tržnih zakonitosti, kritiziral pa je marksizem. Edvard Kocbek je tako šele v dnevniku iz leta 1951 zapisal, da »Gosarjevo delo ni od muh, v njem je modrost, ki je nekoč nisem dovolj cenil«. ²²³

²¹⁹ Gosar, *Nazaj h Kreku*, 14.

²²⁰ Gosar, *Glas vpijočega*, 106–121.

²²¹ Gosar, *Za nov družabni red*, I. del, 277.

²²² Edvard Kardelj (Ivan Kovač), »Filozofske osnove krščanskega socializma«, *Ljubljanski zvon*, 6 (1934): 344.

²²³ Edvard Kocbek, *Dnevnik 1951* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001), 79.

Samoupravljanje

Ker je seznam Gosarjevih družboslovnih inovacij precejšen, vsebuje ob zelo pomembnih tudi manj pomembne ideje, ki so kljub temu zanimive. Med njimi je povsem prezrt prispevek k sociološki terminologiji.²²⁴ Novost v slovenskem prostoru je bila tudi uporaba miselnega vzorca, ki ga je uvedel kot obliko kazala svoje znanstvene monografije leta 1935.²²⁵ Ena najpomembnejših Gosarjevih inovacij pa je ideja samoupravljanja, ki jo je za sistemsko regulacijo družbe začel razvijati že kmalu po prvi svetovni vojni kot alternativo avtoritarnim konceptom. Sistem samoupravljanja je najbolj razviden iz drugega dela Gosarjeve knjige *Za nov družabni red* iz leta 1935. Temeljlil je na političnem pluralizmu, parlamentarni demokraciji, ki jo samoupravljanje dopolnjuje (in ne odpravlja), avtonomiji združevanja in delovanja, vključno s pravico delavcev in vseh drugih stanov do lastnih organizacij, neodvisnih od delodajalcev in kapitala; v sistem je vgradil tudi avtonomno socialno politiko, brez katere koncept socialne države ni možen.²²⁶

Gosarjev model samoupravljanja je enako celovit, a bolj pluralen in konsistenten od nekaj desetletij kasnejše in najbolj odmevne ideje socialističnega samoupravljanja Edvarda Kardelja ali Staneta Kavčiča.²²⁷ Seveda ni naključno, da niti pri Kardelju niti pri Kavčiču ne najdemo nobene aluzije – kaj šele sklica – na Gosarja. Enako zgovorno je popolno prezrtje Gosarjevega samoupravljanja (in njegovega imena) v malo znanem, a prav tako celovitem načrtu samoupravne družbene ureditve, ki ga je takoj ob koncu druge svetovne vojne objavila radikalna katoliška desnica v emigraciji. Gre za program Slovenske delavske zveze, nastale poleti 1943. Program je izšel v ciklostilni tehniki in bil po koncu vojne ilegalno distribuiran tudi v Ljubljani. V tem programu najdemo nekaj zahtev, ki so v smislu delavske participacije povsem socialistične, na primer: »Delavstvo je treba čimbolj osvoboditi iz samega mezdnega razmerja, ker ga več ali manj ponižuje in delavstvo to občuti kot neke vrste novodobno suženjstvo. Smatramo, da je delavce treba pritegniti kot resnične sodelavce podjetnika tako, da se jim nudi čim večja udeležba na kapitalu, na upravi in pri delitvi dobička podjetja.« Zavzemali so se

²²⁴ Andrej Gosar, »Družaben ali družben?«, Čas, 1–2 (1938/39): 54–55. O pomenu Gosarjevega prispevka za sociološko vedo glej: Srečo Dragoš, »Ignoriranje Gosarja«, v: *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*, 251–254.

²²⁵ Gosar, *Za nov družabni red*, II. del, 8.

²²⁶ Prav tam, 191, 389, 427, 474, 492, 499, 538, 507, 511–518, 522, 530, 542, 549–550, 845.

²²⁷ Stane Kavčič, *Samoupravljanje*, II. knjiga (Ljubljana: Delavska enotnost, 1964); Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana: Komunist, 1980).

tudi za minimalno plačo v višini 25 % nad eksistenčnim minimumom, »ne da bi pri tem jemali v poštev družinskih doklad«.²²⁸

V besedilu, ki je izšlo po njegovi smrti, je Andrej Gosar v zadnji opombi zadnjega odstavka resignirano zapisal: »Ko sedaj ob sklepu prebiram ta spis, mi je skoraj žal truda, ki sem ga zanj žrtvoval.«²²⁹ Zdi se, da je imel Gosar prav, saj pri temah, ki jih je odpiral, nismo vse do danes naredili niti koraka naprej. Ob ponovni obuditvi Gosarjeve misli v zadnjih letih velja poudariti, da njegova dediščina ni namenjena zgolj preučevanju in razumevanju preteklosti. Ker smo se v 21. stoletju tudi Slovenci znašli na strani tistih, ki iščejo spodnji prag demontaže socialnih funkcij države, da bi ohranili vtis legitimnosti tega civilizacijskega koncepta, je misel Andreja Gosarja aktualna tudi za prihodnost. Pred skoraj sto leti v času najhujše ekonomske krize in razpadanja demokratičnih ureditev ter prihajajoče svetovne vojne, ko so na vseh političnih straneh iskali družbene alternative, je Gosar prvi pokazal in dokazal, da je možno socialno državo inkorporirati znotraj parlamentarne demokracije, znotraj tržnega gospodarstva in znotraj demonopoliziranih presekov med avtonomnimi sektorji (ekonomskim, političnim, socialnim), saj lahko v medsebojnem prežemanju področij eno nadzoruje drugo samo v tolikšni meri, kot to počne drugo področje nad prvim; in obratno: če si politika podredi ekonomijo (kot v socializmu) ali pa ekonomija politiko (kot se to dogaja danes), je prvi na udaru socialni sektor. Te lekcije še nismo absolvirali.²³⁰

POVZETEK

Andrej Gosar se je rodil kot edinec v revni družini, njegov oče je bil čevljar. Po končani gimnaziji se je zaposlil pri Južni železnici (1911–12), hkrati je vpisal študij prava na dunajski univerzi, kjer je promoviral 1916. V letih 1919–20 je služboval kot poverjenik za socialne zadeve pri slovenski vladi, leta 1929 pa se je zaposlil na Tehniški fakulteti ljubljanske univerze, kjer je ostal do upokojitve leta 1958; med letoma 1936 in 1939 je bil dekan fakultete. Za začetek Gosarjevega političnega

²²⁸ *Stanovska ureditev Slovenije* (Lienz: Slovenska begunska tiskarna, 1946), 4, 11, 13.

²²⁹ Gosar, *Glas vpijočega*, 133.

²³⁰ Več o tem glej: Srečo Dragoš, »Socialna država – prihodnost ali preteklost?«, v: *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, ur. Ivan Smiljanič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022).

delovanja lahko štejemo leto 1920, ko je bil kot predstavnik SLS izvoljen za poslanca v Ustavodajno skupščino v Beogradu. V letih 1927 in 1928 je bil minister za socialno politiko, po razglasitvi kraljeve diktature pa je med letoma 1929 in 1931 deloval kot član Vrhovnega zakonodajnega sveta pri vladi. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja je bil član jugoslovanske delegacije v generalni skupščini Društva narodov v Ženevi, vendar je njegov politični vpliv slabel; v naslednji dekadi se je uveljavil predvsem kot katoliški intelektualec, ki je predlagal vrsto družboslovnih inovacij v slovenskem prostoru. Med najpomembnejšimi so v biografski študiji izpostavljene zlasti sledeče: izdelava koncepta socialne države (in znotraj nje avtonomne socialne politike), utemeljitev razlike med pojmom menjalne in socialne pravičnosti, izdelava sistema samoupravljanja, ki pomeni dopolnitev, ne pa ukinitvev parlamentarne demokracije, kritika predvojnih korporativnih modelov ter zavračanje tako katoliškega kot marksističnega modela družbene regulacije.

VIRI IN LITERATURA

TISKANI VIRI

- Abditus [Prepeluh, Albin]. *Socialni problemi*. Ljubljana: L. Schwentner, 1912.
- Divini redemptoris*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Gosar, Andrej.
- »Družaben ali družben?«. *Čas*, 1–2 (1938/39).
 - Glas vpijočega v puščavi: dvajset let ideoloških trenj in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju*. Ljubljana: Revija 2000, 1987.
 - »Socializem«. *Čas*, 1–3 (1920).
 - »Socializem in solidarizem«. *Čas*, 4–5 (1920).
 - »Sodobna razmišljanja katoličana«. *Dejanje*, 6 (1940).
 - »Stanovanjski problem«. *Slovenec*, 25. in 26. 6. 1920.
 - »Stanovanjstvo in g. dr. Tavčar«. *Slovenec*, 21. 5. 1920.
 - Za nov družabni red, I. in II. zv.* Celje: Družba sv. Mohorja, 1933 in 1935.
- Kardelj, Edvard [Ivan Kovač].
- »Filozofske osnove krščanskega socializma«. *Ljubljanski zvon*, 6 (1934).
 - Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: Komunist, 1980.
- Kavčič, Stane. *Samoupravljanje*, II. knjiga. Ljubljana: Delavska enotnost, 1964.
- Kocbek, Edvard. *Dnevnik 1951*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001.
- »Premišljevanje o Španiji«. *Dom in svet*, 1–2 (1937).
 - »Slovenci in politika«. *Dejanje*, 1 (1940).
- Krek, Janez Ev. (J. Sovran). *Črne bukve kmečkega stanu*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1895.
- Marx, Karl. *Kapital*, 1. del. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Quadragesimo anno. Celje: Mohorjeva družba, 1994.

Rerum novarum. Celje: Mohorjeva družba, 1994.

Stanovska uređitev Slovenije. Lienz: Slovenska begunska tiskarna, 1946.

Ušeničnik, Aleš.

»O komentarju k okrožnici *Quadragesimo anno*«. *Mi mladi borci*, 29 (1940).

Okrožnica Pija XI. Divini redemptoris. Domžale–Grobļje: Naša pot, 1937.

»Sociologija in socialna ekonomija«. *Čas*, 1–2 (1925).

»Solidarizem ali socializem«. *Čas*, 1–3 (1920).

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Dragoš, Srečo.

Katolicizem na Slovenskem. Ljubljana: Krtina, 1998.

»Socialna država – prihodnost ali preteklost?« V: *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*. Ur. Ivan Smiljanič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.

Dr. Andrej Gosar (1887–1970). Ur. Jure Gašparič in Alenka Veber. Celje: Mohorjeva družba, 2015.

Pelikan, Egon. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1997.

Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.

Foto: Knjižnica Logatec, digitalna zbirka (predavatelj na Bohinjskem tednu, 1937).

Dr. Srečo Dragoš, docent, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo, Topniška 31, Ljubljana, sreco.dragos@fsd.uni-lj.si

FRANZ IGNAZ grof INZAGHI

Inzaghi, grof Franz Ignaz (Franz Ignaz Innozenz Karl), teolog
(* Gradec, krščen 2. januarja 1691 – † Ptuj, 20. junij 1768)

Franz Ignaz grof Inzaghi je bil nadžupnik in dekan v cerkvi sv. Jurija na Ptuju od leta 1731 do smrti.²³¹ Bil je visoko izobražen in široko razgledan duhovnik ter uspešen naročnik cerkvene opreme, za katero je sam pripravljaval ikonografske programe. Z lastnim denarjem in številnimi donacijami je obnovil, razširil in na novo opremil cerkev, katere dolgo zgodovino je neizmerno občudoval, o čemer lahko beremo v župnijski kroniki, ki jo je začel pisati leta 1732. V zgodovino Ptuja se je zapisal tudi kot pobudnik češčenja sv. Viktorina, prvega po imenu znanega škofa v antični Petovionii, ki je umrl mučeniške smrti verjetno na začetku novembra 303.

O družini Inzaghi

Člani rodbine Inzaghi so se v slovensko zgodovino zapisali predvsem v povezavi z idrijskim rudnikom živega srebra, a so se odlikovali tudi kot cerkveni dostojanstveniki, tesno povezani s Ptujem in štajersko deželno prestolnico Gradec. Abondio (Abundus) Maria (+ 1691) je bil nadzornik v rudniku živega srebra v

²³¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki ga sofinancira ARIS.

času cesarjev Ferdinanda III. in Leopolda I. Njegova naloga je bila reorganizirati izkop rude in povečati prodajo, ker pa je njegov lastni dobiček presegal državnega, ga je cesar Leopold I. odpustil.²³² Abondijev pravnuk Franz Joannes Nepomuk grof Inzaghi (1734–1818) je idrijski rudnik vodil med letoma 1764 in 1791; po njem se še vedno imenuje rov, ki ga je začel odpirati prav on. Podpiral je znamenitega sorodnika Alessandra Volto pri raziskovanju elektrike. Voltove izume je uporabil v rudniku in poskrbel, da so njegove znanstvene dosežke vključili v študij fizike in kemije v Ljubljani.²³³

Rodbina Inzaghi, ki je izumrla sredi 19. stoletja,²³⁴ izvira iz Lombardije. Ena veja se je razvijala v Comu, druga v Gradcu, precej družinskih članov pa je gojilo stike s Ptujem. Prej omenjeni Abondio Maria se je rodil v Comu in je Italijo zapustil še mlad. Po vsej verjetnosti se je najprej ustavil na Ptuju in se zaposlil pri italijanski družini Caccia, ki je trgovala s suknom. Spretni Abondio Maria se je kot trgovec kmalu osamosvojil. Najkasneje leta 1644 se je preselil v Gradec, kjer je trgovanje s suknom razširil na živo srebro in baker, bil pa je tudi vodja novčnega urada v Gradcu.²³⁵ Trudil se je oživiti trgovino z živino na relaciji med Ogrsko in Italijo, pri čemer ni uspel, zato se je vrnil k donosnemu trgovanju s suknom za potrebe vojaštva v Vojni krajini. Postal je baron in leta 1658 tudi član štajerskih deželnih stanov. V okolici Gradca je najprej kupil posest Kroisbach, leta 1690 pa je dal zgraditi še dvorec Oberkindberg, ki je ostal v lasti rodbine vse do smrti zadnjega moškega potomca Karla grofa Inzaghija leta 1857.²³⁶ Ob smrti je že imel grofovski naziv. Njegov najstarejši sin Johann Philipp baron (po letu 1686 grof) Inzaghi je bil steber štajerske družinske veje. Leta 1675 je postal svetnik dvorne komore, umrl pa je leta 1729. Še en član štajerske rodbinske veje, Franz Anton grof Inzaghi, je živel na Ptuju ali pa je na Ptuj redno zahajal sredi 18. stoletja.²³⁷

²³² Ferdo Gestrin, »Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja«, *Zgodovinski časopis*, 3 (1981): 234; Stanislav Južnič, »Idrijsko živo srebro za barometre in termometre: ob 270-letnici Voltovega rojstva«, *Vakuumist*, 3 (2014): 10–11.

²³³ Stanislav Južnič, »Voltov sorodnik in njegov idrijski lekarnar: ob 270-letnici Voltovega rojstva«, *Acta Chimica Slovenica*, 3 (2014): 108–109.

²³⁴ Helfried Valentinitzsch, »Italienische Kaufmannsfamilien in Ptuj im 16. und 17. Jahrhundert«, v: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija*, ur. Slavko Krajnc (Ptuj: Samostan sv. Viktorina, 1998), 204.

²³⁵ Gestrin, »Italijani v slovenskih deželah«, 234.

²³⁶ *Steiermark. Dehio-Handbuch*, ur. Kurt Woisetschläger, Peter Krenn (Wien: Berger, Horn, 2006), 219.

²³⁷ Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz* (Graz: Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909), 71, 72, 116, 204, 211, 271, 277, 286.

Ferdinand Raisp ga navaja kot prvega predstojnika ptujske invalidske uprave,²³⁸ ki jo je leta 1750 ustanovila cesarica Marija Terezija z namenom gospodarsko okrepiti mesto, prizadeto v požarih, vojnah in kugah. Med duhovniki v rodbini je bil najpomembnejši Eugen grof Inzaghi (1689–1760), ki je leta 1737 prevzel dolžnosti opata v St. Lambrechtu; takrat je samostan gospodarsko cvetel. Opat je bil starejši brat ptujskega nadžupnika in dekana, s katerim sta bila v rednih stikih.

Družina Inzaghi je v Gradcu posedovala tri hiše, stavba na naslovu Mehlplatz 1, ki so jo imeli v lasti med letoma 1666 in 1813, pa se še vedno imenuje palača Inzaghi. Leta 1666 jo je kupil Abondio Maria in naročil stavbeniku Domenicu Rossiju, naj jo dvigne za eno nadstropje, Georg Stengg pa je leta 1728 glavno pročelje okrasil s štukaturo in dodal sedanji vhodni portal.²³⁹ Franz Anton grof Inzaghi je leta 1785 kupil hišo na Bischofsplatzu 1, zgrajeno v 16. stoletju, ki jo je v letih 1775–77 obnovil Joseph Hueber. Leta 1798 pa je Johann Nepomuk grof Inzaghi kupil manjšo sosednjo stavbo in združil obe posesti. V stavbi na Bischofsplatzu so Inzaghijevi živeli do leta 1855, ko so jo prodali Attemsom. Že leta 1792 pa je Johann Nepomuk kupil še eno hišo na Bürgergasse 14; obnovili so jo v slogu Josepha Hueberja, v lasti grofa Johanna Nepomuka pa je ostala do leta 1813.²⁴⁰ Inzaghiji so prispevali tudi k dobrobiti mesta. Rodbinski grb najdemo ob štirih drugih na južnem pročelju gledališča na Hofgasse 1; gradili so ga med letoma 1774 in 1776, podpornike, med katerimi je bil tudi Franz Anton grof Inzaghi, pa označili s njihovimi grbi.²⁴¹

Inzaghiji so v Gradcu izoblikovali pozornosti vredno knjižnico, ki jo vsaj delno poznamo, ker se je ohranil katalog, natisnjen ob njeni prodaji.²⁴² Dunajska prodajalna knjižnih raritet in umetnin Gilhofer & Ranschburg je okrog leta 1923 poleg drugih knjižnih dragocenosti ponudila v nakup »slavno staro Inzaghijevo knjižnico«. Iz popisa v katalogu sicer ni mogoče oceniti obsega celotne knjižnice Inzaghi. Prodajalec jo je v uvodu opisal kot enormno, ki vsebinsko pokriva prav vsa področja, prevladovala pa so geografske, potopisne in zgodovinske knjige.

²³⁸ Ferdinand Raisp, *Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung* (Graz: Leykam's Erben, 1858), 155.

²³⁹ *Architekturführer Graz*, ur. Anselm Wagner, Sophie Walk (Berlin: DOM publishers, 2019), 122–123.

²⁴⁰ Fritz Popelka, *Geschichte der Stadt Graz* (Graz: Eigenverl. der Stadtgemeinde Graz, 1959), 519–520, 523.

²⁴¹ *Graz. Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*, ur. Horst Schweigert (Wien: A. Schroll & Co., 1979), 56.

²⁴² *Rare and valuable books comprising duplicates of the Imperial (National) Library Vienna, the library of the Counts of Inzaghi and other purchases recently added to our stock* (Vienna: Gilhofer & Ranschburg, ok. 1923).

Knjige so bile vezane v fino svinjsko usnje, nekatere platnice so bile bogato dekorirane, nekatere pa opremljene z rodbinskim grbom na ekslibrisih. V katalogu so opisane tudi sekundarne notice v knjigah, od katerih so bile nekatere prepoznane kot vpisi grofov Johanna Philippa, Johanna Antona in Franza Karla. Notice so deloma označevale lastnike knjig, tiste, zapisane na robove, pa dokazujejo, da so jih poglobljeno študirali.

V katalogu je le osemindvajset knjig, ki so brez dvoma pripadale knjižnici Inzaghi, zagotovo pa jih je bilo na prodaj mnogo več – celoten katalog vsebuje 1189 enot. Med knjigami, prepoznanimi, da so iz Inzaghijeve knjižnice, so potopisi in študije o tujih deželah (Kitajski, Indiji, Afriki, Južni Ameriki), ki so jih napisali slavni popotniki iz 17. stoletja. Dragocene so knjige o zdravilnih zeliščih, upodobljenih na lesorezih, *Mundus subterraneus* avtorja Athana Kirchnerja (Amsterdam, 1678) pa dokazuje družinske povezave z rudnikom živega srebra v Idriji. Med zgodovinskimi knjigami velja izpostaviti tri knjige Galeazza Gualda Priorata *Historia di Leopoldo Cesare continente le cose più memorabile successe in Europa 1656 fino al 1670* (Dunaj, 1670). Dve knjigi v katalogu še posebej pritegneta pozornost, čeprav ju ni mogoče zanesljivo pripisati Inzaghijevi knjižnici. *Vita et Epistole sv. Hieronima* je natisnil Lorenzo di Rosso v Ferrari leta 1497, besedilu pa dodal številne lesoreze. Prodajalci so »zelo imeniten in velik izvod« ocenili izjemno visoko: na 3000 švicarskih frankov, kar je bila ena najvišjih vsot v celotnem katalogu. Za pričujoči prispevek pa je še bolj zanimiva knjiga *Martyrologium Romanorum, cum notis Caes. Baronii; accedunt vetus Romanum Martyrologium, et Adonis Viennensis, ex rec. Her. Rosweydi. Antverpiae, ex. offic. Plantiniana. 1613*. V tem martirologiju je bil starokrščanski ptujski škof sv. Viktorin napačno lociran v francoski Poitiers; o tem več v nadaljevanju. Prodajalci so knjigo opisali kot redko in ohranjeno v celoti.²⁴³

Franz Ignaz grof Inzaghi

Rodil se je v Gradcu očetu Johannu Philippu baronu Inzaghiju in materi Anni Marii Katharini, r. baronici Würzburg.²⁴⁴ Njegova krstna botra sta bila Karl Weichard grof Preiner in njegova soproga Maria Cäcilia, r. grofica Dietrichstein. Študiral je v Rimu in Parmi, posvečen pa je bil marca 1714, ko je štel triindvajset let. Tri leta je bil kaplan v Gradcu, nato pa je prevzel mesto župnika v Kleku (Klöchu) severno od Radgone oziroma Bad Radkersburga. V začetku februarja 1731 je bil imenovan za nadžupnika

²⁴³ Prav tam, 142.

²⁴⁴ Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*, 90.

in dekana v župniji sv. Jurija na Ptuju, ob tem pa je bil tudi konzistorialni svetnik v Salzburgu.²⁴⁵ V verskem življenju na Ptuju je bil zelo vpliven. Pokopan je v cerkvi sv. Jurija v prezbiteriju poleg vrat v zakristijo, njegov nagrobnik je ohranjen.

Franz Ignaz grof Inzaghi je zaslužen za obsežno barokizacijo cerkve sv. Jurija, kar so cenili tudi njegovi nasledniki, čeprav je Matej Slekovec (1846–1903) obžaloval, »da se je poprava cerkve vršila brez vsakega ozira na prvotni gotski slog cerkve in da je vsled tega častitljiva oblika cerkve bila v marsičem skažena«. Tudi Slekovec se je proti koncu 19. stoletja oprijel splošnega prepričanja o preveč bujnih baročnih oblikah in se zavzemal za regotizacijo cerkva. Kljub temu je ohranil spoštljiv odnos do Inzaghijevega delovanja in za njegovo favoriziranje baročnega sloga našel opravičilo, »da se ovo veščaka v umetnosti žaljivo spakedranje ne sme pripisati toliko na rovaš nadžupniku, katerega je vodil najblažji namen, temveč le onodobnemu napačnemu vkusu, ki je šarovit slog nad vse cenil ter ga povsod usiljeval«. ²⁴⁶

Pomembna zapuščina Franza Ignaza grofa Inzaghija je tudi župnijska kronika, ki je začela nastajati leta 1732. Enaki pisavi sledimo vse do leta 1752, potem pa se večkrat spremeni; tako je zelo verjetno, da je prvih dvajset let Inzaghi kroniko pisal sam. Avtor zapisov med letoma 1752 in 1755 ni znan, medtem ko je avtor besedil, ki opisujejo dogodke med letoma 1755 in 1838, po vsej verjetnosti Simon Povoden (1753–1841), kurator Golobovega beneficija pri ptujski župnijski cerkvi in zgodovinopisec. Zadnji vpis v kroniko je datiran v leto 1849.²⁴⁷ V uvodu h kroniki je Inzaghi potožil, da je župnijo prevzel v slabem stanju, saj so bili mnogi dokumenti izgubljeni. Ptuj sta prizadela velika požara v letih 1684 in 1705 in takrat je bilo uničenih mnogo listin tako v prostorih magistrata kot v župnišču. Na začetnih straneh kronike je Inzaghi na kratko opisal zgodovino cerkve. Omenil je sv. Viktorina, škofa in mučenca, ki je umrl v času cesarja Dioklecijana, in bil prepričan, da je na mestu sedanje cerkve sv. Jurija v času antike stal Herkulov tempelj, ki so ga spremenili v katoliško cerkev; slednjo naj bi nadškof Liupram leta 840 povečal, obnovil in leta 846 posvetil.²⁴⁸

²⁴⁵ Matej Slekovec, *Škofija in nadduhovnja v Ptuji: zgodovinska črtica* (Maribor: samozaložba, 1889), 139; Marjeta Ciglencečki, »Franz Ignaz Count of Inzaghi, Ptuj parish Archpriest and Dean, and the Veneration of St Victorinus, First Bishop of Poetovio Known by Name«, *Acta historiae artis Slovenica*, 2 (2019): 137–138.

²⁴⁶ Slekovec, *Škofija in nadduhovnja v Ptuji*, 139–140.

²⁴⁷ Marija Hernja Masten, »Kronika mestne župnije Ptuj 1732«, v: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija: zbornik znanstvenega simpozija*, ur. Slavko Krajnc (Ptuj: Samostan sv. Viktorina, 1998), 113–114.

²⁴⁸ Zgodovinski arhiv Ptuj, *Collectanea de origine, progressu et actuali incremento Archiarochialis Ecclesiae, una cum suis sacellis gratiosis, et ecclesiis filialibus sibi imediate incorporatis pettovy*

Portret grofa Franza Ignaza Inzaghija

V župnišču sv. Jurija hranijo serijo desetih portretov ptujskih nadžupnikov, dekanov in proštov.²⁴⁹ Najstarejša je podoba grofa Inzaghija, najmlajši pa je portret Jožefa Flecka (1829–1915), ki je opravljal dolžnosti prošta od leta 1897 do smrti. Očitno je prav grof Inzaghi zastavil portretno serijo. Upodobljen je sedeč v rdeče oblažinem naslonjaču z rezljanim in pozlačenim ogrodjem, oblečen v črno oblačilo z rabat ovratnikom, izpod rokavov mu kukajo beli prosojni naborki, na glavi pa ima belo lasuljo. Za njegovim hrbtom se guba težka rdeča žametna zavesa, speta z vrstico, za zaveso pa je videti del ogledala v pozlačenem okvirju. Grofov obraz je markanten, naguban, z visokim čelom in orlovskim nosom. Pogled obrača h gledalcu, z levim kazalcem pa nas opozarja na risbo ptujske cerkve.

Opraviti imamo z značilnim baročnim portretom vplivne in samozavestne osebnosti. Ob spodnjem robu platna je bel trak z napisom, ki je bil dodan sekundarno, sporoča pa grofove funkcije, leta, ki jih je preživel na Ptujju, in datum smrti: REVERENDISSIMUS, AC ILLUSTRISSIMUS D: IGNATIUS S:R:I: COMES AB INZAGHI AD C:R: HANC / ARCHI PAROCHIAM, ET DECANATUM PROMOTUS 731. MORTUUS 20en juny 768 / AETATIS SUAE. 78. Grof je elegantni kazalec usmeril na kapelo sv. Frančiška Ksaverija, ki jo je dal zgraditi v letih 1734–35. Ko primerjamo kapelo na risbi z realno zgradbo, opazimo nekaj razlik. Na risbi je njen tloris okrogel, v resnici pa ima kapela kvadratni tloris z zaobljenimi vogali. Za gradnjo je denar daroval *chorimagister* Martin Josef Kelz, župan Franz Anton Peršon pa je poskrbel za oltarno sliko s podobo Frančiškove smrti, ki jo je naslikal graški slikar Philipp Carl Laubmann (1703–1792). Laubmann je tudi avtor stropne poslikave z upodobitvijo poveličanja sv. Frančiška Ksaverija.²⁵⁰ Zanimiv je napis na spodnjem robu risbe: ZELUS DOMUS TUAE COMEDITME (Gorečnost za tvojo hišo me použiva). Gre za deseti verz iz 68. (oziroma 69.) psalma in ga je razumeti kot grofovo življenjsko vodilo. O avtorju portreta nimamo podatkov, a podoba ne razkriva velikega mojstra. Slikar je imel očitno nekaj težav z anatomijo. Grofovo telo je upodobil precej okorno, uspel pa je naslikati fine prste na rokah in nadeti obrazu jasne značajske poteze. Tudi leto nastanka portreta ni

sub decanali et archiparochiali praesidio illustrissimi reverendissimi domini domini francisci ignatii s. p. i. comitis ab inzaghi ordinata anno m. dcc, XXXII, 1732–1840, fol. 1–2.

²⁴⁹ Marjeta Ciglencečki, »Portreti nadžupnikov, dekanov in proštov v ptujski mestni župnijski cerkvi sv. Jurija«, v: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija: zbornik znanstvenega simpozija*, ur. Slavko Krajnc (Ptuj: Samostan sv. Viktorina, 1998), 236–250.

²⁵⁰ Josef Wastler, *Steierisches Künstler-Lexicon* (Graz: Leykam, 1883), 84–85.

povsem jasno, a ker je na sliki izpostavljena kapela sv. Frančiška Ksaverija, bi ga lahko datirali v čas gradnje kapele, torej v trideseta leta 18. stoletja.

Inzaghijeva naročila za opremo cerkev sv. Jurija

Barokizacija cerkve sv. Jurija se je začela že v 17. stoletju, vendar je v njeno opremo zares korenito posegel šele Franz Ignaz grof Inzaghi. Zapisi v župnijski kroniki pomagajo razumeti potek del in sporočajo imena donatorjev, obrtnikov in umetnikov, čeprav ne vseh. Slekovčevi očitki, da se Inzaghi ni oziral na prvotni, srednjeveški videz cerkve, ne držijo povsem; do številnih srednjeveških umetnin je bil zelo spoštljiv. V kroniki so opisani prav vsi nagrobniki v cerkvi, Inzaghi pa je izrazil obžalovanje, ker so bili številni uničeni. V poglavje, ki opisuje cerkveno notranjost, je vstavil tudi podpoglavje o starih spomenikih. Korne klopi v prezbitteriju iz leta 1446 je opisal kot umetniško bogate in poskrbel, da sta jih leta 1748 ptujski mizar Franz Wasser (1701–1772) in njegov pomočnik Peter Märnzeller (1721–1785) obnovila, pri čemer sta dotrajane dele nadomestila z novimi enakega videza. V kroniki je kar dvakrat omenjen znameniti Laibov oltar, ki so mu takrat rekli Markov oltar.²⁵¹

Lesena skulptura sv. Jurija, izjemno delo iz okrog leta 1380, je bila verjetno osrednja figura velikega srednjeveškega oltarja v prezbitteriju; podobo cerkvenega zavetnika so kasneje prestavili na konzolo na južni steni prezbitterija. Vsako leto so v aprilu potekale slovesnosti v čast sv. Juriju in takrat so srednjeveški kip prestavili v sredino prezbitterija, nato pa ga prenašali v procesiji okrog cerkve. Leta 1755 so kip na novo pozlatili in izdelali nova procesijska nosila. Inzaghi je občudoval dve stari monštranci, posebej zanimiva je bila tista z grbom in letnico 1489, ki ni več ohranjena, cerkvi pa jo je daroval komornik ogrskega kralja Matije Korvina.²⁵² Poskrbel je tudi za obnovo oltarja sv. Treh kraljev iz leta 1515 in več oltarjev iz 17. stoletja.²⁵³ Vendar se je Inzaghi odločil zazidati velika šilastoločna trodelna okna s krogovičjem iz prve polovice 14. stoletja v prezbitteriju in jih nadomestiti z manjšimi pravokotnimi.

Inzaghijeva naročila za nove kose opreme so bila številna. Leta 1734 so pod pevskim korom postavili Križev oltar, podobo Križanega zanj (verjetno leseno skulpturo) pa je dal iz svoje hiše prenesti v cerkev ptujski meščan Josef Selenikh, ker je veljala za čudežno. Leta 1735 je anonimni darovalec cerkvi poklonil relikvije

²⁵¹ Zgodovinski arhiv Ptuj, Collectanea itd., fol. 11–23, 89.

²⁵² Prav tam, fol. 22, 96, 98.

²⁵³ Ciglenečki, »Franz Ignaz Count of Inzaghi«, 143.

sv. Križa in trn iz Jezusove krone, vendar njihova avtentičnost ni bila potrjena. Leta 1752 so frančiškani iz Ormoža poskrbeli za Križev pot, postavljen v bližini Križevega oltarja, ki ga je naslikal Ferdinand Scheidtnagel. Gradnjo kapele sv. Frančiška Ksaverija smo že omenili, Dizmovo kapelo pa so uredili leta 1720 v vzhodnem zaključku južne stranske ladje, kjer je bila prvotno Katarinina kapela; Inzaghi je poskrbel, da jo je leta 1735 ponovno posvetil sekovski škof Jacob Ernst grof Liechtenstein. Leta 1777 so zamenjali patrocinije. Dizmovo kapelo so spremenili v Križevo in vanjo prenesli Križev oltar izpod pevskega kora, Dizmov oltar pa predstavili v na novo zgrajeno kapelo na južni strani cerkve.²⁵⁴

Leta 1747 je grof Inzaghi poskrbel, da so staro in premajhno zakristijo na severni strani prezbiterija nadomestili z novo in jo bogato opremili. Ptujski mizar Franz Wasser in njegov pomočnik Peter Märnzeller sta izdelala omare, sedeže in stenske obloge in vse bogato intarzirala.²⁵⁵ V letih 1750, 1751 in 1756 je ptujski slikar Ferdinand Scheidtnagel naslikal *Zadnjo večerjo*, *Jezusovo rojstvo*, *Obrezovanje*, *Svete tri kralje* in *Darovanje v templju* (zadnje slike danes ni več), za katere so denar darovali Eugen grof Inzaghi, opat v St. Lambrechtu, Joseph grof Attems, Jacob gospod Moscon, Joseph in Caetan grofa Sauer ter Leopold grof Leslie.²⁵⁶ Mizarja Wasser in Märnzeller sta leta 1746 za cerkev izdelala spovednici in leta 1763 še prižnico, ki jo je s figurami in reliefi dopolnil mariborski kipar Jožef Holzinger (1735–1797).²⁵⁷

Kapela Žalostne Matere Božje

Daleč najpomembnejše Inzaghijevo naročilo v cerkvi je bila ureditev kapele Žalostne Matere Božje v vzhodnem zaključku severne ladje. V kroniki ji je posvetil samostojno poglavje. Na tem mestu je bil dotlej oltar sv. Ruperta, v kroniki pa beremo, da je zaradi starosti povsem propadel.²⁵⁸ Od starega oltarja sv. Ruperta so ohranili le kamniti kip Pietà z začetka 15. stoletja,²⁵⁹ ki so ga zelo častili; postavili

²⁵⁴ Marjeta Ciglencečki, *Ptuj: starodavno mesto ob Dravi* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2008), 71.

²⁵⁵ Zgodovinski arhiv Ptuj, *Collectanea* itd., fol. 88; Boštjan Roškar, »Mizarska delavnica Wasser - Märnzeller«, v: *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož*, 4, ur. Martin Šteiner (Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2015), 219–239.

²⁵⁶ Zgodovinski arhiv Ptuj, *Collectanea* itd., fol. 98; Marija Mirković, »Ohranjene slike Ferdinanda Scheidtnagla na Ptuj«, v: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija: zbornik znanstvenega simpozija*, ur. Slavko Krajnc (Ptuj: Samostan sv. Viktorina, 1998), 216–225.

²⁵⁷ Boštjan Roškar, *Figura, ornamentika in oltarna arhitektura v kiparstvu Jožefa Holzingerja (1735–1797)*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2021, 357.

²⁵⁸ Zgodovinski arhiv Ptuj, *Collectanea* itd., fol. 15.

²⁵⁹ Cevc, *Srednjeveška plastika na Slovenskem*, 178.

so ga v tron novega oltarja v vzhodnem zaključku kapele. Za kapelo Žalostne Matere Božje je Inzaghi našel veliko podpornikov. Leta 1739 je gradnjo vodil stavbni mojster Andreas Tirnperger (tudi Dirnberger; 1703–1757), leta 1741 pa sta strop poslikala ptujski slikar Franz Anton Pachmayer (ok. 1726–1748) in njegov pomočnik Anton Lerchinger (ok. 1720–1787/kasneje).²⁶⁰

Ptujski slikar Joseph Rädlmayer je leta 1745 izdelal oljni sliki s podobama sv. Notburge in sv. Vendelina, izdelavo oltarja pa je plačal mestni pisar Franz Teiber. Avtorja vrhunskih lesenih skulptur kronika ne omenja, pripisane pa so graškemu kiparju Philippu Jacobu Straubu (1706–1774).²⁶¹ Kovano ograjo, ki kapelo zapira z zahodne strani, je leta 1752 izdelal Karl Mader.²⁶² Leta 1766 so v kapelo namestili še oljno sliko Franca Jožefa Fellnerja (1721–1770), danes poimenovano *Ex voto*, ki jo je naročil mestni svet. Januarja 1766 je zamrznila Drava in ledene plošče so ogrozile most, zato so se meščani v procesiji podali preko mostu, ki je ostal nepoškodovan. Fellner je v spodnjem delu slike upodobil v zimsko belino odeto mesto s procesijo, v zgornjem pa srednjeveški kamniti kip Pietà iz kapele Žalostne Matere Božje ter figuri sv. Jurija in sv. Florijana.²⁶³ Slika je danes v ptujskem muzeju.

Prošnja za čaščenje sv. Viktorina

Malo pred smrtjo je Franz Ignaz grof Inzaghi na papeža Klementa XIII. naslovil prošnjo,²⁶⁴ da bi na Ptuj častili sv. Viktorina, prvega po imenu znanega ptujskega škofa in prvega razlagalca *Svetega pisma* v latinskem jeziku, ki je umrl mučeniške smrti, domnevno na začetku novembra 303. Prošnjo je podprlo več ptujskih odličnikov, med njimi mestni sodnik Franz Wasser. Sklicevali so se na pomen sv. Viktorina v zgodovini krščanstva pa tudi na dejstvo, da ga v domačem mestu že dolgo častijo. Dotedanje češčenje so želeli razširiti in ga s papeževim dovoljenjem omogočiti vsem ptujskim duhovnikom. Sekovski škof Joseph Philipp grof Spaur je dodal svoje priporočilo in priložil študijo opata iz italijanskega Porta, cenjenega

²⁶⁰ Zgodovinski arhiv Ptuj, Collectanea itd., fol. 147, 164.

²⁶¹ Sergej Vrišer, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1992), 114–115, 116, 118, 236.

²⁶² Zgodovinski arhiv Ptuj, Collectanea itd., fol. 149.

²⁶³ Marija Mirković, »Neki novi podaci o ptujskim baroknim slikarima i o njihovom djelovanju u Hrvatskoj«, v: *Ptujski zbornik IV*, ur. Jože Curk (Maribor: Založba Obzorja, 1975), 312; Marjeta Ciglencečki, *Ptuj na starih vedutah* (Ptuj: Pokrajinski muzej, 1989), 11, 28.

²⁶⁴ Mihael Napotnik, *Sveti Viktorin, cerkveni pisatelj in mučenec* (Dunaj: samozaložba, 1888), 258.

raziskovalca zgodnjega krščanstva Achila Rushieja iz leta 1717, ki je dokazoval, da je bil sv. Viktorin škof na Ptuju in ne v francoskem Poitiersu.²⁶⁵

Rushiejeva študija o napaki, ki jo je zagrešil italijanski cerkveni zgodovinar, kardinal in vatikanski knjižničar Cesare Baronius (1538–1607), je le ena od razprav o tej temi v 18. stoletju. Proti koncu 16. stoletja je namreč Caesar (Cesare) Baronius napisal obsežno delo *Annales ecclesiastici* (1588–1607), za katero je uporabil številne dotlej še neobjavljene listine iz rimskih arhivov in knjižnic. Tedaj je med drugim napačno zapisal, da je bil Viktorin škof v Poitiersu, zato so v tem francoskem mestu, kjer je bil v 4. stoletju škof znameniti sv. Hilarij (315–367), nemudoma vzpostavili češčenje sv. Viktorina. Baroniusovo napako je leta 1653 prvi popravil francoski zgodovinar Jean de Launoy (1603–1678), skrben in kritičen proučevalec virov.

Inzaghi je imel veliko možnosti za proučevanje sv. Viktorina, saj je v Evropi v 17. in 18. stoletju naraščalo zanimanje za zgodnje krščanstvo. Kot teolog je moral poznati delo sv. Hieronima (ok. 347–419/420), ki je sv. Viktorina visoko cenil in ga v svojem spisu *De viris illustribus* (392/393) opisal kot škofa v Petovioni, prvega eksegeta v latinskem jeziku in mučenca; sv. Viktorin, sv. Hilarij in sv. Ambrož so po Hieronimovem mnenju predstavljali stebre krščanske Cerkve. Sv. Viktorin je bil dobro izobražen in privrženec zgodnjekrščanskega filozofa Origena (ok. 185 – ok. 253) iz Aleksandrije. V Viktorinovem času je bila Petoviona veliko in razmeroma bogato mesto ter pomembno središče mitraizma, poznavalci pa prav zaradi Viktorinovega delovanja sklepajo, da je bila močna tudi krščanska skupnost, sestavljena iz vseh slojev prebivalstva. Viktorin je bil zagovornik milenarizma, ki je napovedovalo konec sveta, čemur bo sledilo tisočletje Kristusove vladavine. Da bi krščanstvo približal petovionski skupnosti, je Viktorin v latinskem jeziku komentiral nekatere dele *Svetega pisma*: prve tri Mojzesove knjige, štiri knjige prerokov, Visoko pesem, Matejev evangelij in Razodetje. Napisal je razlago o nastanku sveta in domnevno tudi besedilo o herezijah. V izvirnikih ali prepisih so se ohranili le razlaga Razodetja, traktat o nastanku sveta in nekaj drugih fragmentov, o izgubljenih besedilih pa nekaj povedo poročila Viktorinovih sodobnikov, ki so njegova dela še lahko brali.²⁶⁶

²⁶⁵ Dennis Taylor, »The Abby-meditation Tradition. Wordworth's Sources in the 18th Century«, v: *Sacred Text – Sacred Space*, ur. Joseph Sterret, Peter Thomas (Leiden, Boston: Brill, 2011), 198.

²⁶⁶ Rajko Bratož, »Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana«, v: *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega*, ur. Slavko Krajnc (Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina, Nadžupnijski urad sv. Jurija, 2003), 82.

Proti koncu 3. stoletja je milenarizem postopoma admiral, Viktorin je bil eden njegovih zadnjih zagovornikov. V 6. stoletju so spise o milenarizmu prepovedali, zato so Viktorinova izvorna dela izginila iz knjižnic. Kot visoko cenjena literatura je ostala le njegova razlaga Razodetja, ki jo je dal prepisati sv. Hieronim, ob tem pa je dele besedila o milenarizmu cenzuriral in v besedilo posegel tudi jezikovno. Leta 260 je cesar Galienus ustavil preganjanje kristjanov, ponovno pa ga je začel Dioklecijan, ki je vladal med letoma 284 in 305. Pregarjanje je doseglo vrhunec med pomladjo 303 in pomladjo 305. O letu in natančnejšem datumu Viktorinove smrti se mnenja raziskovalcev razlikujejo, Rajko Bratož pa je dogodek argumentirano postavil na začetek novembra (morda 2. novembra) leta 303. V pozni jeseni 303 je namreč cesar Dioklecijan potoval iz Sirmiuma (Sremske Mitrovice) proti Rimu, kamor je prispel 8. novembra 303. Cesta je vodila skozi Petoviono, kjer bi lahko cesar sam odredil Viktorinovo usmrtitev.²⁶⁷

Franz Ignaz grof Inzaghi je umrl, preden je 17. avgusta 1768 iz Rima na Ptuj prispel negativen odgovor, ki pa ni povsem zavračal prošnje za češčenje sv. Viktorina, pač pa so odločevalci zahtevali natančnejše pojasnilo o dotedanjem češčenju mučenca, te zahteve pa Inzaghijevi nasledniki niso izpolnili. Vse do danes tako ostaja nepojasnjeno, na kakšen način so Ptujčani častili sv. Viktorina pred sredino 19. stoletja, nedvomno pa je Franz Ignaz grof Inzaghi bistveno prispeval k ohranitvi spomina na prvega po imenu znanega petovionskega škofa. V Lavantinski škofiji je češčenje sv. Viktorina vzpostavil šele škof Anton Martin Slomšek (1800–1862), potem ko je leta 1859 sedež škofije prenesel v Maribor.²⁶⁸ Velik častilec sv. Viktorina je bil tudi Mihael Napotnik (1850–1922), ki je postal lavantinski škof leta 1889. Ptujčanom je očital, da premalo cenijo sv. Viktorina.²⁶⁹ Škof Slomšek je leta 1859 v ptujski župnijski cerkvi posvetil oltar sv. Viktorina ob slavoločni steni pred prezbitერიem, za katerega so preuredili baročni oltar sv. Janeza Nepomuka.²⁷⁰ Leseni kip nekega škofa so nekoliko predelali ter ga kot sv. Viktorina postavili v osrednjo nišo. Ob 1600-letnici Viktorinove smrti leta 1903 so oltarno kuliso neogotsko prenovili. Od leta 1972 sv. Viktorina častijo v vseh slovenskih škofijah, obvezno pa le v mariborski (3. novembra). Po slovenskih cerkvah je več upodobitev sv.

²⁶⁷ Prav tam.

²⁶⁸ Ana Lavrič, »Slovenski ‚Panteon‘ v Slomškovih Drobtnicah in pri Novi Cerkvi«, *Acta historiae artis Slovenica*, 1 (2014): 93–122.

²⁶⁹ Napotnik, *Sveti Viktorin, cerkveni pisatelj in mučenec*, 259.

²⁷⁰ Lavrič, »Slovenski ‚Panteon‘«, 105.

Viktorina, ob cerkvi sv. Jurija pa stoji njegov bronasti kip, ki ga je leta 2003 ob 1700-letnici Viktorinove smrti izdelal ptujski kipar Viktor Gojkovič.²⁷¹

Poslikava stropa v kapeli Žalostne Matere Božje

Odgovor na vprašanje, ki so ga pristojni v Vatikanu zastavili nadžupniku in dekanu ptujske cerkve sv. Jurija, bi lahko vsaj v kakšnem detajlu našli tudi v opremi ptujske cerkve. Po dosedanjih raziskavah je v poslikavi stropa v kapeli Žalostne Matere Božje mogoče zaslutiti ikonografski program, povezan s sv. Viktorinom,²⁷² katerega avtor je nedvomno Franz Ignaz grof Inzaghi. Vnema enega najbolj spoštovanih prebivalcev Ptuja v 18. stoletju za posodobitev cerkve je temeljila na poznavanju in spoštovanju njene preteklosti. Stropno poslikavo je mogoče pomensko razložiti, da je Kristus, ki je trpel na križu, premagal Satana in s tem odrešil človeštvo. Veliki križ, naslikan v vzhodnem delu stropa, je očitno v soglasju s posebno vlogo križa v obredju, ki se je v 18. stoletju odvijalo v cerkvi; spomnimo na že omenjeni oltar sv. Križa s podobo Križanja, relikvije sv. Križa in Križev pot.

Strop sta leta 1741 poslikala Franz Anton Pachmayer in njegov pomočnik Anton Lerchinger, za kar sta prejela 150 florintov, ki jih je daroval oskrbnik negovske graščine Jurij Purgaj.²⁷³ Pachmayer ni bil uspešen v tehnologiji stenskega in stropnega slikarstva; tudi poslikave v kapelah škapulirske Marije in Antona Padovanskega v frančiškanski cerkvi v Varaždinu, glede na arhivske zapise Pachmayerjevo delo iz leta 1748, so precej poškodovane. Podobno kot na Ptujju so tudi v Varaždinu barve potemnele, prekrila jih je plesen, omet pa se je začel luščiti. Zaradi obsega poškodb velja mnenje, da je stilna analiza Pachmayerjevih poslikav otežena.²⁷⁴ Ptujjske stropne poslikave so bile restavrirane leta 1980, vendar je zelo verjetno, da so se restavratorjeve retuše na najbolj poškodovanih delih delno oddaljile od izvornika.

V literaturi so poslikave v ptujski kapeli večkrat omenjene, a so pisci zaobšli ikonografsko razlago. Edino Anica Cevc je med figurami prepoznala Adama in Evo, angela na vzhodnem delu pa je napačno interpretirala kot giganta.²⁷⁵ Kot

²⁷¹ Mario Berdič, »Javna plastika Viktorja Gojkoviča«, v: *Viktor Gojkovič: kipar in restavrator*, ur. Aleš Gačnik (Ptuj: Pokrajinski muzej, 2005), 120.

²⁷² Ciglencečki, »Franz Ignaz Count of Inzaghi«, 147–162.

²⁷³ Zgodovinski arhiv Ptuj, Collectanea itd., fol. 147; Slekovec, *Škofija in nadduhovnija v Ptujju*, 146.

²⁷⁴ Mirkovič, »Neki novi podaci o ptujskim baroknim slikarima i o njihovom djelovanju u Hrvatskoj«, 310–311; Ista, »Slika ormoške Sočutne, delo ptujjskega slikarja F. A. Pachmayerja«, v: *Ormož skozi stoletja IV*, ur. Peter Pavel Klasinc (Ormož: Skupščina Občine, 1993), 55.

²⁷⁵ Anica Cevc, *Anton Jožef Lerchinger* (Ljubljana: Narodna galerija, 2007), 74.

šibek je ocenila tudi iluzionistični koncept celote, čemur kaže pritrđiti. Poslikava stropa v kapeli Źalostne Matere BoŹje je edino znano Pachmayerjevo delo, ki je zahtevalo poznavanje iluzionistične kompozicije; veščin slikanja perspektivnega bega v nebeške višave Pachmayer ni imel. Veliki kriŹ v vzhodnem delu stropa, ki je učinkovito diagonalno postavljen v prostor, nakazuje, da se je naloge lotil s premislekom. V kompoziciji je veĉ figur, ki se sklanjajo navzdol ter s pogledi in gestami nagovarjajo obiskovalce kapele; v slednjem bi Pachmayerjevo delo lahko ocenili kot razmeroma uspešno. Oĉitati pa mu je mogoĉe nepovezanost posameznih prizorov, prav tako ni znal izkoristiti arhitekturnih elementov za ustvarjanje vtisa, da se prostor razpira v neskonĉnost neba. Upoštevatı moramo, da je Pachmayer slikal na osnovi ikonografskega programa, pri katerem si ni mogel pomagati z znanimi predlogami, paĉ pa je moral sam najti ustrezne likovne rešitve.

Nekateri umetnostni zgodovinarji so celo podvomili v Pachmayerjevo avtorstvo, saj zapis v kroniki ni soĉasen s poslikavo. Njegov avtor je Simon Povoden, ki je kroniko pisal med koncem 18. stoletja in letom 1838. Veĉina raziskovalcev je zapis v kroniki razumela, da sta na stropu slikala Pachmayer in njegov pomoĉnik Lerchinger. Opus Franza Antona Pachmayerja sicer še ni zadovoljivo raziskan. V virih je omenjen tudi kot pozlatar, ki je deloval na Źtajerskem in na obmoĉju kraljevine Hrvaške. Marija Mirkoviĉ je njegove oljne slike ocenila kot kakovostne, a pristavila, da sta mu pri delu asistirala Lerchinger in pastorek Franc JoŹef Fellner, ki je po mojstrovi smrti prevzel delavnico na Ptujı.²⁷⁶ V slovenski literaturi se Pachmayer najveĉkrat pojavlja v povezavi z imenom pomoĉnika, za katerega velja, da je presegel uĉitelja. Vendar ni mogoĉe pritrđiti mnenju Marije Mirkoviĉ, da je Lerchinger avtor poslikav v cerkvi sv. Jurija. Cehovska pravila pomoĉnikom niso omogoĉala prevzema naroĉil, stilna analiza pa nas prepriĉa o Pachmayerjevem avtorstvu.

Najbolje ohranjene Pachmayerjeve stenske poslikave v kapeli Antona Padovanskega v franĉiškanski cerkvi v VaraŹdinu dokazujejo, da so zanj znaĉilne podolgovate figure z majhnimi glavami in okroglimi obrazi ter slikovita modelacija draperije. Vse to so sicer tudi znaĉilnosti Lerchingerjevega slikarstva. Raziskave kaŹejo, da so bili ptujski slikarji tesno povezani s pavlinskimi na Hrvaškem in sodobniki po drugih delih Źtajerske, zato rej opisane znaĉilnosti ne veljajo le za Pachmayerja in Lerchingerja.²⁷⁷ Kljub temu je mogoĉe definirati razlike v slogu omenjenih slikarjev.

²⁷⁶ Mirkoviĉ, »Slika ormoške Soĉutne«, 54–59.

²⁷⁷ Mirkoviĉ, »Neki novi podaci«, 311.

Ob vstopu v kapelo Žalostne Matere Božje z njene zahodne strani se najprej zazremo v oltar (ok. 1745–50) s srednjeveškim kipom Pietà v tronu. Kip Pietà z obeh strani obdajata velika angela Phillipa Jakoba Strauba z dramatično gestikulacijo in slikovito razvihrano pozlačeno draperijo.²⁷⁸ Tisti na južni strani se ozira navzdol, a ne h kipu Pietà, kot bi pričakovali, temveč proti gledalcu; v desnici je še pred nekaj desetletji držal danes izgubljeno sulico. Angel na severni strani drži v rokah dolgo palico z gobo in se ozira navzgor proti stropu, kjer je upodobljen križ. Sulico in palico z gobo lahko opišemo kot *arma Christi*, orodje Kristusovega mučeništva; angela torej opozarjata na Kristusovo mučeniško smrt ter povezujeta oltar s stropno poslikavo. Na soroden način vzpostavljajo z dramatičnimi gestami vez s kompozicijo na stropu figure Boga Očeta in angelov v atiki oltarja. Kipar je spretno povabil obiskovalca kapele k opazovanju poslikave na stropu.

V središču stropne kompozicije je upodobljena sv. Trojica, v vzhodnem delu pa dominira diagonalno v prostor položen križ velikih dimenzij. Podpira ga angel z razprtimi krili, trije manjši na drugi strani križa pa so zaposleni z na pol odprto skrinjo. Četrty angel v bližini drži v rokah klešče, ki bi jih lahko interpretirali kot *arma Christi*, čeprav manjkajo še drugi atributi (žebliji, kladivo, lestev). Kristus sedi na oblaku in se nagiba k Bogu Očetu, ki z žezlom kaže na skrinjo iz prizora *arma Christi*. Med Kristusom in Bogom Očetom je upodobljen Sveti Duh, obdan z zlatimi žarki. Na robovih osrednjega prizora je več figur. Prav pod križem se angel z belimi krili v oklepu, s čelado in ščitom ozira proti gledalcu. V desnici drži meč, angel zraven njega pa poskuša zaustaviti njegovo grozečo kretnjo; prijema ga za desnico in kaže na križ. Na zahodnem delu stropa sta upodobljena dva angela, ki prav tako gledata navzdol v kapelo. Eden od njiju je v oklepu, pokrit je s čelado, v levici pa drži ščit.

Osrednji del stropne poslikave spremljajo trije manjši prizori na severni, južni in zahodni strani. Na severni strani je v naslikanem okvirju sedem angelov. Eden od njih se z razprtimi rokami sklanja proti obiskovalcem kapele. To je edina figura v celotni kompoziciji, ki sedi na iluzionistično naslikanem okvirju prizora, njegove noge pa bingljajo navzdol. Je tudi ena najbolje ohranjenih figur celotne poslikave. Značilne so njegove dolge roke in noge, čelo je široko in visoko, tudi nos je širok, obrvi so močno začrtane in oči precej velike. Spodnji del njegovega obraza je ozek s finimi ustnicami in z majhno, okroglo brado. Kodri las mu padajo na rame. V polju na zahodni strani tik nad vhodom v kapelo sta upodobljena padla angela. Tisti v ospredju je naslikan celopostavno in s hrbtni strani; njegova krila

²⁷⁸ Vrišer, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, 114–116, 236.

so podobna netopirjevim – to je Satan. Je gol, pada pa z razkrečenimi nogami in rokami. Angela v vojaški opremi v zahodnem delu osrednjega prizora in padla angela v zahodnem polju bi lahko povezali z Danijelovo prerokbo (Dan 9,20–27), ki pravi, da bo strašno opustošenje privedlo do konca vseh grehov in šele nato bo zavladata večna pravičnost.

Najbolj zanimivo pa je južno polje pod osrednjim delom stropne poslikave. Debelušni *putto* na levi z velikimi očmi in kodrastimi lasmi drži v desnici palico. Palica bi lahko bila Mojzesov atribut, saj je Mojzes upodobljen čisto zraven. Ima sive lase in brado, velike oči in napete ustnice, oblečen pa je v rjavo-rdeč plašč. V levici drži kamnito tablo postave, v privzdignjeni desnici pa nekaj okroglega. Figura za njim mu je podobna. Starec je oblečen v moder plašč in dviga obe roki. Tudi to figuro bi lahko prepoznali kot Mojzesa, in sicer v značilni pozi v prizoru boja Izraelcev z Amalekitovo vojsko, ko je prvim zagotovil zmago s tem, da je v dvignjenih rokah držal palico (2 Mz 17,8–16). Starec bi lahko bil tudi Mojzesov starejši brat Aron v molitveni pozi. Nad Mojzesom je upodobljen moški akt, obrnjen v svojo desno. Videti je le zgornji del mišičastega telesa, obraz s kratko brado pa je v profilu. Pod njim je ženski akt; gola ženska v dvignjeni desnici drži jabolko, levico pa polaga na prsi, kar je značilna poza *Venus pudica*. Na ramena ji padajo dolgi kodri, spodnji del njenega telesa pa zakrivajo oblaki in drobna vejica z listi, ki ji ovija pas. V aktih zlahka prepoznamo Adama in Evo. Levo polovico prizora napolnjujejo figure, v desni polovici pa je zgolj skelet, ki leži na oblakih, za njim pa se vije modra draperija. Roke in noge so dinamično razgibani, v levici pa drži okrogel predmet – morda je tudi to jabolko.

Posebna pozornost velja figuri v levi polovici južnega polja, ki je umeščena med *putta* in Mojzesa. Po postavi je moški zrelih let nekoliko manjši od drugih upodobljencev in nekako ne sodi v skupino oseb iz *Stare zaveze*. Oblečen je v rdeče-rjav plašč, ima kratke kodraste lase in sivo brado. Ozira se navzdol v kapele, posebej pa je zanimiva njegova v perspektivični skrajšavi izprožena levica: z razprtimi prsti dramatično nagovarja gledalce. Kaj nam sporoča in koga bi lahko prepoznali v tej figuri? Če jo primerjamo s portretom Franza Ignaza grofa Inzaghija, ne najdemo sorodnosti. Nadžupnik in dekan cerkve sv. Jurija se kot avtor ikonografskega programa za poslikavo stropa očitno ni dal skriti med očake iz *Stare zaveze*. Ena od možnih razlag je, da je na južnem delu stropa upodobljen sv. Viktorin. V tem primeru si lahko okrogli predmet v Mojzesovi dvignjeni desnici – Mojzes je naslikan neposredno ob domnevem Viktorinu – razložimo kot venec mučeništva, ki ga bo vsak hip položil na mučenčevo glavo. Omenjeni

prizor v bistvu sledi zapisu v kroniki župnijske cerkev sv. Jurija v delu, ki opisuje zgodovino krščanstva v Petovionih.²⁷⁹ V vogalih stropa so še štirje medaljoni, naslikani monokromno v rdečerjavi barvi. Niso najboljše ohranjeni, zato zgolj domnevamo, da pripovedujejo zgodbo o Kristusu po smrti. Na vzhodni strani sta upodobljena Polaganje v grob (Mt 27,57–61; prizor je skoraj neprepoznaven) in Kristus se prikaže Mariji Magdaleni (Jn 20,11–18), na zahodni strani pa prepoznamo Kristusa na poti v Emavs, kjer je srečal svoja učenca (Lk 24,13–20), in Kristusa, ki se mu klanjata dva molivca.²⁸⁰

Interpretacija poslikave stropa v kapeli Žalostne Matere Božje ostaja zaenkrat na ravni domneve in je predmet nadaljnjih raziskav, vsekakor pa velja, da je bil Franz Ignaz grof Inzaghi zavzet raziskovalec zgodovine ptujske cerkve sv. Jurija, goreč častilec sv. Viktorina in široko razgledan naročnik nove cerkvene opreme.

POVZETEK

Franz Ignaz grof Inzaghi (1691–1768) je pripadal plemiški rodbini, ki se je v slovensko zgodovino zapisala v zvezi z idrijskim rudnikom živega srebra, a je bila povezana tudi s Ptujem in Gradcem, precej njenih članov pa je doseglo visoke cerkvene službe. Rodbina izvira iz Lombardije; ena veja se je razvijala v italijanskem Comu, druga v Gradcu. Franz Ignaz se je rodil v Gradcu očetu Johannu Philippu grofu Inzaghiju, ki je bil steber graške rodbinske veje, in materi Anni Marii Katharini, r. Würzburg. Študiral je v Rimu in Parmi, posvečen pa je bil leta 1714. Leta 1731 je nastopil službo nadžupnika in dekana v cerkvi sv. Jurija na Ptujju in jo opravljal do smrti. Pokopali so ga v prezbiteriju župnijske cerkve tik ob vходу v zakristijo; nagrobnik je ohranjen. Franz Ignaz grof Inzaghi je ptujsko cerkev sv. Jurija korenito barokiziral, leta 1732 pa je začel pisati župnijsko kroniko, ki je izjemen vir podatkov o cerkveni zgodovini. Zelo ga je zanimala antična preteklost, zlasti je cenil osebnost sv. Viktorina, prvega po imenu znanega petovionskega škofa, prvega eksegeta v latinskem jeziku in mučenca († 303). V župnišču se je ohranil Inzaghijev portret, prvi v seriji desetih portretov ptujskih nadžupnikov, dekanov in proštov.

²⁷⁹ Zgodovinski arhiv Ptuj, Collectanea itd., fol. 2.

²⁸⁰ Podrobneje o simboliki upodobitev na stropu kapele: Ciglencečki, »Franz Ignaz Count of Inzaghi«, 147–162. Za pomoč pri ikonografski razlagi celotnega stropa se zahvaljujem Ani Lavrič.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

Zgodovinski arhiv Ptuj, Zbirka rokopisov, Collectanea de origine, progressu et actuali incremento Archiarochialis Ecclesiae, una cum suis sacellis gratiosis, et ecclesiis filialibus sibi imediate incorporatis pettovy sub decanali et archiparochiali praesidio illustrissimi reverendissimi domini domini francisci ignatii s. p. i. comitis ab inzaghi ordinata anno m. dcc, XXXII, 1732–1840.

TISKANI VIRI

Napotnik, Mihael. *Sveti Viktorin, cerkveni pisatelj in mučenec*. Dunaj: samozaložba, 1888.

Raisp, Ferdinand. *Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*. Graz: Leykam's Erben, 1858.

Rare and valuable books comprising duplicates of the Imperial (National) Library Vienna, the library of the Counts of Inzaghi and other purchases recently added to our stock. Vienna: Gilhofer & Ranschburg, ok. 1923.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig. *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz: Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909.

Slekovec, Matej. *Škofija in nadduhovnija v Ptuj: zgodovinska črtica*. Maribor: samozaložba, 1889.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Architekturführer Graz. Ur. Anselm Wagner, Sophie Walk. Berlin: DOM publishers, 2019.

Berdič, Mario. »Javna plastika Viktorja Gojkoviča«. V: *Viktor Gojkovič: kipar in restavator*. Ur. Aleš Gačnik. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2005.

Bratož, Rajko. »Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana«. V: *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujskega*. Ur. Slavko Krajnc. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina, Nadžupnijski urad sv. Jurija, 2003.

Cevc, Anica. *Anton Jožef Lerchinger*. Ljubljana: Narodna galerija, 2007.

Cevc, Emilijan. *Srednjeveška plastika na Slovenskem: od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.

Ciglencečki, Marjeta.

»Franz Ignaz Count of Inzaghi, Ptuj parish Archpriest and Dean, and the Veneration of St Victorinus, First Bishop of Poetovio Known by Name«. *Acta historiae artis Slovenica*, 2 (2019).

Ptuj na starih vedutah. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1989.

Ptuj: starodavno mesto ob Dravi. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2008.

Gestrin, Ferdo. »Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja«. *Zgodovinski časopis*, 3 (1981).

Graz. Dehio-Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreichs. Ur. Horst Schweigert. Wien: A. Schroll & Co., 1979.

Južnič, Stanislav. »Idrijsko živo srebro za barometre in termometre: ob 270-letnici Voltovega rojstva«. *Vakuumist*, 3 (2014).

Južnič, Stanislav. »Voltov sorodnik in njegov idrijski lekarnar: ob 270-letnici Voltovega rojstva«. *Acta Chimica Slovenica*, 3 (2014).

- Lavrič, Ana. »Slovenski ‚Panteon‘ v Slomškovich Drobtinich in pri Novi Cerkvi«. *Acta historiae artis Slovenica*, 1 (2014).
- Mirković, Marija. »Neki novi podaci o ptujskim baroknim slikarima i o njihovom djelovanju u Hrvatskoj«. V: *Ptujski zbornik IV*. Ur. Jože Curk. Maribor: Založba Obzorja, 1975.
- Mirković, Marija. »Slika ormoške Sočutne, delo ptujskega slikarja F. A. Pachmayerja«. V: *Ormož skozi stoletja IV*. Ur. Peter Pavel Klasinc. Ormož: Skupščina Občine, 1993.
- Popelka, Fritz. *Geschichte der Stadt Graz*. Graz: Eigenverl. der Stadtgemeinde Graz, 1959.
- Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija: zbornik znanstvenega simpozija*. Ur. Slavko Krajnc. Ptuj: Samostan sv. Viktorina, 1998.
- Roškar, Boštjan. *Figura, ornamentika in oltarna arhitektura v kiparstvu Jožefa Holzingerja (1735–1797)*. Doktorska disertacija. Univerza v Mariboru, 2021.
- Roškar, Boštjan. »Mizarska delavnica Wasser - Märnzeller«. V: *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož 4*. Ur. Martin Šteiner. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2015.
- Steiermark. Dehio-Handbuch*. Ur. Kurt Woisertschläger, Peter Krenn. Wien: Berger, Horn, 2006.
- Taylor, Dennis. »The Abby-meditation Tradition. Wordworth's Sources in the 18th Century«. V: *Sacred Text – Sacred Space*. Ur. Joseph Sterret, Peter Thomas. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Vrišer, Sergej. *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- Wastler, Josef. *Steierisches Künstler-Lexicon*. Graz: Leykam, 1883.

Foto: Neznani slikar. Župnijska cerkev sv. Jurija na Ptuju (© UIFS ZRC SAZU; foto Andrej Furlan).

Dr. Marjeta Ciglenečki, izredna profesorica Univerze v Mariboru v pokoju, Krempljeva 9, 2250 Ptuj, marjeta.ciglenecki@gmail.com

URŠKA FEKONJA

LJUBICA MARJANOVIČ UMEK

Marjanovič Umek, Ljubica, psihologinja
(* Ljubljana, 10. september 1953)

Otroštvo in mladostništvo

Ljubica Marjanovič se je rodila materi Jožici, r. Pungeršič, in očetu Branislavu Marjanoviču, ki je v času druge svetovne vojne kot mlad partizan prišel iz Srbije v Slovenijo, po vojni pa je ostal zaposlen v Jugoslovanski ljudski armadi. Mati, rojena Dolenjka, je bila pred poroko zaposlena kot šivilja v tovarni Pletenina v Ljubljani. Zakoncema so se rodile tri hčere, med njimi je bila Ljubica najmlajša. Zgodnje otroštvo je preživela v Mostah v Ljubljani, kjer je obiskovala prvi dve leti osnovne šole, kasneje pa se je družina preselila v Šiško. Življenje tedanjih otrok je ob zaposlenih starših večinoma potekalo na prostem v

družbi vrstnikov: ure in ure so krožili okoli ene same mize za namizni tenis, pozimi so se skupaj, tudi štirje na enih sankah, sankali na bližnjem Šišenskem hribu, do dobra izrabili vsa igrala na bližnjem igrišču, skakali ristanc, gumitvist, se igrali igre z žogo, na travi pred bloki ali kar na stopniščih kartali, zbirali in menjavali prtičke in znamke, brali knjige, ki so jih prinesli iz bližnje knjižnice, in se o njih pogovarjali, hodili na okoliška polja in rabutali zelenjavo, se prevažali z dvigalom v novejšem bloku na drugi strani Celovške ceste, se pogovarjali o sebi, šoli, prvih simpatijah ipd.

Ljubico Marjanovič Umek so v zgodnjem obdobju zaznamovale tudi vsakoletne poletne počitnice, ki jih je s sestrama in bratrancem preživljala na kmetiji

na Dolenjskem pri dedku in teti. Posebej ji je bila pri srcu dedkova velika omara s knjigami in časopisi, ki je bila prava mala knjižnica. Otroci so si jih sposojali z velikim spoštovanjem in jih brali povsod, na travniku, na seniku ali na pravi kmečki peči. Del počitnic je v zgodnjih osnovnošolskih letih preživljala tudi v Srbiji na kmetiji v bližini Obrenovca, kjer se je rodil oče. Ljubica in sestri ob prvem obisku niso razumele srbskega jezika, saj je mama vztrajala, da doma govorijo slovensko, čeprav oče slovenščine sprva ni obvladal dobro. V pogovorih in igrah z bratrance in sestričnami pa je hitro napredovala in kmalu brala tudi cirilico. Na osnovnošolska leta ima Ljubica Marjanovič Umek lepe spomine tudi zato, ker je bila vseskozi odlična učenka, ki je rada obiskovala šolo in bila vključena v mnoge obšolske dejavnosti. Za uspešno delo je bila ob zaključku osmega razreda nagrajena z udeležbo na tritedenskem mednarodnem taboru v Olomucu na Češkem.

Srednjo zdravstveno šolo je obiskovala v Ljubljani in jo zaključila leta 1972, od drugega letnika pa je obiskovala tudi pouk pri temeljnih predmetih na bližnji Šubičevi gimnaziji. Kot srednješolka je podobno kot že prej sodelovala v dramškem krožku, vključila se je v Planinsko zvezo Slovenije in prosti čas pogosto preživljala v hribih, sicer pa so bila to leta, ko je rada obiskovala gledališča in kinodvorane ter ob dolgih druženjih s prijatelji razpravljala tudi o družbeno aktualnih vsebinah, predvsem neenakosti in nezadostnem razumevanju mladih.

Študijska leta

Na študij psihologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se je vpisala leta 1972. Redno in hitro opravljanje študijskih obveznosti ji je omogočilo dolge počitnice, ki jih je kombinirala s počitniškim delom, zlasti v vrtcih, in iskanjem novih doživetij na potovanjih, predvsem po republikah tedanje Jugoslavije. Tistega časa se spominja kot enega lepših obdobj svojega življenja, saj se je veliko dogajalo tako na fakulteti kot izven nje. Takrat so bile na fakulteti zelo velike generacije študentov in študentk, v prvem letniku študija psihologije jih je bilo tako več kot sto, vendar je bil velik tudi osip zaradi zahtevnega programa, ki je vključeval matematiko, eksperimentalno fiziko, statistiko in fiziologijo. Ljubica je v letih študija stkala trdno vez s skupino študijskih kolegic in kolegov iz različnih krajev Slovenije, s katerimi so skupaj študirali, večinoma pri Ljubici doma, spodbujali in podpirali drug drugega, njihov študij pa se je včasih spremenil v debatne krožke o neenakosti med različnimi skupinami ljudi, (ne)vključevanju mladih v družbo, zasvojenosti mladih in nedostopnosti služb ipd. Ob pripravi na zahteven izpit iz psihometrije so se odločili za pohod na Triglav, da bi jim kisik prevetрил možgane. Čeprav se je podvig za Ljubico

končal predčasno zaradi zvina gležnja, so ostali na njeno vztrajanje nadaljevali pot, nazadnje pa so vsi uspešno opravili izpit.

Med študijem so jo zanimala različna področja psihologije, udeleževala se je tudi nekaterih dodatnih predavanj vabljenih profesorjev in profesorice ter opravljala vaje in prakso izbirnega tipa, na primer v rudniku Ravne ali v tamkajšnjem zdravstvenem domu, obiskovala je zavode za otroke in odrasle s posebnimi potrebami ipd. Že kot študentki drugega letnika ji je vodja katedre za otroško in mladinsko (kasneje razvojno) psihologijo Ivan Toličič ponudil mesto demonstratorke na katedri in jo kasneje povabil tudi k sodelovanju v raziskavah, ki so potekale na katedri. Skupaj s starejšima demonstratorjema in takrat na novo zaposlenim mladim asistentom Ludvikom Horvatom so sodelovali v raziskavah o učenju in uspešnosti učencev v šoli, ocenjevanju pripravljenosti otrok za vstop v šolo, mišljenju predšolskih otrok ter učinku vrtca na otrokov razvoj.

Kot študentka je sodelovala tudi pri testiranju in ocenjevanju pripravljenosti otrok za vstop v šolo, ki je potekalo vsako leto v maju in juniju. Preizkusu za ocenjevanje pripravljenosti otrok za vstop v šolo je kasneje namenjala veliko pozornost, tedaj pa se je prvič srečala z velikimi razlikami v razvojnih izidih med podobno starimi otroki, ki so živeli v mestu, na podeželju in v različnih družinskih kontekstih. Leta 1975 se je še kot študentka udeležila jugoslovanskega kongresa psihologov v Skopju.

Jeseni 1976 je pod mentorstvom Ivana Toličiča diplomirala na oddelku za psihologijo Filozofske fakultete z diplomsko nalogo *Razlaga naravnih pojavov pri predšolskih otrocih*, za katero je prejela nagrado Sklada Borisa Kidriča. Leta 1979 je pod mentorstvom Ivana Toličiča magistrirala z nalogo *Razvojno različni kriteriji in specifičnosti, ki se zrcalijo v načinu mišljenja predšolskih otrok*, leta 1988 pa zagovarjala doktorsko disertacijo z naslovom *Razvoj in odnos miselnih in govornih struktur pri predšolskih otrocih* pod mentorstvom Toličiča in Ivana Ivića s Filozofske fakultete v Beogradu. Že takrat je bila vključena v uredniški odbor revije *Predšolsko dete*, ki je bila ena od vodilnih na področju razvojne psihologije in predšolske pedagogike. Med pripravo doktorata je vzpostavila tudi prvo raziskovalno sodelovanje s kolegi in kolegicami na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, s katerimi so kasneje več desetletij izvajali raziskave s področja psiholingvistike.

Neenakost spolov na Univerzi

Ljubica Marjanovič Umek se je na svoji akademski poti velikokrat srečala z neenakostjo spolov. Študirala je v času, ko je bilo na študij psihologije vpisanih približno pol deklet in pol fantov, na oddelku za psihologijo pa je bilo takrat zaposlenih

sedemnajst profesorjev oziroma asistentov in le tri profesorice oziroma asistentke. Neenakost spolov se ni kazala le v deležih zaposlenih moških in žensk, temveč tudi v prepričanju nekaterih profesorjev, da študentke zmorejo manj kot študentje. Sama je na ustnih izpiti, ki so običajno potekali v majhni skupini treh študentov oziroma študentk, večkrat slišala, da njeno znanje ne dosega ravni znanja prisotnih kolegov in da visokih ocen sploh ne potrebuje. Ob tovrstnih pripombah ni nikoli molčala, čeprav je tvegala nizko oceno, k večji aktivnosti in angažiranosti pa je spodbujala tudi kolegice.

Ko je leta 1976 izbrana na mesto asistentke za otroško in mladinsko psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, so to spremljali pomisleki, ali bo kot ženska lahko uspešna. Pravice žensk, na primer do porodniškega dopusta, so bile pomanjkljivo upoštevane v univerzitetnih pravnih aktih. Tudi Ljubici Marjanovič Umek, ki se je leta 1981 poročila s kliničnim psihologom Petrom Umkom in leta 1983 rodila hčer Nežo, čas porodniškega dopusta ni bil upoštevan pri določitvi roka za oddajo doktorskega dela, prav tako ne pri habilitaciji, pač pa je morala vse pedagoške obveznosti nadoknaditi v letu po porodniškem dopustu. Še nekaj desetletij po njeni prvi zaposlitvi so si morale ženske, ki so bile na Univerzi in na posameznih fakultetah še vedno v manjšini, močno prizadevati, da so bile njihove pravice vnesene v ustrezne pravne akte, ki so bili podlaga za pedagoško in raziskovalno dejavnost.

Pedagoško delo

Ljubica Marjanovič Umek se je po diplomi leta 1976 zaposlila na Oddelku za psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, najprej kot asistentka stažistka, nato kot asistentka, izvajala je vaje na Katedri za otroško in mladinsko (kasneje razvojno) psihologijo. Leta 1989 je bila izvoljena v naziv docentke za razvojno psihologijo, predavala je predmet Razvojna psihologija II in izbirna predmeta Izbrana poglavja iz razvojne psihologije ter Otroška igra, na Oddelku za pedagogiko in andragogiko pa še predmet Razvojna psihologija. V naziv izredne profesorice za razvojno psihologijo je bila izvoljena leta 1994, v naziv redne profesorice pa leta 1999. Decembra 2018 ji je Univerza v Ljubljani podelila naziv zaslužna profesorica.

Svoje raziskovalno delo je prepletala s pedagoškim delom ter nova spoznanja na področju razvojne psihologije vključevala v predavanja na različnih stopnjah študija. Na Oddelku za psihologijo je sčasoma predavala vse več predmetov, ki jih je po bolonjski prenovi študijskih programov v letih 2007 in 2008 skupaj s sodelavkami in sodelavci na novo oblikovala. Kot redna profesorica je predavala

predmeta Razvojna psihologija otroštva ter Uporabna razvojna psihologija in izbirni predmet Otroška igra in risba; na Oddelku za pedagogiko in andragogiko pa predmeta Razvojna psihologija in Uporabna otroška psihologija. Bila je priljubljena predavateljica in njeni izbirni predmeti so bili vedno zelo obiskani. Tudi teoretsko bolj zahtevne in vsebinsko obsežne temeljne predmete, ki jih je predavala, so študenti in študentke ocenjevali zelo pozitivno. Predavala je tudi na magistrskem (znanstveni magisterij) in doktorskem študiju Razvojno-psihološke študije ter s predavanji sodelovala v doktorskih programih na Pedagoški fakulteti v Ljubljani in Kopru, in sicer v letih 2010 in 2018. Vabljen predavanja je imela na fakultetah v Beogradu, Novem Sadu, Zadru, Trstu in Londonu.

Bila je mentorica pri diplomah številnim študentom in študentkam na Oddelku za psihologijo in Oddelku za pedagogiko in andragogiko ter somentorica tudi na drugih študijskih programih, npr. slovenistiki, sociologiji kulture, filozofiji, etnologiji in arhitekturi. Pod njenim mentorstvom je na področju razvojne psihologije magistriralo deset študentov in študentk, devetim je bila somentorica, doktoriralo pa je sedemnajst študentov in študentk, dvema je bila somentorica; dve asistentki sta se po doktoratu zaposlili na Katedri za razvojno psihologijo Oddelka za psihologijo.

Ljubica Marjanovič Umek je bila vseskozi angažirana članica Katedre za razvojno psihologijo, ki jo je med letoma 1999 in 2018 tudi vodila. Med letoma 2000 in 2002 je bila tudi prva ženska na mestu predstojnice Oddelka za psihologijo, kjer se je zavzemala za ugled in mesto oddelka tako na fakulteti in univerzi kot tudi v širšem družbenem prostoru. Leta 2019 je imela ob stoletnici Filozofske fakultete (FF), največje članice Univerze v Ljubljani, v ciklusu javnih predavanj odmeven nastop pod naslovom »Otroštvo, odraščanje in izobraževalni proces«, ki je bil objavljen v monografiji *O poslanstvu humanistike in družboslovja* (2021). Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je dejavno sodelovala v različnih komisijah in svetih, in sicer v Upravnem odboru, več mandatov je bila članica Senata FF in Doktorske komisije na FF ter več delovnih komisij, kot na primer Komisije za kakovost, Komisije za pripravo pravil FF. Bila je tudi članica uredniškega odbora zbirke *Historia facultatis*, ki je začela izhajati ob stoletnici fakultete, ter Sveta Znanstvenega inštituta FF.

Raziskovalno delo

Ljubica Marjanovič Umek je pronicljiva raziskovalka, uveljavljena v domačem in mednarodnem prostoru. Od diplome se osredotočeno posveča preučevanju

spoznavnega razvoja malčkov in otrok v zgodnjem ter srednjem otroštvu, in to tako na teoretski (npr. preučevanje razvoja mišljenja, govora, teorije uma) kot aplikativni ravni (npr. otroška igra, otroška risba, malčki in otroci v družini in vrtcu). Podrobneje se ukvarja s preučevanjem varovalnih dejavnikov in dejavnikov tveganja za otrokov razvoj ter s pomenom socialnih, ekonomskih in kulturnih dejavnikov družine, vrtca ter šole za različna področja otrokovega razvoja in učenja.

V raziskovalnem delu izhaja predvsem iz socio-kulturne teorije razvoja in učenja Leva Semjonoviča Vigotskega in njegovih učencev ter sodobnikov, ki poudarjajo pomen socialnega in kulturnega okolja ter spodbud odraslih (staršev, vzgojiteljev, učiteljev) za zgodnji razvoj in učenje otrok. Izhajajoč iz koncepta območja bližnjega razvoja preučuje načine in dejavnosti, s katerimi lahko odrasli, starši in strokovni delavci podprejo malčkov/otrokov razvoj. V okviru več raziskovalnih projektov je raziskovala pomen simbolnega okolja (družinskega, vrtčevskega in šolskega) oziroma pogojev za otrokov razvoj in učenje ter dejavnosti odraslih, s katerimi spodbujajo spoznavni in govorni razvoj ter kasnejšo šolsko uspešnost otrok. Posveča se preučevanju neenakosti med otroki glede na socialno, kulturno in ekonomsko ozadje družin, neenakosti glede na spol in reprodukciji neenakosti. Posebej preučuje vlogo govora staršev ter skupnega branja odraslih in otrok, saj se oboje pomembno povezuje z razvojem govora malčkov/otrok in zgodnjo pismenostjo.

Veliko raziskovalne pozornosti vseskozi namenja otroški igri. Skupaj s sodelavkami je napisala monografijo *Psihologija otroške igre. Od rojstva do vstopa v šolo* (2006). Zanima jo, kako se igrajo različno stari otroci, kakšna je vloga igrač, kako se odrasle osebe vključujejo v igro in spodbujajo otroke k miselnim in govornim pretvorbam, predvsem pa pomen otroške igre za razvoj govora tako na pomenski kot pragmatični ravni in na ravni rabe metajezika. Njeno raziskovalno delo je posebej prepoznano tudi na področju ocenjevanja govora dojenčkov, malčkov in otrok. Ljubica Marjanovič Umek je soavtorica prvega razvojnega preizkusa za ocenjevanje govora malčkov in otrok v slovenskem jeziku, ki je izšel pod naslovom *Lestvica splošnega govornega razvoja* (2008); lestvice so široko uporabljene v psihološki klinični in pedagoški praksi.

Kasneje je v soavtorstvu oblikovala, standardizirala in izdala še več pripomočkov za ocenjevanje različnih področij govornega razvoja malčkov in otrok, npr. *Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti* (2012), *Preizkus pripovedovanja zgodbe* (2012), *Slikovni preizkus besednjaka: 2–7 let* (2022), ki omogočajo zanesljivo in veljavno ocenjevanje govorne kompetentnosti otrok in s tem zgodnje prepoznavanje

zaostankov na različnih področjih govora, oblikovanje pravočasnih intervencij ter spremljanje njihove učinkovitosti. Raziskave, v katerih so bili pripomočki uporabljeni, ponujajo prve sistematično zbrane podatke o značilnostih razvoja različnih vidikov govora (npr. besednjaka, slovnice, metajezikovne zmožnosti, pripovedovanja zgodbe) slovensko govorečih dojenčkov, malčkov in otrok, tudi v povezavi s spolom ter socialnimi, ekonomskimi in kulturnimi dejavniki.

Ljubica Marjanovič Umek je ena vodilnih slovenskih raziskovalk na področju predšolske vzgoje v vrtcih, in to tako z vidika konceptov, sistemov, kurikularnih rešitev, pripravljenosti otrok za vstop v šolo ter povezanosti med vrtcem in osnovno šolo kot z vidika vpliva vrtca na aktualni in kasnejši razvoj in učenje malčkov in otrok. Znanstvene ugotovitve o učinku vrtca na razvoj in učenje slovenskih malčkov in otrok – predvsem na področjih govora in zgodnje pismenosti – je v soavtorstvu objavila v več domačih in tujih znanstvenih delih: *Sodoben vrtec: možnosti za otrokov razvoj in zgodnje učenje* (2008), *Caring and learning together: A case study of Slovenia* (2010), *Zgodbe otrok: razvoj in spodbujanje pripovedovanja* (2019). Izsledki njenih raziskav kažejo na pomen zgodnjega vstopa otrok v kakovosten vrtec ter potrjujejo kompenzatorno vlogo vrtca za razvoj govora tistih otrok, ki prihajajo iz manj spodbudnega družinskega okolja, o čemer piše v knjigi *Študije (primerjalne) neenakosti* (2009).

V svojem novejšem raziskovalnem delu se posebej ukvarja tudi s konceptom porajajoče se pismenosti predšolskih otrok, zlasti v povezavi z govorom. Njeni poudarki gredo v smer nujnega spodbujanja zgodnje pismenosti tako v vrtčevskem kot družinskem okolju, ki je ključna za razvoj kasnejše akademske pismenosti in uspešnosti otrok v procesu izobraževanja. Ker prihaja do velikih razlik med otroki, ki prihajajo iz različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih okolij, meni, da je še posebej pomembno spodbujanje zgodnje, porajajoče se pismenosti v vrtcu. Ker ni to področje v slovenskem *Kurikulumu za vrtce* niti na zapisani niti na izvedbeni ravni dovolj prepoznavno, je skupaj s soavtoricami oblikovala pripomoček za ocenjevanje zgodnje pismenosti otrok v vrtcu z naslovom *Zgodnja pismenost otrok: razvoj, spremljanje in spodbujanje* (2020), ki strokovnim delavkam in delavcem omogoča prepoznavo otrokovih šibkih in močnih področij zgodnje pismenosti ter na podlagi tega načrtovanje ustreznih spodbud v območju bližnjega razvoja posameznega otroka.

Ljubica Marjanovič Umek v raziskovalnem delu ves čas sledi načelu meddisciplinarnosti; tako razvojno psihologijo uspešno povezuje z drugimi znanstvenimi disciplinami, predvsem s sociologijo, pedagogiko, filozofijo in jezikoslovjem.

Njena znanstvena in strokovna bibliografija je zelo obsežna, bogata ter raznolika. Mednarodno odmeven je bil zlasti večavtorski znanstveni članek »Differences between girls and boys in emerging language skills: Evidence from 10 language communities« (2012), v katerem so z raziskovalkami in raziskovalci iz desetih kulturnih in jezikovnih okolij primerjali govor dojenčkov in malčkov glede na spol ter ugotovili, da z jezikovnim in kulturnim okoljem ne morejo pojasniti nekaterih, sicer razmeroma majhnih razlik v besednjaku in začetni skladnji dekliv in dečkov.

Kot sourednica in avtorica več poglavij je Ljubica Marjanovič Umek sodelovala pri izidu odmevne monografije *Razvojna psihologija* (2009), ki na več kot tisoč straneh obravnava razvoj človeka od spočetja do smrti. Kot vodja ali raziskovalka je sodelovala v številnih slovenskih in tujih raziskovalnih projektih. Bila je nosilka več temeljnih in ciljnoraziskovalnih projektov, evalvacijskih študij, sodelovala je tudi v mednarodnih primerjalnih raziskavah. Je ena vodilnih raziskovalk v programski skupini Uporabna razvojna psihologija na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Kot mednarodno uveljavljena strokovnjakinja sodeluje pri pripravi ekspertiz za Svetovno združenje za predšolsko vzgojo (OMEP), Mednarodno združenje za otroško igro (ICCP), Mednarodno združenje za otroško igro in igrala (IPA), UNESCO in UNICEF. Je članica uredniških odborov več znanstvenih revij (npr. *CEPS Journal*, *Elementarno izobraževanje*, *Šolsko polje*, *Otrok in knjiga*) in gostujoča urednica v znanstvenih revijah (npr. *Psihološka obzorja*, *Sodobna pedagogika*) ter urednica in recenzentka številnih znanstvenih prispevkov in monografij, za katere je pogosto pisala tudi spremno besedo.

Strokovno delo in družbeno udejstvovanje

V širši javnosti je Ljubica Marjanovič Umek prepoznavna predvsem po odzivanju na aktualna družbena vprašanja ter zavzemanju za socialno in družbeno enakost posameznikov iz različnih socialnih, ekonomskih in kulturnih okolij, enakost med spoli, razumevanje različnosti in drugačnosti ter uveljavljanje človekovih pravic, zlasti otrokovih. Že njen mentor in vodja Katedre za razvojno psihologijo Ivan Toličič je bil v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja družbeno angažiran raziskovalec. Verjel je, da je treba raziskovalne izsledke implementirati v družbeni prostor, če naj dosežejo svojo namero. Ta miselnost je blizu tudi Ljubici Marjanovič Umek, ki je še danes ena najbolj družbeno angažiranih razvojnih psihologinj, ki sodeluje s širšo strokovno javnostjo in v različnih strokovnih telesih ter komisijah zastopa predvsem glas otroka.

Več mandatov, v letih 1997–2009 ter 2014–2020, je bila članica in dva mandata

namestnica predsednika Strokovnega sveta za splošno izobraževanje, članica in namestnica predsednika Odbora za družboslovje na Agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (danes ARIS) ter zunanja svetovalka za predšolsko vzgojo na Zavodu Republike Slovenije za šolstvo. V letih od 1976 do 1993 je bila aktivna v Zvezi prijateljev mladine Slovenije (ZPMS), kjer je bila ndr. soustanoviteljica in kasneje predsednica mreže Telefon za otroke in mladostnike (TOM). Več desetletij, zlasti v obdobju 1976–2000 je bila povezana z revijami za otroke, kot so *Kurirček* (kasneje *Kekec*), *Pionirski list* (kasneje *PIL*), *Ciciban* in *Cicido*, za katere je pripravljala miselne naloge, od leta 2010 je tudi predsednica Sveta revij *Ciciban* in *Cicido*. Prizadevala si je za visoko kakovost obeh revij in čim širši krog bralcev v družinah in vrtcih ter šolah. Njena družbena vpetost se kaže tudi v sodelovanju z Otroškim in mladinskim programom RTV Slovenija ter Lutkovnim gledališčem Ljubljana. Vedno se je odzivala tudi na vabila za predavanja staršem, vzgojiteljem, učiteljem in svetovalnim delavcem po vsej Sloveniji. Pogosto je kot gostja sodelovala v radijskih in televizijskih oddajah ter se oglašala v časopisih in revijah (*Delo*, *Dnevnik*, *Večer*, *Mladina*, *Jana*). Leta 2023 je s pripravo osmih predavanj za širšo strokovno javnost pod skupnim naslovom »Zakaj in kako spodbujati zgodnji razvoj in učenje otrok?« sodelovala pri oblikovanju platforme Navdihovalci, katere pobudnica je Mladinska knjiga.

Izpostaviti velja še njeno delo v Komisiji za oceno igrač pri Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport za znak Dobra igrača. Po zgledu primerljivih komisij v tujini (npr. Spiel Gut) so strokovnjaki z več področij najprej pripravili osnovne kriterije za ocenjevanje igrač ter nato konec sedemdesetih let 20. stoletja ustanovili Žirijo SADEYU (Žiri Saveza za brigu i zaščito dece Jugoslavije), namenjeno ocenjevanju igrač v Jugoslaviji. Delo na zvezni ravni sicer ni steklo, v Sloveniji pa je bila leta 1984 ustanovljena Komisija za oceno igrač za znak Dobra igrača, ki je najprej delovala pri Skupnosti otroškega varstva Slovenije, po letu 1990 pa v okviru Ministrstva za šolstvo, znanost in šport RS. Ljubica Marjanovič Umek je bila kot razvojna psihologinja najprej dve leti njena članica, nato pa od leta 1986 do ukinitve dela komisije leta 2012 predsednica. Prizadevala si je, da so bile igrače, ki so nosile znak Dobra igrača, ocenjene z zdravstveno-higienskega, razvojnopsihološkega in pedagoškega vidika ter glede na tehnološko ustreznost in oblikovno estetsko izvedbo. Znak Dobra igrača je bil v širši javnosti prepoznan kot simbol za kakovostne igrače, ki je bil v pomoč staršem in strokovnim delavcem pri izbiri razvojno ustreznih in raznolikih igrač, primernih za različne vrste igre. Poskrbela je tudi, da je Muzej novejšje zgodovine Celje del zbirke Dobra igrača leta 1999

prevzel v trajno hranjenje in oblikoval stalno muzejsko zbirko Otroškega muzeja Hermanov brlog. Zbirka se je leta dopolnjevala in je na ogled še danes.

Kot že uveljavljeno mlado strokovnjakinjo in raziskovalko je takratni minister za šolstvo Slavko Gaber leta 1993 povabil Ljubico Marjanovič Umek k sodelovanju pri konceptualni, sistemski in vsebinski prenovi vzgoje in izobraževanja v Sloveniji. V letih 1993 in 1995 je tako najprej prevzela mesto namestnice direktorja Zavoda RS za šolstvo in vodje Sektorja za razvoj, leta 1995 pa je ob ustanovitvi Urada za šolstvo (takrat samostojnega organa v sestavi Ministrstva za šolstvo) prevzela mesto direktorice ter ga vodila do leta 1999. Prvotno dogovorjeno triletno sodelovanje se je raztegnilo na šest let strokovno odgovornega in zahtevnega dela, ki ga je kombinirala s pedagoškim delom na fakulteti. V tem času je Ljubica Marjanovič Umek sodelovala s številnimi strokovnjaki pri pripravi prve *Bele knjige o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji* (1995), ki je leta 1996 dobila zakonske okvire. Sledilo je obdobje vsebinske oziroma kurikularne prenove, v ta namen je bil leta 1996 imenovan Nacionalni kurikularni svet (NKS), ki ga je vodil Ivan Svetlik, v njem pa so bili strokovnjaki in strokovnjakinje z vseh področij, povezanih z vzgojo in izobraževanjem, torej humanistike, družboslovja, naravoslovja, umetnosti, tehnike in športa. Ko je NKS imenoval področne kurikularne komisije (PKK), je bila Ljubica Marjanovič Umek imenovana za predsednico PKK za osnovno šolo in članico PKK za vrtce.

V PKK za osnovno šolo je potekala koordinacija vseh predmetnih kurikularnih komisij, to pomeni več kot sto strokovnjakov iz akademskih in šolskih vrst, ki so po vnaprej oblikovani metodologiji pripravljali predloge novih učnih načrtov za devetletno osnovno šolo, ki je bila, najprej poskusno, uvedena leta 1999. Večletne tedenske razprave strokovnjakov o predmetniku, predlogih učnih načrtov ter drugih rešitvah (npr. zgodnejši vstop v šolo, mehak prehod iz vrtca v šolo, členjenje devetletke na triletja, ocenjevanje znanja, učna individualizacija in diferenciacija pri pouku) je Ljubica Marjanovič Umek vodila premišljeno, odprto za različne argumentacije, podprto s teoretskimi ozadji in mednarodnimi primerjalnimi analizami ter z upoštevanjem mnenj akademske stroke, šolskih strokovnjakov, staršev ter pogledov tujih strokovnjakov oziroma ekspertov, ki so bili povabljeni v Slovenijo. Predlagane rešitve so bile leta 1999 potrjene na Strokovnem svetu za splošno izobraževanje. Prav tako je bil sprejet sodoben *Kurikulum za vrtce* (1999), ki ga je pomagala oblikovati, vse rešitve pa so dobile zeleno luč za postopno uvajanje v slovenske šole in vrtce. Po začetku implementacije vsebinskih

rešitev v vrtce in šole se je vrnila na Filozofsko fakulteto s polno pedagoško in raziskovalno obveznostjo.

Ljubica Marjanovič Umek je tudi kasneje strokovno spremljala in raziskovala področje vzgoje in izobraževanja; leta 2011 je ponovno sodelovala pri pripravi nove *Bele knjige o vzgoji in izobraževanju*. Vodila je skupino za vrtce, v kateri so pripravili posodobljene konceptualne in sistemske rešitve za slovenske vrtce, vendar predlogi nato niso bili vključeni v posodobitev šolske zakonodaje oziroma so bile upoštevane le posamezne rešitve. Leta 2022 je bila v okviru civilnega združenja Partnerstvo za kakovosten in pravičen sistem vzgoje in izobraževanja pod vodstvom Slavka Gabra in Gregorja Deleje vabljen k premisleku o vzgojno-izobraževalnem sistemu, ki po presoji številnih strokovnjakov ne deluje ustrezno, in to v veliki meri zaradi nesistematičnega spremljanja ter uvajanja delnih rešitev na eni strani, na drugi pa zaradi številnih novosti in razvojnih sprememb v družbenem in tehnološkem prostoru. V skupini za vrtce, ki jo je vodila Ljubica Marjanovič Umek, so nastali predlogi konceptualne in sistemske posodobitve vrtcev, za katere odločevalci nimajo posebnega poslušanja. Predlagane rešitve je skupaj s sodelavkami objavila v prispevku »Reforma predšolske vzgoje v vrtcu? Da, v smeri večje pravičnosti in višje kakovosti za vse malčke in otroke« v *Sodobni pedagogiki* (2023).

V zadnjih letih je Ljubica Marjanovič Umek v okviru dejavnosti Nacionalnega načrta za okrevanje in odpornost (NOO), ki jih vodi Zavod RS za šolstvo, sodelovala pri pripravi *Izhodišč za prenovno kurikulumuma za vrtce* (2022). Je tudi članica Komisije za koordinacijo prenove Kurikuluma za vrtce, ki naj bi do konca leta 2025 ob sodelovanju področnih kurikularnih komisij pripravila nov kurikularni dokument za vrtce. Za strokovno in družbeno angažirano delo je prejela več nagrad, mdr. priznanje ZPMS za dolgoletno delo, posebne prispevke, dosežke in uspehe pri delu z otroki in za otroke (1993), priznanje za življenjsko delo na področju vzgoje in izobraževanja (2000), ki jo podeljujeta Pedagoški inštitut in Slovensko društvo raziskovalcev na področju edukacije, ter republiško nagrado za življenjsko delo v vzgoji in izobraževanju (2009).

POVZETEK

Psihologinja Ljubica Marjanovič Umek se je rodila leta 1953 v Ljubljani, kjer je obiskovala osnovno in srednjo šolo. Na študij psihologije na Filozofski fakulteti

Univerze v Ljubljani se je vpisala leta 1972 in jeseni 1976 diplomirala ter se zaposlila na Oddelku za psihologijo, najprej kot asistentka stažistka, nato pa kot asistentka na Katedri za razvojno psihologijo. Leta 1988 je doktorirala ter bila leto kasneje izvoljena v naziv docentke za razvojno psihologijo. V naziv izredne profesorice za razvojno psihologijo je bila izvoljena leta 1994, v naziv redne profesorice pa leta 1999. Decembra 2018 ji je Univerza v Ljubljani podelila naziv zaslužna profesorica. Vseskozi je bila angažirana članica Katedre za razvojno psihologijo, ki jo je med letoma 1999 in 2018 tudi vodila. Med letoma 2000 in 2002 je bila prva ženska na mestu predstojnice Oddelka za psihologijo. Svoje raziskovalno delo posveča predvsem preučevanju spoznavnega razvoja malčkov in otrok. Podrobneje se ukvarja tudi s preučevanjem varovalnih dejavnikov in dejavnikov tveganja za otrokov razvoj ter preučuje pomen socialnih, ekonomskih in kulturnih dejavnikov družine, vrtca ter šole za različna področja otrokovega razvoja in učenja. Njena bibliografija je zelo obsežna in raznolika. Je avtorica in soavtorica številnih znanstvenih in strokovnih monografij, med drugim temeljne monografije s področja razvojne psihologije; člankov, objavljenih tako v domačih kot tujih mednarodno odmevnih znanstvenih revijah, ter razvojnopsiholoških pripomočkov. V raziskovalnem delu sledi načelu meddisciplinarnosti; razvojno psihologijo uspešno povezuje z drugimi znanstvenimi disciplinami, predvsem sociologijo, pedagogiko, filozofijo in jezikoslovjem. V širši javnosti je prepoznavna po odzivanju na aktualna družbena vprašanja ter zavzemanju za socialno in družbeno enakost posameznikov iz različnih socialnih, ekonomskih in kulturnih okolij, enakost med spoli, razumevanje različnosti in drugačnosti ter uveljavljanje človekovih pravic, zlasti otrokovih.

VIRI IN LITERATURA

USTNI VIR

Intervju avtorice z L. Marjanovič Umek, oktober 2023.

TISKANI VIRI

Marjanovič Umek, Ljubica.

»A socio-cultural perspective on children's early language: A family study«. *European Early Childhood Education Research Journal*, 1 (2015). (soavtorica)

Caring and learning together: A case study of Slovenia. Paris: UNESCO, 2010. (soavtorica; elektronski vir)

»Differences between girls and boys in emerging language skills: Evidence from 10

- language communities«. *British Journal of Developmental Psychology*, 2 (2012). (soavtorica)
- »Drzno poigravanje z obremenjenostjo učencev: psihološko stanje naših šolarjev«. *Delo, Sobotna priloga*, 7. 10. 2006.
- »Dve učiteljici v razredu. To je strokovni zmazek«. *Delo, priloga Ona*, 19. 8. 2003.
- »Gender differences in children's language: A meta-analysis of Slovenian studies«. *CEPS Journal*, 2 (2017). (soavtorica)
- Kakovost v vrtcih*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002. (soavtorica)
- »Kot da učitelj nima pojma«. *Večer*, 7. 8. 2010.
- Lestvice splošnega govornega razvoja - LJ: usposabljanje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2008. (soavtorica)
- Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov: lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012. (soavtorica)
- »Otroštvo, odraščanje in izobraževalni proces«. V: *O poslanstvu humanistike in družboslovja*. Ur. Katja Mahnič in Barbara Pihler Ciglič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021.
- Preizkus pripovedovanja zgodbe*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012. (soavtorica)
- Psihologija otroške igre: od rojstva do vstopa v šolo*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006. (soavtorica)
- Razvojna psihologija*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Rokus Klett, 2009. (soavtorica)
- »Reforma predšolske vzgoje v vrtcu? Da, v smeri večje pravičnosti in višje kakovosti za vse malčke in otroke«. *Sodobna pedagogika*, 4 (2023). (soavtorica)
- Skupno branje odraslih in otrok: otrokov vstop v svet domišljije, čustev, besed in zgodb*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2022. (soavtorica)
- Slikovni preizkus besednjaka: 2–7 let*. Ljubljana: Založba Filozofske fakultete, 2022. (soavtorica)
- Sodoben vrtec: možnosti za otrokov razvoj in zgodnje učenje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2008. (soavtorica)
- »Starši soustvarjajo utrujene otroke«. *Mladina*, 1. 2. 2019.
- Študije (primerjalne) neenakosti. Ljubljana: Center za študij edukacijskih strategij, 2009. (soavtorica)
- Zgodbe otrok: razvoj in spodbujanje pripovedovanja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. (soavtorica)
- Zgodnja pismenost otrok: razvoj, spremljanje in spodbujanje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020. (soavtorica)

Foto: Osebni arhiv L. Marjanovič Umek.

Dr. Urška Fekonja, izredna profesorica, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, urska.fekonja@ff.uni-lj.si

JELKA MELIK

VASILIJ MELIK

Melik, Vasilij, zgodovinar

(* Ljubljana, 17. januar 1921 – † Ljubljana, 28. januar 2009)

V Ljubljani je konec januarja 2009 v devetinosemdesetem letu starosti umrl zgodovinar in akademik, dolgoletni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani in raziskovalec življenja Slovencev v habsburški monarhiji. Umrl je mož, oče, ded, praded in tast, atek, Vasja. Od njega smo se na ljubljanskih Žalah 3. februarja v visokem snegu poslovili kolegi, prijatelji, znanci in svojci. Življenjska zgodba in delovni opus Vasilija Melika sta dokaj znana. O tem je pisal velikokrat sam, o njem so pisali drugi. Kljub temu je ostalo nekaj manj znanih podatkov, skritih podrobnosti in nejasnosti. Ob pisanju te biografske študije sem jih želela vsaj

nekoliko razkriti in razrešiti. Avtorica tega prispevka sem namreč hči Vasilija Melika. Pri delu sem se naslonila na arhivske vire, literaturo, neobjavljene in nedokončane spomine starega očeta, zapiske in nepopoln dnevnik očeta ter številna poslana in neodposlana pisma. Pri tem sem bila deležna prijazne pomoči mnogih, ki so z očetom sodelovali ali bili njegovi učenci, in mojih kolegov v slovenskih arhivih. Ker vseh ne morem omeniti, velja vsem, od profesorja Ignacija Vojeta kot najstarejšega med njimi do družine Stergar, velika in iskrena zahvala.

Vasilij Melik se je rodil kot drugi sin gimnazijskega profesorja geografa Antona

Melika in učiteljice Marije Melik, r. Novak, na Ižanski cesti 1 v Ljubljani. Prvi sin Anton je zakoncema umrl novembra 1918 le tri dni po rojstvu, drugi se je rodil na očetov god tri leta kasneje; ker je imel oče rojstni dan na prvi januar, ko je godoval Bazilij, je dobil ime – Vasilij.

Anton Melik je bil iz Črne vasi na Ljubljanskem barju. Majhna kmetija ni zadoščala za preživetje družine, zato je oče Franc hodil na dnino k večjim kmetom, kopal jarke, rezal šoto, v mestu kidal sneg ali prodajal doma narejene brezove metle. Dvakrat je šel iskat zaslužek v Ameriko, a z neznatnim uspehom. Njegov družbeni položaj je še slabilo dejstvo, da je bil sin tržaškega najdenca. Antonova mati Terezija, r. Škafar, ni znala pisati, brati se je naučila sama. Na pobudo in po posredovanju barjanskega učitelja je Anton od otroka, ki je spal v hlevu in si v jutranjem hladu, ko je gnal kravi na pašo, grel noge v kravjem blatu, sodeloval pri rezanju šote, z nabiranjem robidnic in prodajo delavkam v ljubljanski tobačni tovarni pomagal zvišati družinske prihodke, nadaljeval pot najprej na gimnazijo v Ljubljano in nato na univerzo na Dunaju, kjer je v letih 1910–16 študiral zgodovino in geografijo. Živel je v pomanjkanju in se moral že zgodaj nasloniti na lastni zaslužek z inštrukcijami, delom v advokatski pisarni ter celo s pastirsko službo med počitnicami. Precej je tudi prevajal iz ruščine, celo iz bolgarščine. Šele proti koncu študija je dobil Knaflejevo štipendijo. Pri vojaškem naboru je bil zavržen zaradi splošne oslabelosti. Dolgoletno stradanje je vendarle imelo nek smisel, je trpko zapisal v neobjavljenih spominih. Leta 1916 je opravil zadnje izpite na Dunaju, leto kasneje pa dobil službo na gimnaziji v Ljubljani in se oženil. Minko Novak je spoznal že v gimnazijskih letih, ko sta obiskovala »ruski kružok«.

Minka (Marija, Mina) je bila iz meščanske družine, ki pa je pridobitno dejavnost zamenjala za kulturno-prosvetno. Sedemčlanska družina je živela v skromnih razmerah, a zelo povezano. Oče Vinko Novak iz Fužin pri Ljubljani, sprva trgovec, se je kmalu posvetil izključno risanju in slikarstvu.²⁸¹ Njegova žena Elizabeta, r. Gosar, je bila hči gostilničarja in občinskega odbornika iz Spodnje Šiške.²⁸² Najstarejša hči zakoncev Novak Vincencija in sin Alojzij sta bila kasneje učitelja, Alojzij tudi ravnatelj deške meščanske šole v Ljubljani, napisal je tudi več knjig za pouk deških ročnih del. Viktor je ob pomoči sester in brata študiral na Dunaju in bil kasneje gozdarski strokovnjak in kartograf, tudi pisec knjig in člankov. Minka je bila najmlajša v družini. Obiskovala je žensko učiteljsišče v Ljubljani in se že

²⁸¹ »Vinko Novak (1842–1923)«, Slovenska biografija. (spletni vir)

²⁸² Branko Šuštar, *Spodnja Šiška – pušeljc Ljubljane. Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje, 1885–1914* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1996).

takrat močno zanimala za umetnost. Njena sošolka in doživljenjska prijateljica pisateljica Marija Kmet se je rada spominjala: »Že na učiteljišču v Ljubljani smo bile literarno navdahnjene. Naša šolska klop se je imenovala ‚Hipermoderna cankarjevska klop‘. Navduševale smo se za filozofijo, brale Cankarja, Nietzscheja, Wilda, Ibsena, Dostojevskega in druge.« Maturirala je julija 1910. Nekaj let je poučevala na različnih šolah na Gorenjskem in nazadnje v Spodnji Šiški, kjer je bila med prvo svetovno vojno vključena tudi v izvenšolsko dejavnost. Po poroki novembra 1917 je zaključila svojo učiteljsko pot, saj učiteljice tedaj niso smele biti poročene.

Vasilij Melik je rasel med odraslimi, predvsem ob mami, očetu in materinih sorodnikih. Številna družina je imela le dva potomca, to sta bila Alojzijeve sin Franek oz. Franc Novak,²⁸³ eden najvidnejših partizanskih zdravnikov (Luka), po drugi svetovni vojni eden vodilnih slovenskih ginekologov, profesor na Medicinski fakulteti in akademik, ter Vasiljko oz. Vasilij Melik, ki je zgodaj bral, pisal povesti, izdajal svoj časopis, risal in hodil z očetom na sprehode in izlete ter z mambo po krajih z ugodno klimo, da bi se zdravstveno okrepil. Poletja so preživljali v Bohinju skupaj z družino Juša Kozaka. Ko je bil star tri leta, so se preselili na Mišičevo cesto 23 (današnja Zemljemersko ulico 13). Leta 1927 se mu je oktobra pridružil brat Andrej, ki je umrl, še preden je dopolnil tretje leto. Oče je doktoriral in bil izvoljen za docenta za geografijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V t. i. štirirazredno državno deško vadnico je Vasilij vstopil šele leta 1928 pri sedmih letih in pol. Po zunanosti je močno odstopal od ostalih otrok: paževska pričeska, rdeči lasje, pege in drugačna obleka so že zgodaj kazali na njegovo drugačnost, ki jo je ohranil vse življenje.

Po zaključenih štirih razredih je šolanje nadaljeval na klasični gimnaziji. Njegov oče ni želel, da bi bil sin v razredu, kjer so prevladovali mestni otroci, zato ni bil v A, temveč v B razredu. Doživljanje svojih gimnazijskih let je opisal v življenjepisu ob vstopu v komunistično partijo: večina sošolcev je bila katoliške politične usmeritve, ki mu je bila tuja. Doma niso hodili v cerkev, verske vzgoje ni imel. Kasneje, v sedmem razredu, pa ga je branje Dostojevskega približalo krščanstvu. Geslo »ljubite vse ljudi« mu je bilo blizu, a je bilo hkrati velika ovira. Ni se mogel priključiti niti levo usmerjenim sošolcem, ki so vero prezirali, niti vernim, ki so ga želeli pridobiti v svoje organizacije in so bili polni sovraštva do komunistov: »Bil sem odmaknjen v svojem individualističnem idealističnem svetu.« Maturiral je

²⁸³ »Franc Novak (1908–1999)«, SAZU. (spletni vir)

leta 1939. V tem obdobju je njegov oče postal izredni in nato redni profesor ter 1940 dopisni član SAZU.²⁸⁴

Jeseni leta 1940 so nekateri nekdanji sošolci Vasilija Melika povabili v svojo filozofsko-umetniško družino. Ustanovili so kulturni klub Krog, ki naj bi povezal posameznike z različnih področij umetniškega ustvarjanja in budil zanimanje za vse vrste umetnosti. Melik je bil ves čas obstoja kluba redni član in je tudi ohranil zapiske o njegovem delovanju:

»Ustanovni občni zbor Kroga je bil v nedeljo 1. decembra 1940 v stanovanju dr. Vinka Šarabona na Resljevi cesti in ob udeležbi sedmih ljudi. Za predsednika je bil izvoljen Jože Osana, za tajnika Niko Jeločnik, za blagajnika Mitja Gorec, za revizorja Karel Rakovec. Razen teh smo bili na občnem zboru še Jože Gregorič, Mitja Šarabon in jaz, odsotna sta bila (a za člana prijavljena) Bazilija Pregelj in Primož Ramovš. [...] Število članov se je postopoma večalo po prijateljskih in šolskih zvezah. Medtem ko je Ramovš kmalu po nastopu Kroga dal slovo, so prišli novi člani: Metka Ozim, Larisa Gorec, Vlado Gajšek, Polde Pavčnik, Marta Osterc - Valjalo, Zdenka Škof, Rado Simoniti, Severin Šali, Danica Uranič, Majda Mazovec, Marijan Tršar, Janez Garbajs, France Kremžar, Alenka Svetel, Štefka Kruljč.«²⁸⁵

Članstvo je hitro naraščalo, med drugimi se je pridružil tudi France Balantič. Razen rednih sestankov je pripravljala klub še družabne prireditve, javne nastope, ekskurzije in izdajal publikacije. Melik je bil aktiven na literarnem področju.²⁸⁶ Klub je obstajal kratek čas, saj se je spomladi 1941 začela vojna, a je Melika vendarle zaznamoval – tudi zato, ker je iz njega izšlo nekaj kasnejših aktivnih domobrancev, zaradi česar je bil po vojni tudi sam deležen obtožb (več o tem v nadaljevanju prispevka):

»Krog je bil zelo heterogena družba; tudi v slabem letu njegovega obstoja so se razmerja med ljudmi (tudi ljudi do njega) zelo spreminjala. Med ljudmi so nastajali spori, ki so bili v veliki meri osebnega značaja, nekaj pa jih je moglo biti v različni presoji velikih dogodkov, ko nam je okupacija vzela svobodo, lagodnost in (recimo površno) brezskrbnost, ki smo je bili dotlej polni. [...] Vsekakor se nismo več dobro počutili – v spominu imam, da smo sklenili razpust [oktobra 1941, op. p.] tudi zato, ker nas je

²⁸⁴ Arhiv Republike Slovenije (dalje SI AS) 1589, Centralni komite Zveze komunistov, članski dokumenti (stari), Melc–Mendot, t. e. 4226.

²⁸⁵ V. Melik, pismo, Ljubljana, 1. 2. 1986, v: France Pibernik, *France Balantič: življenjska in pesniška pot 1921–1943* (Maribor: Litera, 2008), 115–116.

²⁸⁶ SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov, članski dokumenti (stari), Melc–Mendot, t. e. 4226.

bilo strah, da bodo začeli Italijani pritiskati na društva in jih spravljeni v svoje organizacije.«²⁸⁷

Konec junija in v začetku julija 1942 je bil Vasilij Melik ob drugi veliki italijanski raciji, ki je trajala pet dni, zajet in odpeljan v Gonars,²⁸⁸ kjer je od prvega dne pisal dnevnik, ki je danes v lasti družine:

»29. junija 1942 – ponedeljek – prvi dan. Komaj sem se zjutraj zbudil, pove ata, da so vojaki pred hišo (malo po sedmi). Res: bila je preiskava, kakor so se pred dvema, tremi dnevi spet začele. Vojak je prišel v stanovanje, ne da bi kaj dosti preiskoval; vprašal je za smuči in gojzerice, pa smo mu jih zamolčali in ni jih dobil; ata je pustil doma, jaz pa sem moral z njim – enako vsi mlajši iz hiše. Peljali so nas v belgijsko vojašnico in tja so vozili kamion za kamionom. Govorice – stali smo na dvorišču, vedno večja množica –, da bodo pobrali enostavno vse študente, so bile izredno močne; skoro vsi so bili po svoji opremi (obleka, hrana) pripravljeni na odhod, jaz pa sem imel samo najnavadnejšo obleko in kos kruha, ki sem ga kmalu pojedel. [...] Mitja, jaz, pa nekateri drugi njegovi in tudi moji znanci, smo se držali bolj skupaj in smo se prav med zadnjimi pojavili pred možem, oficirjem, ki je pred poslopjem odločal našo usodo. Vsak je prišel po vrsti predenj, fašistično pozdravil, dal legitimacijo, nakar ga je mož usmeril ali levo ali desno – v ujetništvo ali v svobodo. Tako je prišla končno na vrsto naša družba – in šel je Mitja na levo, šel sem za njim na levo jaz. [...] Tako sem se torej ločil od doma, od svobode.«

Za mladino je nastopil čas povsem drugačnih iskanj:

»5. julij 1942 – nedelja – sedmi dan: danes, ko se je dovrševal prvi teden našega jetništva, je bila prva nedelja bivanja v Gonarsu. Vojaški italijanski duhovnik je prišel in opravil mašo pri oltarju, postavljenem iz kovčega na mizi. Na običajnem mestu zbiranja smo se zbrali tisti, ki so hoteli biti pri maši (jaz sem šel pač radi svoje družbe), kakih pol internirancev. [...]

8. julija 1942 – sreda – deseti dan: življenje teče po istem tiru, sonce sije neprestano enako, dnevi so neprestano jasni, vroči. Borim se z vročino, da bi jo prenašal čim laže, da bi čim boljše porabil opoldanske ure, da bi bil čim manj izmučen. Nadaljujem s Faustom in italijanščino, začel sem danes še z nemškimi nepravilnimi glagoli. Rad bi bolj intenzivno delal, kakor delam, a človek se utruji v vročini in zelo zelo mi manjka stola in mize. Nobenega pripravnega položaja nimam: ležim zdaj, zdaj sedim na tleh – a tako neudobno je to, tako utrudljivo. Hrano jem takole: kavo popijem takoj zjutraj, kosilo in večerjo pa (ker ju dobimo tako zgodaj) prihranim za pol

²⁸⁷ V. Melik, pismo, Ljubljana, 1. 2. 1986, v: Pibernik, *France Balantič*, 176.

²⁸⁸ Tone Ferenc, »Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942«, *Kronika*, št. 2 (1981).

ure, eno uro. Kruh in sir pa hranim do večera, ob kakih osmih zvečer ju pojem. Fizično delati se ne ljubi človeku čisto nič: danes sva bila z Mitjem na vrsti za pospravljanje šotora – kako medlo, brez volje, brez moči sva delala. Ta hrana je zadostna menda prav le za ležanje, mirovanje ... Sem se pa danes prvič sončil; treba je tudi s tem redno začeti. To je bilo kar prijetno in čisto letoviško ... O Bog daj, da bi vendar že prišel domov! Daj, da so intervenirali zame – ata se je vendar zavzel zame!? [...]

12. julij 1942 – nedelja – štirinajsti dan: prišla je vesela novica, da sem dobil paket. Dobe se izven našega šotorišča, na enem od prostorov, kjer so barake – tako sem danes prvič prekoračil naše ozemlje in videl ‚nov svet‘. Dva Italijana sta bolj ali manj pregledala vsak paket, nakar ga je srečni prejemnik odnesel. Moj paket je bil velik, notri je bila sama hrana; večinoma prepečenec, pa tudi druge stvari; kondenzirano mleko, sir, slanina, mandlji, čokolada in drugo. Zanimivo: kakor že povedano, sem paket močno pričakoval in se ga močno razveselil. Ko pa sem ga imel pred seboj, se me je polastila kakor neka žalost in otožnost; zakaj, ne vem točno povedati. Menda zato, ker sem se zavedel, da sem ujetnik, ki mu morajo pošiljati pakete, ker sem začutil to svojo žalostno usodo posebno jasno prav ob tem paketu ... Seveda sem čakal tudi razglasitve moje vrnitve v Ljubljano, a bilo ni nič. [...]

14. julija 1942 – torek – šestnajsti dan: Juš Kozak in Miklavž sta oba tukaj, v barakah. Videl nisem do zdaj še nobenega, niti iskal. Danes dopoldne pa me je poklical France Vodnik, naj pridem k ograji. G. Juš je šele od njega in šele zdaj zvedel, da sem tu; bil je zelo prijazen z menoj, ponudil mi je svojo pomoč, če bom česa potreboval, me povabil, da se preselim k njima v barako (rekla bi, da smo v sorodu) in mi povedal, da lahko brez cenzure po neki posebni poti piše v Ljubljano, če mu hočem kaj naročiti za naše doma, naj to storim v četrtek zvečer ali v petek zjutraj ... Danes smo dobili v naš šotor šah, na posodo seveda, in večina dneva mu je bila posvečena.«

Sredi avgusta 1942 je dobil očetovo pismo, napisano v italijanščini, v katerem je izvedel, da je umrl Franc Melik, Vasilijev ded: »Še smrt je zastrla zdaj s svojimi krili to bivanje v Gonarsu. Ubogi ata. Jaz v Gonarsu, slab razvoj na bojiščih, smrt – kako težko je to, kako ga je prizadelo. O, domov, domov, da bi se stisnili skupaj, vsi trije.« Vasilij Melik se je vrnil domov v začetku novembra 1942.²⁸⁹ Obstaja domneva, da je zanj posredoval ljubljanski škof Rožman,²⁹⁰ a dokumenta ali zapisa o tem nisem našla. Življenje v taborišču mu je kljub pomanjkanju in stiskam tudi

²⁸⁹ SI AS 1840, Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti, t. e. 8 (1083).

²⁹⁰ Tamara Griesser - Pečar in Blaž Otrin, »Časovni pregled intervencij ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana«, v: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti* (Ljubljana: Družina, 2009), 111.

koristilo. Nekoliko se je privadil na življenje v večji skupini, kar je bila za njegov individualizem velika šola. Rad je tudi poudarjal, da se je v Gonarsu rešil velike nadloge, izjemne občutljivosti na sonce. Rad se je tudi spominjal koncertov, predavanj in recitacij taboriščnikov. Večkrat je omenjal Sergija Vilfana, Franceta Vodnika in Sama Hubada.

Po vrnitvi iz internacije je Vasilij Melik postal pomožni knjižničar v Historičnem seminarju pri zgodovinarju Milku Kosu, vendar to delo ni bilo plačano. Opravil je diplomski izpit, ki so ga sestavljali pisna in ustna izpita iz obče in narodne zgodovine ter ustni izpit iz primerjalne književnosti,²⁹¹ konec oktobra 1943 pa zapisal v dnevnik: »Ustni izpit, konča se velika doba življenja, prične se velika nova doba.« Po diplomi je nadaljeval z delom pri profesorju Kosu. Konec novembra 1943 je v Kozlerjevi gošči na Ljubljanskem barju Frakljeva domobranska skupina na grozovit način umorila dva očetova brata in njuna mladoletna sinova; kar je Vasilij Melik zapisal o tem, se je izgubilo. Konec januarja 1944 pa je na novo Univerzitetno knjižnico, kjer so imeli profesorji predavanja in seminarje, strmoglavilo poštno letalo.²⁹²

»In nato pade nekega dne avion na ljubljansko knjižnico, na edino premoženje malega naroda. Ogorki knjig padajo po zraku na Kongresni trg, ožgani ubogi listi knjig ... Od vseh hiš na edino to hišo v Ljubljani. Knjižnica, naše knjige, naše edino bogastvo – vse to je uničeno. In kdo naj še reče, da ni usoda, ki leži nad slovenskim narodom. Požgali so nam domove, porušili hiše, narod je razcepljen v dva naroda, brat mori brata in sestra sestro – zdaj pa je zadeta naša kultura v srce. To je simbol. Simbol smrti, ki plava nad našimi glavami. Zdaj ni ničesar več upati, ničesar več pričakovati.«

Konec junija 1944 je Melik začel z delom v bežigraski vojašnici: »Delal bom. Jaz delavec? Kako neverjetno? Ne morem si predstavljati svoje trudnosti, svojega jutrišnjega razpoloženja, ničesar.« Delavec je bil nekaj več kakor mesec dni skupaj s prijatelji umetnostnimi zgodovinarji Emilijanom Cevcem, Marjanom Pogačnikom in Demetrijem/Mitjem Gorcem, nato se je vrnil k delu knjižničarja na Filozofski fakulteti:

»Med težaškim delom je moje umsko življenje počivalo; ob desetih urah na dan, ki sem jih tam prebil, mi ni ostalo časa, veselja in volje za karkoli drugega, kakor za kak sprehod, pogovor ali kino zvečer. Zdaj se polagoma spet vživljam v svoje normalno delo. Mnogo načrtov imam, pa še nič izvedenega. Napisal sem bil med tem nekaj literarnega, nekako pravljico ali

²⁹¹ Kadrovska služba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (FF UL), personalna mapa V. Melika.

²⁹² Tone Smolej, *Filozofska fakulteta (1919–1971)* (Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019), 60.

legendo, ki jo je eden mojih znancev, ne da bi vedel, da je moja (objavljena seveda ni bila), označil kot bogokletno – meni pa je bilo na misli vse prej kakor to. Vedno bolj čutim, da ne moreš ostati blizu vsem ljudem, vernim in nevernim, dasi čutiš bližino in daljavo do obojih – prej ali slej boš moral na zunaj stopiti na eno stran, zakaj teže obeh nazorov ljudje niso zmožni nositi in ti nikdar ne bodo verjeli, da jo ti moreš. [...] Ko pa se pripravljam na svoje delo, na svoj poklic, se vprašujem, ali imam v sebi dovolj vrednosti, dovolj sposobnosti – ali sem človek, ki ima pravico zapisati svoje ime pod besede, ki jih reče. Vprašanje kvalitete – to je vse vprašanje. Ali sem zmožen? Toda ravno v tem vprašanju, ki je od njega vse odvisno, ne bomo nikdar prepričani za odgovor. Do smrti se bomo mučili s samim seboj. Do smrti ne bomo vedeli, ali je bila naša pot pot človeka, ki je imel nekaj povedati in nekaj dati, ali pot čvekajočega osla.«

Da bi se izognil mobilizaciji, se je Melik prijavil celo h gasilcem, vendar je moral v začetku novembra 1944 kljub temu na prisilno delo (Todt) v Postojno, kjer je ostal dober mesec, nato se je ponovno prijavil v gasilsko službo in jo od srede decembra tudi opravljal. Leta 1944 je kljub vojni veliko časa namenil razmišljanju o zgodovini, njenem smislu in poslanstvu – enkrat tako, drugič drugače:

»Zgodovina je opisovanje poti človeštva, ne razglabljanje o nje skritem smislu. [...] Kaj je zgodovina? Čemu koristi? Ti da srečo? Ah, ne. Zgodovina podira vero v vse, razen v minljivost vsega, v naravnost in nerazumljivost vsega. Lahko veruješ v zmago dobrega, če nisi zgodovinar, lahko veruješ v krščanstvo, če nisi zgodovinar. Zgodovina da dvom, skepticizem, obup. Uči narode? Kje neki. Kdo se je že od nje česa naučil? Zgodovina je bila lepa takrat, ko še ni bila znanost. In taka bi morala spet postati. [...] Zgodovina je najstarejša vseh znanosti in bo ostala tudi poslednja med njimi, ko bodo vse propadle. Zakaj najbližja je človekovemu srcu. Od prvega dne svojega življenja je rad govoril človek o preteklih dneh, kakor je rad delal načrte za bodočnost, eno je zgodovina, drugo je vera. [...] Zgodovinsko mišljenje je neumnost, preteklost je zanimiva, toda ne kot pouk, ampak kot zgodba. Preteklost nam ne daje nikakega nauka, ampak lahko le spodbudo k temu ali onemu.«

Devetega maja 1945 pa je Vasilij Melik končno lahko zapisal v svoj dnevnik: »Ljubljana osvobodjena – konec vojne – veliki praznik, vsa Ljubljana proslavlja, začne se nova doba.«

A prav v tej novi dobi je kmalu pristal v priporu, o čemer ni kasneje nikoli govoril ne z bližnjimi ne s sodelavci. V Arhivu Republike Slovenije je shranjen seznam

pripornikov na ljubljanskem sodišču, kjer je pod številko 1498 zapisano Melikovo ime, naslov ter 18. maj kot dan prihoda in 31. maj 1945 kot dan odhoda z datumom zaslišanja (23. maja); Vasilijevo ime je tudi v Registru pripornikov pod zaporedno številko 2660 z datumom 26. september 1945, zapisan je še datum vnosa v kartoteko (8. september 1945), sklic na št. 1498, pod rubriko »dal v registracijo« pa – »glasom mape majorja Mitje«. Sklepamo lahko, da je bil Vasilij Melik v registru in na kartotekah političnih nasprotnikov, ki jih je zbirala takratna OZNA, zapisan zaradi pripora na sodišču po splošnem nalogu Mitje Ribičiča, kaj vnašati v register.²⁹³

Razrešitev neprijetne uganke skriva Melikova personalna mapa na Filozofski fakulteti v Ljubljani, podoben opis pa je tudi v Melikovem življenjepisu, ki je ohranjen med članskimi dokumenti Komunistične partije.²⁹⁴

»Naslednje pojasnilo ne spada v življenjepisu in ga dodajam na željo. Po osvoboditvi sem takoj nastopil službo pri Tanjugu [jugoslovanska tiskovna agencija, op. p.] kot prevajalec. Ko sem (kot vsi tedanji nameščenci Tanjuga) kosil 16. maja v menzi hotela Slon, me je Boris Grabnar obdolžil, češ da sem član pri italijanski univ. organizaciji GUF, domobranec in sotrudnik pri domobranskih časopisih in me dal pridržati. Poizvedbe so seveda dognale popolno neresničnost teh obdolžitvev (ki so izvirale ali iz zlonamernega klevetanja ali iz zlobe – Grabnar sam je bil partizan in med okupacijo ni živel v Ljubljani) in sem bil 31. maja izpuščen z opravičbo, da se je pripetila pomota, ki naj jo oprostim. Moja nedolžnost, ni mi ljubo, da je treba to ponavljati, je jasno razvidna še iz naslednjih dejstev: 1.) sem bil takoj nato ponovno sprejet v službo k Tanjugu. To je odločil tov. Lado Kozak, ki je bil 16. maja sam pod vtisom klevete, da gre za domobranca. 2.) Tov. Lado Kozak me je 3. junija povabil k *Ljudski pravici*, kamor pa me potem ni pustil moj tedanji šef tov. F. Majaron, ker sem bil potreben pri Tanjugu.«²⁹⁵

Od oktobra 1945 do konca januarja 1947 je Melik delal na Poverjeništvu za prosveto Mestnega ljudskega odbora kot pomočnik mestnega arhivarja in knjižničar. Delo je bilo bližje njegovi strokovni usmeritvi in ga je z veseljem sprejel. Kasneje se je tega časa, ko je bil neke vrste dvoživka, večkrat spominjal.²⁹⁶ V

²⁹³ SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Slovenije, seznam pripornikov iz baze sodišča v Ljubljani, knjiga 2, št. 1498; register pripornikov 1945–1946, 1–11996, št. 2660.

²⁹⁴ SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov, članski dokumenti (stari), Melc–Mendot, t. e. 4226.

²⁹⁵ Kadrovska služba FF UL, personalna mapa V. Melika.

²⁹⁶ Vasilij Melik, »Zgodovinski oris delovanja Slovanske knjižnice: 1945–1947«, v: *Štirideset let Slovanske knjižnice* (Ljubljana: Slovanska knjižnica, 1986), 19–22; Isti, »Zgodovinar o sebi in

začetku februarja 1947 je bil imenovan za asistenta v Historičnem seminarju Filozofske fakultete v Ljubljani, na tem mestu je ostal do leta 1952. Upravljal je tudi seminarsko knjižnico ter postavil temelje njene ureditve.²⁹⁷

Julija 1947 se je Melik v Mariboru poročil s študentko medicine Ljubo Makovec. V tem času so izšli tudi njegovi prvi znanstveni prispevki, mdr. »Volitve v Trstu 1907–1913« in »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem« v *Zgodovinskem časopisu*.²⁹⁸ V obdobju od 1947 do 1950 je honorarno predaval slovensko zgodovino na Višji pedagoški šoli v Ljubljani in se kot sopredavatelj povezal z malo starejšim kolegom Ferdom Gestrinom.²⁹⁹ Že leta 1950 sta napisala skripta z naslovom *Slovenska zgodovina 1813–1914*, kmalu nato pa je izšla knjiga še v dveh prevodih – leta 1951 v Beogradu in 1952 v Zagrebu, zadnji z nekaterimi popravki in dostavki. Čeprav sta si bila zgodovinarja značajsko močno različna, ju je delo trajno povežalo in jima prineslo nemajhen ugled. Knjiga je »prvi poizkus prikazati celotno slovensko zgodovino tega stoletja s stališča zgodovinskega materializma. Knjiga se bo mnogo uporabljala,« je v dolgi in kritični oceni zapisal Melikov profesor Fran Zwitter.³⁰⁰

Jeseni leta 1950 je Melik odšel na služenje vojaškega roka v Beograd, starši in žena pa so se medtem vselili v stanovanje na Cankarjevi 11, kjer je nato Melik živel vse življenje. Leta 1951 je bil sprejet v Komunistično partijo. Aprila istega leta se mu je rodila prva hči, avtorica tega besedila, novembra pa se je vrnil iz Beograda in postal višji asistent na Inštitutu za zgodovino pri Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Vendar je iz nepojasnjene razloga kmalu zapustil fakulteto in avgusta 1952 postal predavatelj gospodarske zgodovine na Ekonomski fakulteti v Ljubljani. V petdesetih letih 20. stoletja je med drugim objavil dve oceni zgodovinskih publikacij v *Naši sodobnosti*, leta 1954 in 1956.³⁰¹ Več razlogov je, da ju omenjam. V prvi, kjer je ocenjeval prvo knjigo *Zgodovine narodov Jugoslavije*,

o svojem delu«, *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1991): 14–16; Isti, »Arhivski spomini«, *Arhivi*, št. 1 (2004): 43–45.

²⁹⁷ Ignacij Voje, »Vasilij Melik: sedemdesetletnik«, *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1991): 5–13.

²⁹⁸ Vasilij Melik, »Volitve v Trstu 1907–1913«, *Zgodovinski časopis*, 1947, 70–122; Isti, »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem«, *Zgodovinski časopis*, 1948–49, 299–316.

²⁹⁹ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, IV–1931, V. Melik, evidenčni list za vodilni in strokovni kader; Kadrovska služba FF UL, personalna mapa V. Melika; Voje, »Vasilij Melik: sedemdesetletnik«.

³⁰⁰ Fran Zwitter, »Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, 'Slovenska zgodovina 1813–1914'«, *Zgodovinski časopis*, 1951, 388–394.

³⁰¹ Vasilij Melik, »Ob prvi knjigi 'Zgodovine narodov Jugoslavije'«, *Naša sodobnost*, 1954, 548–556; Isti, »Grafenauerjeva zgodovina slovenskega naroda«, *Naša sodobnost*, 1956, 560–565.

je bil dokaj dobrohoten in poln navedkov Marxa in Engelsa, kar je bilo tedaj zaželeno. Druga pa je bila zanj v mnogih pogledih verjetno bolj usodna, saj je bil do malce starejšega kolega Boga Grafenauerja, ki je imel za sabo že večje število objav in bil profesor za slovensko zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, v oceni dveh zvezkov *Zgodovine slovenskega naroda* precej vehementno kritičen in pokroviteljski. Avgusta 1955 se mu je rodila druga hči, njegov oče Anton Melik pa je leta 1950 postal predsednik Slovenske matice, predsednik Geografskega društva, hkrati je bil poslanec Ljudske skupščine LRS (1946–58); v komunistično partijo je stopil leta 1952.

Vasilij Melik je konec januarja 1959 zagovarjal doktorsko disertacijo *Volilni sistem na Slovenskem 1861–1918* pod mentorstvom Frana Zwittera. Čez nekaj mesecev je v *Slovenskem poročevalcu* izšel njegov članek »Velik korak nazaj«, v katerem je bil kritičen do dela literarnega zgodovinarja Antona Slodnjaka.³⁰² Melikov dokaj oster in pravoveren stil pisanja ni bil spregledan pri oblasteh, ki so njegov članek izrabile za politični obračun s Slodnjakom ob izidu njegove slovenske literarne zgodovine v nemškem jeziku *Geschichte der slowenische Literatur*. Kljub temu da je Melik v začetku besedila zatrdil, da želi podati le »nekaj splošnih pripomb kot zgodovinar in kot navaden bralec«, se je celostranska ocena zaključila z jasnim stališčem: »Slodnjak prinaša v svoji knjigi tudi dokaj novega in tehtnega. Toda vse te dobre strani oblede ob nepopravljivem vtisu celote, ob celotni usmerjenosti njegove zgodovine, ki pomeni za naše literarno zgodovinopisje vsekakor velik korak nazaj od tega, kar je ustvarilo do sedaj, ob načelno zgrešenem prikazovanju naše literarne preteklosti.«³⁰³ Čeprav je bil strokovni del kritike po mnenju številnih zgodovinarjev upravičen, je Melik sprejel odgovornost za dogajanje, ki ga je sprožilo njegovo pisanje. Kasneje se je osebno opravičil Slodnjaku, ki naj bi opravičilo sprejel.

Sredi leta 1959 se je Melik vrnil med zgodovinarje na Filozofsko fakulteto in ostal tam do upokojitve, medtem ko je bil predmet, ki ga je predaval na Ekonomski fakulteti, ukinjen. Sprva je bil asistent, leta 1960 pa je postal docent za Zgodovino Srbov, Hrvatov in Makedoncev v 19. stoletju, kasneje preimenovano v Zgodovino jugoslovanskih narodov (razen Slovencev) od 18. stoletja do prve svetovne vojne. Leta 1965 je pri Slovenski matici izšla njegova knjiga *Volitve na Slovenskem 1868–1918*, za osnovo je vzel svojo disertacijo. Nekatera poglavja je preuredil,

³⁰² Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 286.

³⁰³ Vasilij Melik, »Velik korak nazaj«, *Slovenski poročevalec*, 6. 3. 1959, 4.

nekatera skrčil, povsem na novo pa napisal tretjino glavnega teksta, pregled volilne zgodovine. Leto kasneje je izšla tudi *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918*, ki sta jo ponovno napisala skupaj z Gestrinom, delo pa pospremila z besedami: »Pri pisanju sva mogla uporabljati dragocene izsledke, ki jih je dalo slovensko zgodovinopisje v zadnjih letih, marsikaj pa sva tudi sama na novo raziskovala. Zato so najini pogledi na nekatere probleme precej drugačni, kakor so bili pred šestnajstimi leti.«³⁰⁴

Leta 1969 je Vasilij Melik postal izredni profesor. Predmet Zgodovina Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov od 18. stoletja do prve svetovne vojne sta si delila z Jankom Pleterskim, pri čemer je Melik predaval starejše obdobje (do 1878). Leta 1974 je postal redni profesor in dekan Filozofske fakultete. Iz tega obdobja izhaja t. i. terenska preverka Službe državne varnosti, ki jo danes hrani Arhiv Republike Slovenije, kjer je podpisani Boris Zore med drugim navajal:

»[...] v evidenci nima materiala. Med vojno je sodeloval z OF, bil njen član, kot tak je bil tudi interniran v Gonarsu. [...] Ves čas, zlasti pa v času dekanske funkcije [se je] trudil za uresničevanje intencij nove ustave na fakulteti in pripomogel k temu, da je fakulteta zaživela v novem samoupravnem ustroju že z začetkom leta 1975. Po sprejetju novega zakona o visokem šolstvu se je zavzel za njegovo uresničitev. Ima pravičen odnos do študentov. [...] <Slavist I> ocenjuje, da je dekan nekoliko preveč nagnjen k temu, da stvari pomirja in da je v bistvu celotni dekanat usmerjen tako, da preprečuje konfliktno situacije in jih zglajuje, skratka, prisoten je oportunitizem. Prof. dr. MELIK je vztrajen družbeno-politični delavec.«³⁰⁵

Kot je zapisal Ignacij Voje in kakor se spominjam tudi sama, se je oče kasneje z zadovoljstvom spominjal dekanovanja, ki ga je opravljal do leta 1977. Čeprav je bil to čas silovitih pritiskov v zvezi z reorganizacijo fakultete, se je rad pohvalil, da je s spretno politiko ob enotnosti fakultetnih delavcev uspel preprečiti »TOZD-iranje« fakultete.³⁰⁶ V šestdesetih in na začetku sedemdesetih let 20. stoletja je izgubil očeta in mater, leta 1975 je prvič postal dedek. Vsi smo namreč živeli v istem stanovanju, kasneje v isti hiši. Leta 1982 je v celoti prevzel predavanja in seminarje pri predmetu Slovenska zgodovina od 18. stoletja do prve svetovne vojne in predaval tudi Uvod v študij zgodovine, študentom slavistike pa Slovensko

³⁰⁴ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 347–348.

³⁰⁵ SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, register pripornikov 1945–1946, terenska preverka 198, št. 6475, dr. V. Melik.

³⁰⁶ Voje, »Vasilij Melik: sedemdesetletnik«, 12.

kulturno zgodovino. V osemdesetih letih 20. stoletja je sodeloval tudi pri študiji Evropske znanstvene fundacije, kamor ga je vključil Sergij Vilfan; v četrti knjigi od osmih je prispeval poglavje o volitvah v stari Avstriji.³⁰⁷ Obsežno delo je tedaj opravil tudi pri izboru in pripravi razprav svojega učitelja in mentorja akademika Frana Zwittera, ki so izšle v zajetni knjigi pri Slovenski matici.

Leta 1991 se je Melik upokojil, postal je zaslužni profesor ljubljanske univerze, še zadnjikrat je postal dedek; leta 1993 je postal izredni, konec maja 1997 pa redni član SAZU. Istega leta je izšla njegova knjiga o volitvah tudi v Avstriji. Leta 1991 je prejel avstrijsko nagrado Antona Gindelyja za kulturo in zgodovino srednje, vzhodne in južne Evrope, 1992 še častni križec za znanost in umetnost Republike Avstrije. Ob svoji osemdesetletnici (2001) je postal častni član Zveze zgodovinskih društev Slovenije, leta 2002 pa je bil odlikovan s srebrnim častnim znakom svobode Republike Slovenije. Leto kasneje je izšel zbornik njegovih razprav in člankov iz tistih področij slovenske zgodovine, kjer je bil njegov prispevek za zgodovinopisje največji; z njim se mu je za dolgotrajno in zvesto prijateljstvo oddolžil Viktor Vrbnjak. Konec leta 2005 ga je Društvo zgodovinarjev Oddelka za zgodovino Jagelonske univerze v Krakovu počastilo s častno nagrado Wacława Felczaka in Henryka Wereszyckiego, ki jo podeljujejo za najbolj zanimiva dela o zgodovini narodov srednje in vzhodne Evrope v 19. in 20. stoletju ter o njihovih odnosih s Poljsko. Podelitve se ni mogel več udeležiti, čeprav je bil nagrade zelo vesel; tako sem jo zanj prevzela jaz. Njegove moči so začele počasi pešati, vendar je dočakal še dve pravnukinji. Prva se ga spominja, druga več ne. Danes ima Vasilij Melik že sedem pravnukov. O njem jim bomo pripovedovali vsi, ki smo živeli z njim, in seveda pisana beseda. Pokopali smo ga ob očetu, mami in materinih sorodnikih. Dve leti kasneje se mu je pridružila žena.

Kdo je torej bil Vasilij Melik, zgodovinar? Pri oceni njegovega znanstvenega dela in osebe kot znanstvenika, zgodovinarja in humanista ter profesorja in sodelavca se bom oprla predvsem na objavljene zapise njegovih kolegov zgodovinarjev in njegove lastne izpovedi, nekoliko tudi na svoje vedenje in videnje. Ob izidu zbornika Melikovih razprav in člankov beremo na zavihku: »Vasilij Melik je prav gotovo eden najpomembnejših raziskovalcev novejše slovenske zgodovine. S svojim obsežnim delom je bistveno spremenil tradicionalno podobo slovenskega 19. in

³⁰⁷ *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940* (Aldershot–Dartmouth–New York: University Press, 1991–1993). (osem knjig)

20. stoletja, pri čemer svojih razprav in člankov ni oprl le na nova gradiva, temveč je poskušal posamezne probleme osvetliti in razložiti v povsem novi luči.«³⁰⁸ V številnih razpravah je zajel obdobja slovenske preteklosti od srednjega veka do stare in nove Jugoslavije. Glavno delo pa je namenil obdobju od leta 1848 do konca prve svetovne vojne, ko je večina Slovencev živela v habsburški monarhiji. Posebej je poudarjal, da je »obdobje 1861–1914 čas, ko smo Slovenci najbolj napredovali, ko smo premostili ves kulturni zaostanek, ki nas je težil od srednjega veka naprej, ko smo postali pravi, drugim enakovreden narod, ko smo doživeli največji vzpon v vsej naši zgodovini«.³⁰⁹ Ob proučevanju volitev je raziskoval vzpon in rast naroda na različnih področjih. Od politične in kulturne zgodovine slovenskega naroda v 19. stoletju je pozornost obračal tudi k vsakdanjemu življenju takratne dobe, kar se mu je zdelo pomembno že na začetku znanstvene poti:

»Zgodovina naj da kolikor mogoče živo sliko preteklosti. Kolikor bolj bo taka slika živa, toliko bolj bo razumljiva, prepričljiva in zanimiva. Ne mislim pri tem na živost v stilu (čeprav je seveda tudi ta vedno zaželeno), ampak na povezanost z življenjem, tako preteklim kot sedanjim. To zahteva, da si pisec postavlja vrsto vprašanj, ki so temeljito potrebna za razumevanje katerega koli obdobja in ki si jih starejši zgodovinopisci, pisci velikih del kraljev in cesarjev, niso nikdar postavljali. Od česa so živeli ljudje? So trpeli pomanjkanje ali se kopali v izobilju?«³¹⁰

Verjetno na pobudo Frana Zwitterja je odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo leta 1960 v svoj delovni program sprejel ponovno proučitev zgodovine Slovencev od 1860 do prve svetovne vojne in organizacijo zaupal Meliku, takrat že dobremu poznavalcu obdobja. Skupina raziskovalcev, ki je sodelovala pri tej nalogi, je na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev v dvajsetih letih opravila veliko delo ter slovensko preteklost, ki je do tedaj spadala v domeno literarnih zgodovinarjev, dopolnila in kritično pretresla. Prav na podlagi teh in dodatnih študij, ki jih je objavljajal na različnih mestih, je ugotavljal, da razpad habsburške monarhije in nastanek novih držav ni bil nedvomno in v celoti velik napredek in nujnost.³¹¹

³⁰⁸ Peter Vodopivec, »Iz recenzije«, v: Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918: razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), zavihek knjige.

³⁰⁹ Melik, »Zgodovinar o sebi in o svojem delu«, 14–16.

³¹⁰ Melik, »Ob prvi knjigi ‚Zgodovine narodov Jugoslavije‘«, 553.

³¹¹ Več o tem: V. Melik, »Spremna beseda«, v: Fran Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju* (Ljubljana: Slovenska matica, 1990), 499; Isti, »Kolokvij o nastanku države SHS«, *Glasnik Slovenske matice*, št. 1 (1989): 44; Isti, »Jugoslavija – zgodovinska zmota ali nuja«, v: *Slovenci 1848–1918*, 706–709; Rok Stergar, »Vasilij Melik: zgodovinar dolgega 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis*, št. 3–4 (2021): 530–535.

Prišel je do prepričanja, da ima narod najboljšo prihodnost v lastni državi, in z vsem srcem podpiral idejo slovenske osamosvojitve.

Melikove raziskave volitev veljajo za prvo podrobno in hkrati sistematično delo o volilnem udeleževanju katerega od avstrijskih narodov v obdobju 1861–1914. Sam je poglobitno ugotovitev strnil v besedah: »Volitve 1861–1914 kažejo zelo nazorno narodnostno diferenciacijo v mestih, razvoj slovenske narodne zavesti in nastanek naših strank.«³¹² Ob tem delu je prišel v stik tudi s češkimi, slovaškimi, madžarskimi in predvsem avstrijskimi zgodovinarji, ki so še zlasti cenili njegov smisel za natančnost in posluš za podrobnosti kot tudi splošne ocene. V mednarodnem zgodovinopisju se je Vasilij Melik uveljavil predvsem kot zgodovinar habsburških volitev.³¹³

Pomembno delo je opravil z dolgoletnim urejanjem *Zgodovinskega časopisa*. Kot urednik je posebno pozornost namenjal mlajšim zgodovinarjem, večkrat je pomagal dokončati nedodelane ali nedorečene prispevke začetnikov.³¹⁴ Bil je tudi priljubljen profesor: »Vedno je imel razumevanje za težave študentov in jim je bil pripravljen pomagati, kjer koli je že mogel, pa naj je šlo za težave pri študiju, za neprilike pri opravljanju izpitov ali pri vpisu, a tudi v primerih materialnih težav.«³¹⁵ Kasneje je z zanimanjem spremljal delo svojih doktorandov, zlasti Igorja Grdine, Janeza Cvirna idr. »Melikova človeška [podoba] in podoba znanstvenika kar samodejno vabita k drugačnemu zapisovanju, a zagotovo ne k takemu, ki bi postavljalo stvari na glavo, pač pa le opozarjalo na mnoge značajске posebnosti.«³¹⁶ Z isto dilemo sem se ukvarjala tudi sama. Pisanje, ki na precej neobičajen način združuje življenje osebnosti kot znanstvenika in učitelja ter družinskega člana, je pravzaprav zelo zapleteno tako za avtorja kot kasneje za bralca. Vendar ni brez vrednosti. Ob delu sem sama odkrivala, koliko je dejavnikov, ki vplivajo na oblikovanje in delovanje osebnosti. Skušala bom izpostaviti nekaj njegovih najizrazitejših značajskih potez.

Vse življenje se je učil. Na več načinov. Vse ga je zanimalo. Kadar smo se o čem pogovarjali in nam stvari niso bile jasne, smo imeli naenkrat mizo polno knjig. Učil se je tudi iz svojih napak in stranpoti. Izkušnja s Slodnjakom ga je naučila, da je opustil vehementnost, a na spoštljiv in miren način vseeno povedal marsikaj,

³¹² Melik, »Zgodovinar o samem sebi in svojem delu«, 15.

³¹³ Stergar, »Vasilij Melik: zgodovinar dolgega 19. stoletja«.

³¹⁴ Voje, »Vasilij Melik: sedemdesetletnik«, 5–13.

³¹⁵ Ferdo Gestrin, »Vasilij Melik: šestdesetletnik«, *Zgodovinski časopis*, št. 4 (1980): 391–397.

³¹⁶ Branko Marušič, »Akademik Vasilij Melik: osemdesetletnik«, v: *Melikov zbornik – Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (Ljubljana: Založba ZRC, 2001), 13.

česar drugi niso vedeli ali si niso upali povedati. Veliko je premišljeval o vsem, kar je doživel, in spoznanja uporabljal ne le pri znanstvenem delu, temveč tudi v vsakdanjem življenju. Vedno je skušal na dogodek ali proces gledati celovito. Zelo je sovražil črno-belo razmišljanje, ker je dobro vedel, da tak svet ne obstaja. Ni maral fraz in šablon. Nikakor pa se ni jezil, če je kdo mislil drugače kot on. Kadar je s kom diskutiral in sta ostala na različnih, celo nasprotujočih si stališčih, je to komentiral: »Zelo zanimivo, zelo zanimivo.« Tak je bil tudi do študentov, če so znali nasprotna stališča ali poglede argumentirati. O tem je doma rad razlagal.

Sam se je videl takole: »Zgodovinarju se z leti nabira znanje, bogati pogled na čas, s katerim se ukvarja, in primerjava z drugimi narodi in ozemlji, raste mu sinteza. Z nekaterimi članki, ki sem jih napisal, nisem zadovoljen, na marsikaj gledam danes drugače kot pred leti, upam pa, da izpopolnujem in bogatim svoja dognanja.«³¹⁷ Enako je veljalo zanj kot človeka. Verske ali ideološke ozkosti ni prenašal. Prijateljaval je z ljudmi različnih, celo nezdržljivih nazorov. Osebo svobodo in pravico do lastnih stališč je izjemno cenil. Ni si dovolil, da bi mu prijateljstvo z nekom omejilo dostop do drugega. Rad se je udeleževal simpozijev Slovenske teološke akademije v Rimu, sodeloval z muzealci, arhivisti, bibliotekarji ipd. Zanimalo ga je šolstvo. Bil je član jugoslovansko-češkoslovaške zgodovinske komisije in član sovjetsko-jugoslovanske zgodovinske komisije. Rad se je udeleževal mednarodnih kulturno-zgodovinskih simpozijev Modinci, razveselila ga je vključitev v delo Evropske znanstvene fundacije. Delovne sestanke so imeli po vsej Evropi. Enega je organiziral tudi sam v Ljubljani. Rad se je družil s humanisti in humanistkami, družboslovci in družboslovkami z različnih področij. Medtem ko je bil v mladosti zaprt vase, je z leti postal zelo družaben. Potrudil se je, da je bil tudi prijeten sogovornik. Na različne dogodke in srečanja se je skrbno pripravil, si naredil načrt, izbral zanimivo temo pogovora, zgodbo. Njegov dolgoletni prijatelj Feliks Bister je povedal, da je bilo vsako srečanje z Melikom posebno doživetje: »Moral bi snemati njegove enkratne formulacije in podrobno slikanje raznih situacij, ki so povezane z velikim znanjem.«³¹⁸

Obdržal je marsikaj, kar je bilo del njegovega otroštva. Imel je rad sprehode, izlete, hitro hojo. Rad je bral, poslušal klasično glasbo, spremljal likovno umetnost. Rad je pisal. Bil je navezan na družino. Vse to je bilo del domačega načina življenja. Močna pa je bila tudi potreba po iskanju lastnih poti in to je dopuščal tudi vsem nam. Nikdar nas ni omejeval, le spodbujal. Ni se opredeljeval na eno

³¹⁷ Melik, »Zgodovinar o samem sebi in o svojem delu«, 15.

³¹⁸ Feliks Bister, »Nekaj izbranih doživetij s profesorjem Melikom«. (spletni vir)

ali drugo stran. Ni sledil modnim tokovom. Vedno nam je ob padcih stal ob strani in tiho upal, da smo se iz nepremišljenih dejanj kaj naučili. Bil je dober oče, vedno pripravljen pomagati. Nekoč sem se zadnji dan spomnila, da moram oddati domače branje. Prinesi knjige, ki bi jih morala prebrati, je rekel. Sedel je celo noč v kuhinji, kadil, bral in pisal. Zjutraj je bilo vse pripravljeno in rešeno. Pomagal je pisati referate, naloge. Skoraj nikoli ni godrnjal in nas grajal, če nismo znali. Učil nas je natančnosti in nas svaril pred obsojanjem in izključevanjem ljudi.

Imel je velik vpliv na vse nas. Ne le s svojim zanimanjem za zgodovino, temveč tudi s svojimi razočaranji in ugotovitvami, da je zgodovina slaba učiteljica, da jo pravzaprav le malo ljudi potrebuje in upošteva. Nekoč je pred našo malo hiško v Pelegrinu, ko so družinsko kosilo prekinjali številni obiski, ki so potrebovali njegovo ženo, mojo mamo zdravnico, zavzdihnil: »Mene, pa čeprav sem tudi doktor, nihče ne potrebuje.« Morda torej ni slučaj, da so trije od njegovih potomcev zdravniki.

POVZETEK

Zgodovinar Vasilij Melik se je rodil v Ljubljani leta 1921 geografu Antonu Meliku, ki je bil kmečkega porekla, vnuk tržaškega najdenca, in učiteljici Minki Novak, ki je izvirala iz meščanskega okolja. Sam se je jasno opredelil za meščana. Osnovno šolo in klasično gimnazijo je obiskoval v Ljubljani in leta 1939 maturiral. Vpisal se je na Filozofsko fakulteto, študiral in deloval na kulturnem področju. V vojni se ni udeleževal. Junija 1942 je bil interniran v Gonars, od koder se je vrnil v začetku novembra istega leta. Jeseni 1943 je diplomiral iz zgodovine in primerjalne književnosti. Pod nemško okupacijo je bil gasilec, mobiliziran v Todt, delavec v gradbeništvu in neplačan knjižničar v Historičnem seminarju na Filozofski fakulteti. Po vojni je bil najprej prevajalec pri državni tiskovni agenciji, nato pomočnik mestnega arhivarja in knjižničar. Od leta 1947 do 1952 je bil asistent na Filozofski fakulteti, nato predavatelj na Ekonomski fakulteti; 1959 je doktoriral iz aplikacije avstrijskega volilnega sistema pri Slovencih. Osnovno tematiko je kasneje poglobljajal z analizo učinkov volitev na politično, gospodarsko in kulturno življenje Slovencev. Glavno delo je namenil obdobju od leta 1848 do konca prve svetovne vojne, ko je večina Slovencev živela v habsburški monarhiji. Posebej je poudarjal, da je bil to čas, ko so Slovenci premostili kulturni zaostanek in postali enakovredni drugim narodom. Hkrati je ugotavljal, da razpad habsburške monarhije in nastanek novih

držav ni bil nedvomno in v celoti velik napredek in nujnost. Vodil je dvajsetletni projekt revizije slovenske zgodovine druge polovice 19. stoletja in jo postavil na nove, evropskim pogledom sorodne temelje. Mednarodno je bil aktiven v številnih meddržavnih strokovnih komisijah, Evropski znanstveni fundaciji idr. Gojil je stike z avstrijskimi, češkimi, slovaškimi in poljskimi kolegi. Za svoje delo je prejel znanstvena priznanja v tujini, ne pa doma. Umrli je leta 2009 v Ljubljani, kjer je tudi pokopan. Pričujoče besedilo mdr. zavrže očitek, ki ga je spremljal vse življenje, da je med drugo svetovno vojno sodeloval na protipartizanski strani.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Republike Slovenije:

- 1589, Centralni komite Zveze komunistov, članski dokumenti, Melc–Mendot, t. e. 4226.
- 1840, Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti, t. e. 8 (1083).
- 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS; seznam pripornikov iz baze sodišča v Ljubljani, knjiga 2, št. 1498; register pripornikov 1945–1946.

Kadrovska služba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, personalna mapa V. Melika.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, personalna mapa A. Melika; evidenčni list za vodilni in strokovni kader (V. Melik).

TISKANI VIRI

Gestrin, Ferdo. »Vasilij Melik: šestdesetletnik«. *Zgodovinski časopis*, št. 4 (1980).

Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Marušič, Branko. »Akademik Vasilij Melik: osemdesetletnik«. V: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Melik, Vasilij.

»Anton Melik kot človek: ob štiridesetletnici smrti akademika prof. dr. Antona Melika«. *Glasnik Slovenske matice*, št. 1–3 (2005–2007).

»Arhivski spomini«. *Arhivi*, št. 1 (2004).

»Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem«. *Zgodovinski časopis*, št. 2–3 (1948).

»Grafenauerjeva zgodovina slovenskega naroda«. *Naša sodobnost*, št. 4 (1956).

»Kolokviji o nastanku države SHS«. *Glasnik Slovenske matice*, št. 1 (1989).

»Ob prvi knjigi ‚Zgodovine narodov Jugoslavije‘«. *Naša sodobnost*, št. 2 (1954).

Slovenci 1848–1918: razprave in članki. Ur. Viktor Vrtnjak. Maribor: Litera, 2002.

»Velik korak nazaj«. *Slovenski poročevalec*, 6. 3. 1959.

Volitve na Slovenskem: 1861–1918. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

»Volitve v Trstu 1907–1913«. *Zgodovinski časopis*, 1947.

»Zgodovinar o sebi in o svojem delu: prof. dr. Vasilij Melik«. *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1991).

»Zgodovinski oris delovanja Slovanske knjižnice: 1945–1947«. V: *Štirideset let Slovanske knjižnice*. Ljubljana: Slovanska knjižnica, 1986.

Vodopivec, Peter. »Vasilij Melik«. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.

Voje, Ignacij. »Vasilij Melik: sedemdesetletnik«. *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1991).

Zwitter, Fran. »Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1813–1914«. *Zgodovinski časopis*, 1951.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940. Aldershot–Dartmouth–New York: University Press, 1991–1993. (osem knjig)

Ferenc, Tone. »Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942«. *Kronika*, št. 2 (1981).

Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Griesser - Pečar, Tamara in Blaž Otrin. »Časovni pregled intervencij ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana«. V: *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*. Ljubljana: Družina, 2009.

Natek, Milan. »Anton Melik«. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.

Pibernik, France. *France Balantič: življenjska in pesniška pot 1921–1943*. Maribor: Litera, 2008.

Smolej, Tone. *Filozofska fakulteta (1919–1971): zgodovina Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Stergar, Rok. »Vasilij Melik: zgodovinar dolgega 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis*, št. 3–4 (2021).

Šuštar, Branko. *Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane. Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje, 1885–1914*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1996.

Zwitter, Fran. *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1990.

SPLETNI VIRI

Bister, Feliks. »Nekaj izbranih doživetij s profesorjem Melikom«. Pridobljeno septembra 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=UxzWgpp92no>

SAZU. »Franc Novak (1908–1999)«. Pridobljeno avgusta 2023.

<https://www.sazu.si/clani/franc-novak>

Slovenska biografija. »Vinko Novak (1842–1923)«. Pridobljeno avgusta 2023.

<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi390473/>

Foto: Družinski arhiv.

Dr. Jelka Melik, izredna profesorica, pravnica, arhivistka, zgodovinarica, Alma Mater Europaea - ECM, Slovenska 17, 2000 Maribor, jelka.melik@almamater.si

MATEJA RATEJ

MELITTA PIVEC - STELE

Pivec - Stele, Melitta (Melita), zgodovinarica, bibliotekarka
(* Dunaj, Avstrija, 9. marec 1894 – † Ljubljana, 15. oktober 1973)

Tako kot niso mogle ženske v slovenski družbi pred drugo svetovno vojno zaradi domnevno preveč čustvenega motrenja sveta opravljati poklica sodnice, odvetnice ali tožilke, se je v tridesetih letih 20. stoletja, ko slovenske ženske še niso imele volilne pravice, službo učiteljice ali medicinske sestre pa so morale zapustiti takoj po poroki, prvi val poklicnih zgodovinarik še le rojeval.³¹⁹ Ženske na Slovenskem so se v medvojnem času ukvarjale z zgodovino kvečjemu kot učiteljice, ne pa tudi kot raziskovalke, zato ni težko razumeti zadržkov slovenske zgodovinske stroke do raziskav dvojne doktorice zgodovinarice Melitte Pivec - Stele, se pravi ene najbolj izobraženih zgodovinarik ali zgodovinarjev svojega časa. A na pokroviteljsko muzanje ob omembi njenega imena zlahka naletimo še danes.

Zadrega med slovenskimi humanističnimi znanstveniki ob pojavu prvih ambicioznih humanističnih znanstvenic je bila vidna tudi ob smrti Melitte Pivec - Stele, ko je eden najvidnejših slovenskih zgodovinarjev v spominskem zapisu v osrednji strokovni reviji s področja zgodovinarice o njej pisal v moški obliki kot o »znanstvenem sodelavcu« in »zgodovinarju Ilirskih provinc« ter se ob analizi

³¹⁹ Prispevek je bil v krajši obliki objavljen v monografiji *Naše znanstvenice: kako so ženske soustvarjale znanost v Jugoslaviji*, ur. Jovana Mihajlović Trbovc (Ljubljana: Založba ZRC, 2023).

znanstveničnega najpomembnejšega dela, nastalega na podlagi pariškega doktorata, ni zmožni izogniti sodbi, »da v knjigi ni pravega sistema in da navajanje poročil virov včasih nadomešča raziskovanje po problemih«. ³²⁰

Čeprav znanstvenici v nobenem trenutku ustvarjalnega življenja ni bilo mogoče očitati profesionalne ozkosti in provincialnosti, je bila Melitta Pivec - Stele v slovenskih znanstvenih krogih vse do smrti najprej in predvsem predstavnica duhovnega okvira, ki je bil v predvojni slovenski družbi odmerjen ženskemu spolu, nato pa je v debelih zaplatah vse do danes ostal najbolj neskaljen ravno v polju slovenske Akademije: »Njej je živeti pomenilo delati, pri tem pa ni bila odljuden ‚knjižni molj‘, ampak polna življenjske in delovne, včasih hudomušne, a vedno dobrotljive vedrine, ko se ji je med delom iz živih oči in nagajivih ustnic kar sama utrnila domislica. Ko nam je pripovedovala o svojih otrocih in vnučkih, o svoji gospodinji in zadnje leto o svojem pokojnem soprogu, smo jo spoznali kot uslužno, nežno in tenkočutno ‚mater velikega doma‘.« ³²¹

Pričujoča biografska študija se bo osredotočila na objavljena besedila Melitte Pivec - Stele, v katerih zgodovinarica prepričljivo razkriva svojo profesionalno arheologijo. Najprej na spominski zapis, v katerem razkriva svoj pogled na držo humanističnega raziskovalca oz. raziskovalke, ki se ne sme zamejevati s stenami Akademije, temveč mora za ostrenje in brezhibno delovanje svojih intelektualnih čutov in čutil aktivno sodelovati v javnih diskurzih, ki izgrajujejo družbeno stvarnost njenega oz. njegovega lastnega časa in prostora. V drugem tu izpostavljenem prispevku Melitte Pivec - Stele bomo osvetlili znanstveničino izrazito sociološko točko gledanja, ki je bistveno razširila in poglobila relevantnost njenih raziskav, zasidranih zlasti v proučevanju zgodovine Ilirskih provinc. Nazadnje se bomo zadržali ob nekaj krajših prispevkih humanistke, ki ilustrirajo njeno naklonjenost virom, iz katerih je mogoče razbirati zgodovino mentalitet, v slovenskem prostoru tedaj neznano ali vsaj izjemno malo čislano metodo proučevanja preteklosti. Ali kot je argumentirala svojo pobudo za izdajo dnevnika, ki ga je pisal očividec političnega dogodka: »Ker je v našem zgodovinoopisju malo del spominskega značaja, ki je nekako dopolnilo gradiva uradniškega značaja, ki podaja stvari, kakor bi morale biti, spomini pa jih podajajo, kakor so bile, čeprav gledane skozi prizmo avtorja.« ³²²

³²⁰ Fran Zwitter, »In memoriam: Melitta Pivec - Stele«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (1974): 117–118.

³²¹ Stanislav Kos, »Melita Pivec - Stele«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1974, 2–3. (nekrolog)

³²² Melitta Pivec - Stele, »Dnevnik Henrika Coste o kongresu Svete alianse v Ljubljani 1821, *Zgodovinski časopis*, št. 3–4 (1971): 210.

Oplajanje duha med slovensko in avstrijsko Štajersko ter Jadranskim morjem

Melitta Pivec se je rodila nekaj let pred iztekom 19. stoletja očetu Rupertu Pivcu (1863–1947), generalnemu komisarju (intendantu) avstro-ogrske vojne mornarice z močno izraženo pripadnostjo slovenstvu, in Dunajčanki Anni Pivec, r. Huber (1863–1947). O skladnosti zakona med Slovencem in Nemko morebiti priča podrobnost, da je bila starostna razlika med njima le sedem dni, prav tako sta umrla skorajda sočasno v razponu dvanajstih dni.³²³ Zaradi očetove službe je hči edinka del osnovnega šolanja opravila v Puli, že tedaj in tudi kasneje v odraslosti pa je počitnice pogosto preživljala v očetovih rodnih Zrkovcih pri Mariboru, kjer se je pri sorodnikih rada sproščala s kmečkim delom. Maturirala je leta 1916 na realni gimnaziji na Dunaju, nato je v avstro-ogrski prestolnici tudi študirala in kmalu po razpadu imperija tam leta 1919 doktorirala s temo o pokristjanjevanju vzhodnoalpskega prostora med 6. in 9. stoletjem.

Kolektivno nelagodje ob zlomu avstro-ogrskega imaginarija in nastajanju novega jugoslovanskega se je v naslednjih letih odražalo tudi v neenotnosti zapisa njenega imena, saj njegova uradna oblika z dvema -t- v njenih objavah med načrtno slovenizacijo kulturnega prostora med svetovnjima vojnama ni bila (in ni) dosledno upoštevana.³²⁴

Melitta Pivec se je leta 1920 zaposlila kot bibliotekarka v Študijski knjižnici, kasnejši Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, ki je postala po oblikovanju mlade jugoslovanske države eden osrednjih gradnikov ne le prve slovenske univerze, ustanovljene leta 1919, temveč tudi nacionalne identitete. Leta 1924 je po poroki z umetnostnim zgodovinarjem Francetom Steletom (1886–1972) prevzela soprogov priimek, vendar je ohranila tudi svojega, kar tedaj ni bilo običajno in je pričalo o emancipirani držki mlade ženske, bržkone pa tudi o njenem odnosu do značajsko trdnega in stanovitnega očeta. V knjižnici je bila zaposlena do upokojitve leta 1951, nato je bila do smrti znanstvena svetovalka pri centralnem katalogu tujih zgodovinskih del pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ustanovljeni leta 1938. O medsebojni podpori in enakovrednem odnosu zakoncev

³²³ Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Melitta Pivec - Stele; Mateja Matjašič Friš, »Rupert Pivec«, v: *Tvorci slovenske pomorske identitete*, ur. Pavlina Bobič (Ljubljana: Založba ZRC, 2010), 201–202; »Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK: Rupert in Ana Pivec«, Digitalna knjižnica Slovenije. (spletni vir)

³²⁴ Marija Milenković, »Melitta Pivec - Stele«, v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007), 293–297; »Melita Pivec - Stele«, Slovenska biografija. (spletni vir)

Stele morebiti priča podrobnost, da je od soproga Franceta osem let mlajša Melitta umrla le dobro leto za njim, vsekakor pa dejstvo, da je bila kljub zakonski zvezi in družinskim obveznostim lačna izobrazbe in se je s pomočjo štipendije francoskega katoliškega komiteja v zgodnjih dvajsetih letih odpravila v Pariz. Tam se je izpopolnjevala v gospodarski zgodovini pri Louisu Eisenmannu in leta 1931 na Sorboni že drugič doktorirala, tokrat s temo o gospodarstvu v dobi Ilirskih provinc.³²⁵ Tedaj je že bila mati dveletne Melite, leta 1934 je rodila še sina Franceta.

Izostren posluš Melitte Pivec - Stele za mentalitete in razumevanje angažirane države zgodovinarja prepričljivo kaže njen zapis ob smrti Louisa Eisenmanna leta 1937, ko je ocenila, da je bil njen nekdanji profesor velik Francoz in Evropejec, v prvi vrsti pa znanstvenik in zgodovinar, nikoli »suh intelektualist«, zaprt v svoj kabinet, temveč odprt v sedanjost in prihodnost ter dovzeten za politično. To ni nikoli škodovalo njegovi znanstveni poštenosti, temveč je profesor, nasprotno, dvignil politično analizo na akademsko raven. Omenjala je Eisenmannovega sintetičnega duha, ki ni v iskanju celote nikoli izgubil smisla za podrobnosti, in izpostavila profesorjev pogum ob srečevanju z novimi idejami. Zaključila je z mislijo, ki daje slutiti, da je mlada zgodovinarica v francoskem profesorju našla ne le strokovno visoko usposobljenega mentorja, pač pa tudi pristno in enakovredno človeško podporo brez sledov moškega pokroviteljstva, kakršne je bila verjetno deležna že pri očetu in soprogu, a je gotovo ni mogla pričakovati med domačimi kolegi: »Za tiste pa, ki smo imeli srečo, da smo delali pod njegovim vodstvom, ostane kot najmočnejši vtis njegove osebnosti pojem: očetovski prijatelj.«³²⁶

Melitta Pivec - Stele je pred drugo svetovno vojno objavljala zlasti v katoliški znanstveni reviji *Čas*, ki je obravnavala različna družbena vprašanja, po vojni pa v publikacijah s področja zgodovinopisja (*Zgodovinski časopis*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Kronika* ipd.). Med besedili so najbolj relevantni prispevki o zgodovini Ilirskih provinc ter monografija o motivih za njihovo ustanovitev,³²⁷ zgodovinarčina monografija o gospodarstvu Ilirskih provinc

³²⁵ Prav tam.

³²⁶ Melitta Pivec - Stele, »Louis Eisenmann: profesor za slovensko zgodovino in kulturo na Sorboni«, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, št. 3–4 (1937): 145–146.

³²⁷ Melitta Pivec - Stele, »Illirya in Châtillonu-sur-Seine«, *Čas*, 1924–25, 24–26; Ista, »Illyrica in državni licejski knjižnici in Ljubljani«, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1926/27, 53–55; Ista, »Spomenica o gospodarskem položaju ilirske Dalmacije«, *Vjesnik državnog arhiva*, 1927, 171–177; Ista, »Gospodarski položaj Ilirskih provinc«, v: *Napoleonove Ilirske province*

pa je izšla tudi v Franciji.³²⁸ Z zlitjem historiografskih in socioloških pogledov je pripoved Melitte Pivec - Stele presenetljivo sveža, intelektualno napeta in suverena zlasti v prispevku o javnem mnenju v francoski Iliriji, ki ga je objavila leta 1927 in ga bomo v nadaljevanju obravnavali podrobneje.³²⁹ Z zaposlitvijo v Narodni in univerzitetni knjižnici se je med svetovnima vojnama posvetila tudi izdelavi bibliografij, o bibliotekarstvu je pisala teoretska besedila, pozorno je spremljala slovensko knjižno produkcijo,³³⁰ se osredotočala na vlogo avtoric oziroma »ženskih knjig« ipd.³³¹ Zanimala so jo tudi spoznanja o topografiji slovenskega ozemlja.³³²

Precizna premišljevalka »francoske Ilirije«

Ko je Melitta Pivec - Stele leta 1927 v reviji *Čas* objavila »Prispevek k vprašanju o javnem mnenju v francoski Iliriji«, je bilo za njo veliko poglobljenega študija o tej temi, saj ni okolišila z uvodom, temveč je takoj prešla k stvari: »Javno mnenje v francoski Iliriji je precej sporna zadeva. Mimogrede so že pisali o njem in sodbe so šle zelo narazen: od entuziazma do sovraštva.« Zavedala se je, da so bili strokovni zaključki o tem, kako je evropsko prebivalstvo sprejemalo francosko vojaško zasedbo, odvisni od nacionalnih kanonov posameznih držav ter zlasti v primeru uradne francoske in avstrijske dikcije »tendenciozno pobarvani«. Vendar je kot večša zgodovinarica znala slediti občutku za trezno presojo in izbiri tistega vira, ki je obetal, da se lahko najbolj prepričljivo približa preteklemu duhovnemu ozračju.³³³

S ponotranjeno naklonjenostjo sociološki obravnavi preteklih pojavov in

1809–1814, ur. Branko Reisp in Darinka Zelinkova (Ljubljana: Narodni muzej, 1964), 65–76; Ista, »Motivi ustanovitve Napoleonske Ilirije«, *Narodna starina*, 1930, 91–95.

³²⁸ Melitta Pivec - Stele, *La vie économique des Provinces Illyriennes: (1809–1813): suivi d'une bibliographie critique* (Paris: Bossard, 1930).

³²⁹ Melitta Pivec - Stele, »Prispevek k vprašanju o javnem mnenju v francoski Iliriji«, *Čas*, 1927, 192–166.

³³⁰ Melitta Pivec - Stele, »Illyrica v ljubljanski univerzitetni biblioteki«, *Čas*, 1941; Ista, »Univerzitetna in narodna biblioteka v Ljubljani«, *Čas*, 1933–34, 269–270; Ista, »Slovenska knjižna produkcija 1919–35«, *Čas*, 1935–36, 241–243; Ista, »Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919–38«, v: *Spominski zbornik Slovenije*, 1939, 262–264; Ista, »Stanje slovenske historične bibliografije«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1940, 207–210; Ista, »Vpliv vojne na slovensko knjižno produkcijo«, v: *Zbornik zimske pomoči*, 1944, 229–230.

³³¹ Melitta Pivec - Stele, »Bibliografija in razstava ženske knjige v Jugoslaviji«, *Čas*, 1936–37, 221–223.

³³² Melitta Pivec - Stele, »Topografija Štajerske iz leta 1727«, v: *Svet med Muro in Dravo*, 1968, 321–323; Ista, »Vodnik leta 1834 o Sloveniji«, *Kronika*, 1961, 187–190.

³³³ Melitta Pivec - Stele, »Prispevek k vprašanju o javnem mnenju v francoski Iliriji«, 162.

njihovemu raziskovanju pri izviri ter z zavedanjem, da mora zgodovinar znati med vrsticami brati uradna državniška poročila, se je Melitta Pivec - Stele osredotočila na poročilo Jeana Joachima Pellenca. Francoski visoki uradnik je poleti 1811 dobil nalogo, da med prebivalstvom zasedenih območij diskretno izvede anketo o organizaciji uprave Ilirije, zaradi česar je opravil obsežno potovanje po Italiji in slovenskih deželah ter slednjič predložil podrobno in razdelano poročilo francoskemu ministru za zunanje zadeve.

Glede stanja duha je Pellenc ocenil, da so neizobraženi ljudje na zasedenih ozemljih v splošnem grobi, nevedni, lahkoverni in hinavski; enkrat pretirano pohlevni, drugič prenagljeno prevratniški, medtem ko pri izobrazenci ni opazil razlik med njimi in domačim francoskim izobraženstvom. Za slovenske dežele je menil, da neizobraženi ljudje v splošnem niso odklanjali Francozov, so pa od njih pričakovali dobro upravo. Kljub temu je imel občutek, da bi prebivalci slovenskih pokrajin raje ostali pod avstrijsko oblastjo. Drugače je z izobrazenci, je pisal, ki so večinsko naklonjeni Francozom, a je pri vseh pogršel pristno navezanost na Francijo, kar je pojasnil: »Prebivalci vseh slojev so se smatrali vedno za Nemce. Stoletja bi bila potrebna, da zgubijo ta značaj. Francozi smo kakor tujci v Iliriji.« Zaključil je, da je treba Francozom naklonjeno javno mnenje v Iliriji šele ustvariti.³³⁴

V sklepnem delu svojega le nekaj strani dolgega prispevka je Melitta Pivec - Stele upravičeno označila Jeana Joachima Pellenca za »res izvrstnega opazovalca in poročevalca«, njegovo analizo stanja pa opredelila kot izvrsten zgodovinski vir, ki vsebuje »polno zanimivih, mikavnih psiholoških opazk o mentaliteti Ilircev« . Na podlagi študije vira je tudi sama zaključila, da o izkristaliziranem javnem mnenju v Iliriji ni mogoče govoriti, tri leta zasedbe pa so bila prekratka doba, da bi se le-to lahko razvilo in dozorelo.³³⁵ Na tem mestu bi Melitta Pivec - Stele morda čez nekaj desetletij, ko je bil pojem javnosti bolj raziskan, dodala, da je javno mnenje, ki se je nanašalo na rezoniranje publike, sposobne razsojanja, v poznem 18. stoletju šele dobivalo svoj pomen, medtem ko je bil prvotni pomen mnenja samega v nasprotju z umnostjo, na katero je pretendiralo javno mnenje.³³⁶

Melitta Pivec - Stele je naklonjenost sociološkim temam izkazala tudi v kratkem pregledu izdaj lahkotne, t. i. šund literature med svetovnimi vojnami, skozi katere je razbiral družbene silnice v času tik pred drugo svetovno vojno. Uvodoma je

³³⁴ Prav tam.

³³⁵ Prav tam.

³³⁶ Jürgen Habermas, *Strukturne spremembe javnosti* (Ljubljana: Založba ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989), 107.

kot šund opredelila literaturo brez umetniške vrednosti, ki služi »zgjolj najnižjim človeškim nagonom« in zato škodljivo vpliva na mladino in nižje izobražen sloj prebivalstva. Poudarila je, da značilnost malovredne literature ni v izbiri tematik, ki so običajno ljubezenske, kriminalne, vojne, tudi pornografske ipd., temveč v načinu obravnave. V nadaljevanju je navedla seznam kar 112 knjižnih izdaj z definicijo pogrošne literature, ki je v jugoslovanskem merilu dosegla vrh leta 1929, z nastopom svetovne gospodarske krize pa doživela izrazit padec in v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja umiritev na spodnji meji. A je to ni pomirilo, njeno stališče pa bi zlahka položili v usta današnjega družboslovnega ali humanističnega intelektualca na prehodu v digitalnost: »Največ pa dajo misliti visoke številke zvezkov, ki jih posamezni romani dosežejo – znak, da so jih radi kupovali; ker stvar, ki ne vleče, se hitro zaključi. Če pomislimo, da stane vsak zvezek 1 dinar, lahko izračunamo, kakšne vsote denarja grede za nabavo šunda, medtem ko se istočasno vsebinsko in oblikovano dobra knjiga premalo kupuje; škoda na duševnem in gospodarskem področju.«³³⁷

Raziskovalka mentalitet

Ob razgrnitvi krajših zapisov, s katerimi se je Melitta Pivec - Stele oglašala v predvojnih in povojnih strokovnih publikacijah, ni dvoma, da so jo pretekli časi in pokrajine močno privlačili zlasti z vidika mentalitet. Ali natančneje: potem ko je imela pred seboj kronološke podatke o izbranem preteklem (zaradi narave zanimanja slovenskega zgodovinopisja največkrat političnem) dogodku, se je njena raziskovalna mrzlica šele začela, in sicer z motritvijo percepcije in recepcije časa in prostora pri sodobnikih na osnovi bolj ali manj obrobnih virov iz tujih arhivov, t. i. zgodovinski *trash*, ki o preteklosti – paradoksalno – pove pogosto več od uradni(ški)h virov. Ravno v komunikacijo s sodobniki preteklih časov (in ne s svojimi lastnimi) je usmerjala svoj intimni raziskovalni naboj, ki je sicer ostajal neizživet v okoliščinah mlade slovenske humanistične in družboslovne znanosti, nenaklonjene ženskim raziskovalkam ter zadržane do kulturnozgodovinske in historičnoantropološke obravnave preteklosti.

V neobjavljenem in v času nastanka cenzuriranem dnevniku tedaj enaindvajsetletnega višjega carinskega ravnatelja Henrika Coste (1799–1871), nastalem v času kongresa Svete alianse v Ljubljani, je Melitto Pivec - Stele v začetku sedemdesetih let 20. stoletja zanimala dobesedno vsaka antropološka, etnografska, meteorološka ali prometna podrobnost, ki je zmogla pričarati duha prestolnice

³³⁷ Melitta Pivec - Stele, »Nekaj statistike o šundu«, *Čas*, 1937–1938, 247–249.

Slovencev v času prebujanja nacionalne misli leta 1821.³³⁸ S podobno filigransko vneto, vendar brez zgodovinopisne umestitve v družbeni kontekst, je Melitta Pivec - Stele sredi dvajsetih let 20. stoletja slovenskim bralcem približala še en dokument iz pariškega arhiva; kratek opis Kranjske iz leta 1811 je nastal kot poročilo generalnega policijskega komisarja francoske Ilirije v Ljubljani, »zelo marljivega uradnika«³³⁹ Tousainta, ki je o tedanjih Slovencih pisal s peresom pripadnika superiorne skupnosti:

»Dobra lastnost prebivalcev je njihova sprejemljivost za pouk. Sam od sebe ne bo ničesar podvzel, če pa vidi uspeh, bo delal z vsemi svojimi močmi. Duhovniki imajo največji vpliv. Kranjec je v splošnem zelo malomaren in zelo zaostal v vseh rokodelstvih, umetnostih in obrteh. [...] Prebivalci Gorenjske so bolj olikani in živijo bolj v blagostanju. To prednost dolgujejo rudnikom in raznim tovarnam, ki dajejo zaslužek številnim osebam in bogatijo podjetnike. [...] Kranjski kmet je precej nemiren in odreče mnogokrat pokorščino svojim višjim. Kadar so se enkrat zbrali, postanejo nevarni in barbarski.«³³⁹

Da se je Melita Pivec - Stele skušala kar najbolj približati preteklim stvarnostim skozi oči sočasnih protagonistov, dokazuje tudi kratek biografski zapis s konca šestdesetih let 20. stoletja o Konradu Stefanu, v letih 1897–1909 kustosu ljubljanske licejske knjižnice, predhodnice Narodne in univerzitetne knjižnice; v njegovi poklicni poti je avtorica mdr. iskala odmev ljubljanskega potresa ob koncu 19. stoletja. Kljub njegovemu znanju več jezikov je Konrada Stefana, rojenega sudetskega Nemca, ponovno prvenstveno označila kot vestnega uradnika, o (togi uradniški) vlogi in pomenu bibliotekarske službe v oddaljenih provincah avstro-ogrskega imperija je pričala tudi velika udeležba visokih deželnih predstavnikov na njegovem pogrebu, kar ni ušlo njenemu pozornemu sociološkemu očesu.³⁴⁰

Ozračje slovenskih pokrajin in prestolnice v revolucionarnem letu 1848 je Melitta Pivec - Stele vzela ponovno pod drobnogled skozi oči zunanjega protagonista, tokrat v kratkem besedilu s konca šestdesetih let 20. stoletja, vendar se tudi v tem prispevku ni posvečala poglobljeni analizi in interpretaciji vira. Svetovljanski kirurg, botanik in geolog nemirnega srca Franz Wilhelm Junghuhn, ki je dotlej živel v severni Afriki, Indoneziji in na Nizozemskem, je v Ljubljano pripotoval

³³⁸ Melitta Pivec - Stele, »Dnevnik Henrika Coste o kongresu Svete alianse v Ljubljani 1821«, *Zgodovinski časopis*, št. 3–4 (1971).

³³⁹ Melitta Pivec - Stele, »Opis Kranjske iz leta 1811«, *Čas*, 1925–1926, 261–262.

³⁴⁰ Melitta Pivec - Stele, »Konrad Stefan: kustos ljubljanske licealne knjižnice 1897–1909«, *Kronika*, 1958, 93–95.

iz Trsta in se do tedaj že dodobra navzel nostalgije po mladosti v avstrijskem cesarstvu. Tako ni čudno, da so se mu ljudje in pokrajina zdeli silno prijazni in domači: »Hoteli po vzorni snažnosti ne zaostajajo za nizozemskimi. Prebivalci so večinoma Slovani, ki nemško govorijo in slovansko mislijo. Kratkotrajna vrto- glavica po narodnih združitvah, ki je leta 1847 in 1848 dozdevno zagrabila narode, je zbudila tudi v mnogih prebivalcih Avstrije željo po narodni slovanski državi. Niti trohice simpatije za Nemčijo ni bilo pri njih opaziti.«³⁴¹

Rabeljski rudnik svinca na Koroškem je v začetku 19. stoletja zaposloval malo manj kot 500 delavcev. Leta 1811 so na šefa začasne uprave ilirskih rudnikov naslo- vili pismo za finančno posredovanje, kar ni ostalo brez uspeha. Zaradi bogate kulturnozgodovinske motivike je arhivski vir, ohranjen v francoskem nacionalnem arhivu, več kot stoletje kasneje pritegnil zgodovinarko Melitto Pivec - Stele, ki je tokrat zaradi odličnega poznavanja zgodovine Ilirskih provinc v krajši analizi nekoliko več prostora namenila tudi osvetlitvi širšega družbenega konteksta. Uspelo prošnjo delavcev, ki so že več mesecev ostajali brez plačila, je ocenila kot sijajen vir za preučevanje socialne zgodovine, medtem ko je njeno vsebino – bolj smelo, kot je bilo to značilno za slovensko zgodovinsko stroko, a brez posebne utemeljitve – vzporedila z aktualnimi socialno-gospodarskimi razmerami po nastopu svetovne gospodarske krize v tridesetih letih 20. stoletja.³⁴²

Zadnji in to pot nekoliko daljši znanstveni prispevek Melitte Pivec - Stele, ki ga omenjamo na tem mestu, je nastal na podlagi obsežne literature v letu pred prodorom druge svetovne vojne v Kraljevino Jugoslavijo. Avtorica z obravnavo starejših ženskih samostanov na Slovenskem izpričuje v njem ne le naklonjenost kulturnozgodovinski obravnavi preteklosti, pač pa posredno priča tudi o interesu za emancipacijo ženskega spola. Ni mogoče prezreti njene socialne občutljivosti, ko piše o dominikankah v Velesovem, ki so poselile slovenske kraje v 13. stoletju ter zaradi večstoletnega delovanja med najrevnejšimi sloji prebivalstva in umer- jene tlake niso doživljale hujših navalov kmečkega uporništvā – a zato toliko bolj nasilje med turškimi vpadi.³⁴³

Po sistematični obravnavi posamičnih ženskih samostanov ugotavlja, da so bili ti na Slovenskem trdnejši in uspešnejši, če so se uspeli otresti zunanjih vplivov

³⁴¹ Melitta Pivec - Stele, »Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848«, *Kronika*, 1959, 124.

³⁴² Melitta Pivec - Stele, »Prošnja rudarjev rabeljskega rudnika leta 1811«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1937, 154–156.

³⁴³ Melitta Pivec - Stele, »Starejši ženski samostani v Sloveniji«, *Kronika*, št. 3 (1940): 151.

(zavetništev, pokroviteljstev) in so lahko delovali kot samooskrbne celote. Še bolj družbeno afirmativen v duhu zavzemanja za splošno izobrazbo deklet – kajti z njo napreduje družba kot celota – in bržkone ne brez grenkega priokusa zaradi lastne profesionalne poti je zvenel avtoričin zaključek: »Že dominikanke in klarise se pečajo s poukom deklic, čeprav je ta pouk omejen na pripadnice plemiških krogov, z nastopom uršulink se pa razširja krog učenk najprej na meščanska, potem na kmečka dekleta, in sicer v času, ko so bile državne dekliške šole še prav redke.«³⁴⁴

Tlakovalka poti slovenskim zgodovinarкам

Ker je živela v času, ko je večina Slovenk opravljala poklic gospodinje, se je Melitta Pivec - Stele zavzemala za javno uveljavitev žensk. Tako se je v akademskem svetu – za razliko od njenega – naglo vzpenjalo ime njenega soproga Franceta Steleta, po katerem nosi danes ime eden od inštitutov ZRC SAZU. Nekoliko težje je razumeti, da kanonizacija imena široko in kozmopolitsko izobražene zgodovinarke, ki jo je francoska vlada tik pred drugo svetovno vojno odlikovala s *Palme académique* za poglobljanje kulturnih stikov med Francijo in Jugoslavijo,³⁴⁵ niti desetletja po smrti ob bistveno spremenjenem položaju ženskega spola ni in bržkone ne bo stekla.

Bolj raziskovalno kot z upanjem v uresničitev sem tako junija 2023 dala pobudo za poimenovanje enega od inštitutov ZRC SAZU po Melitti Pivec - Stele, kar bi bil sploh prvi primer poimenovanja kakšnega inštituta te osrednje nacionalne institucije s področja humanistike po ženski. Po dolgi razpravi so člani in članice inštituta pobudo zavrnil, med razlogi pa navedli, da bi preimenovanje terjalo veliko administrativnih sprememb, da novo ime inštituta kratkomalo ni potrebno, in nazadnje celo, da je bila Melitta Pivec - Stele pač zgolj »gospodarska zgodovinarica«, potemtakem nikakor ne čisto prava zgodovinarica.³⁴⁶

Na dlani je, da znanstveni potencial široko izobražene Melitte Pivec - Stele ni imel možnosti polnega intelektualnega razmaha v omejenem humanističnem zaledju, saj se je mlada slovenska univerza med svetovnima vojnoma šele vzpostavljala, in spolnem ekskluzivizmu domačih intelektualnih centrov. Zdi se, da se je soočena s tem spoznanjem tudi sama bolj ali manj odpovedala profesionalnemu razvoju na področju zgodovinopisja in se čedalje bolj (zlasti po drugi svetovni vojni) osredotočila na strokovno delo na področju bibliotekarstva. Ob tem se je smiselno vprašati, kako drugačne so okoliščine za intelektualni razvoj slovenskih

³⁴⁴ Prav tam, 156.

³⁴⁵ Marija Milenković, »Melitta Pivec - Stele«, 296.

³⁴⁶ Arhiv avtorice, zapisnik inštitutskega sestanka, 20. 6. in 3. 10. 2023.

poklicnih zgodovinarok danes. V sedemdesetih letih 20. stoletja rojene zgodovinarke sodimo šele v tretjo ali v najboljšem primeru četrto generacijo slovenskih žensk, ki smemo zgodovino ne le poučevati, ampak tudi preučevati.

Po četrto stoletja raziskovalnega dela na področju slovenskega zgodovinopisja lahko mirno zatrdim, da se je med vsemi družboslovnimi in humanističnimi vedami vanj zavleklo daleč največ mizoginije in predsodkov do ženskega spola. Paradoks, ki nakazuje, kako globoko moške dominacije kljub deklarirani enakopravnosti še zmeraj definirajo družbeno stvarnost, govori o tem, da področje družbene zapostavljenosti ženskega spola in teme, povezane z organizacijo zasebnega ali družinskega življenja in nege (vključno s proučevanjem socialnega skrbstva ali zdravstvenega varstva), ter senzibilnost za odnose, čustva, mentalitete, empatijo ipd., danes odpirajo skoraj izključno zgodovinarke, kar te tematike v zgodovinopisju uvršča med svojevrstne »gospodinjske« teme, četudi v temeljih razgaljajo družbene pokrajine določenega časa in prostora. Ker takšen zorni kot narative zgodovinarok pogosto približa literaturi, jim etablirano zgodovinopisje rado odvzema naravo znanstvenega diskurza, vendar šele tovrstni pogledi omogočajo izdatno nalaganje mesa in tkiv na negibne skelete podatkovja in faktov ter kolikor toliko prepričljivo predstavitev preteklih realnosti.

V slovenskem zgodovinopisju potemtakem nismo daleč od vzdihla ustvarjalnih sester Brontë, ki so v 19. stoletju ugotavljale, da v primeru moških avtorjev recenzenti v ocenah kolegov dobrohotno podpirajo njihove karijerne poti, v primeru avtoric pa pokroviteljsko obirajo njihove pristope k tematikam in celo njih same. Slovenskim zgodovinarokam prihodnjih generacij velja zato izpostaviti: za zorne kote, perspektive in glasove avtoric v 21. stoletju ni dovolj, da so milostno pripuščeni v zgodovinarski ceh, temveč je treba vztrajati pri afirmaciji pristopov, pogledov in tematik, s katerimi se ukvarjajo pretežno zgodovinarke, saj v enaki meri opisujejo in pojasnjujejo (pretekle) stvarnosti kot tradicionalne (moške) obravnave zgodovinopisja.

POVZETEK

Melitta Pivec se je rodila nekaj let pred iztekom 19. stoletja očetu Rupertu Pivcu (1863–1947), generalnemu komisarju (intendantu) avstro-ogrske vojne mornarice z močno izraženo pripadnostjo slovenstvu, in Dunajčanki Anni Pivec, r. Huber (1863–1947). Zaradi očetove službe je hči edinka del osnovnega šolanja opravila

v Puli, že tedaj in tudi kasneje v odraslosti pa je počitnice pogosto preživljala v očetovih rodnih Zrkvcih pri Mariboru. Maturirala je leta 1916 na realni gimnaziji na Dunaju, nato je v avstro-ogrski prestolnici tudi študirala in kmalu po razpadu imperija tam leta 1919 doktorirala s temo o pokristjanjevanju vzhodnoalpskega prostora med 6. in 9. stoletjem. Leta 1920 se je zaposlila kot bibliotekarka v Študijski knjižnici, kasnejši Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, ki je postala po oblikovanju mlade jugoslovanske države eden osrednjih gradnikov ne le prve slovenske univerze (1919), temveč tudi nacionalne identitete. Leta 1924 je po poroki z umetnostnim zgodovinarjem Francetom Steletom (1886–1972) prevzela soprogov priimek, vendar je ohranila tudi svojega, kar tedaj ni bilo običajno in je pričalo o emancipirani drži mlade ženske. V knjižnici je bila zaposlena do upokojitve leta 1951, nato je bila do smrti znanstvena svetovalka pri centralnem katalogu tujih zgodovinskih del pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ustanovljeni leta 1938. S pomočjo štipendije francoskega katoliškega komiteja se je v zgodnjih dvajsetih letih odpravila v Pariz, kjer se je izpopolnjevala v gospodarski zgodovini pri Louisu Eisenmannu in leta 1931 na Sorboni že drugič doktorirala, tokrat s temo o gospodarstvu v dobi Ilirskih provinc. Znanstveni potencial široko izobrazene zgodovinarke ni imel možnosti polnega intelektualnega razmaha v omejenem humanističnem zaledju, saj se je leta 1919 ustanovljena slovenska univerza med svetovnimi vojnami šele vzpostavljala, in spolnem ekskluzivizmu domačih intelektualnih centrov. Kot kaže, se je soočena s tem spoznanjem tudi sama bolj ali manj odpovedala profesionalnemu razvoju na področju zgodovino-pisja in se čedalje bolj (zlasti po drugi svetovni vojni) osredotočila na strokovno delo na področju bibliotekarstva.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, ZRC SAZU, M. Pivec - Stele.

TISKANI VIRI

Kos, Stanislav. »Melita Pivec - Stele«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1974. (nekrolog) Pivec - Stele, Melitta.

»Bibliografija in razstava ženske knjige v Jugoslaviji«. *Čas*, 1936–37.

»Dnevnik Henrika Coste o kongresu Svete aliance v Ljubljani 1821. *Zgodovinski časopis*, št. 3–4 (1971).

»Gospodarski položaj Ilirskih provinc«. V: *Napoleonove Ilirske province 1809–1814*. Ur. Branko Reisp in Darinka Zelinkova. Ljubljana: Narodni muzej, 1964.

- »Illyrica v Châtillonu-sur-Seine«. *Čas*, 1924–25.
- »Illyrica v državni licejski knjižnici v Ljubljani«. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1926–27.
- »Illyrica v ljubljanski univerzitetni biblioteki«. *Čas*, 1941.
- »Konrad Stefan: kustus ljubljanske licealne knjižnice 1897–1909«. *Kronika*, 1958.
- La vie économique des Provinces Illyriennes: (1809–1813): suivi d'une bibliographie critique*. Paris: Bossard, 1930.
- »Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848«. *Kronika*, 1959.
- »Louis Eisenmann: profesor za slovensko zgodovino in kulturo na Sorboni«. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, št. 3–4 (1937).
- »Motivi ustanovitve Napoleonske Ilirije«. *Narodna starina*, 1930.
- »Nekaj statistike o šundu«. *Čas*, 1937–38.
- »Opis Kranjske iz leta 1811«. *Čas*, 1925–26.
- »Prispevek k vprašanju o javnem mnenju v francoski Iliriji«. *Čas*, 1927.
- »Prošnja rudarjev rabeljskega rudnika leta 1811«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1937.
- »Slovenska knjižna produkcija 1919–35«. *Čas*, 1935–36.
- »Spomenica o gospodarskem položaju ilirske Dalmacije«. *Vjesnik državnog arhiva*, 1927.
- »Stanje slovenske historične bibliografije«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1940.
- »Starejši ženski samostani v Sloveniji«. *Kronika*, št. 3 (1940).
- »Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919–38«. V: *Spominski zbornik Slovenije*, 1939.
- »Topografija Štajerske iz leta 1727«. V: *Svet med Muro in Dravo*, 1968.
- »Univerzitetna in narodna biblioteka v Ljubljani«. *Čas*, 1933/34.
- »Vodnik leta 1834 o Sloveniji«. *Kronika*, 1961.
- »Vpliv vojne na slovensko knjižno produkcijo«. V: *Zbornik zimske pomoči*, 1944.
- Zwitter, Fran. »In memoriam: Melitta Pivec - Stele«. *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (1974).

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

- Habermas, Jürgen. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: Založba ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989.
- Matjašič Friš, Mateja. »Rupert Pivec«. V: *Tvorci slovenske pomorske identitete*. Ur. Pavlina Bobič. Ljubljana: Založba ZRC, 2010.
- Milenković, Marija. »Melitta Pivec - Stele«. V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih et al. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.

SPLETNI VIRI

- Slovenska biografija. »Melita Pivec - Stele«. Pridobljeno avgusta 2023.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi431314/>
- Digitalna knjižnica Slovenije. »Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK: Rupert in Ana Pivec«. Pridobljeno avgusta 2023.
<https://www.dlib.si/>

Foto: Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK.

Dr. Mateja Ratej, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, Novi trg 1, 1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

BREDA POGORELEC

Pogorelec (Pogorelc), Breda, slovenistka, jezikoslovka
(* Ljubljana, 1. januar 1928 – † Ljubljana, 21. julij 2006)

Breda Pogorelec (Pogorelc) se je rodila očetu Karlu (Dragu) Pogorelcu (1891–1981) in materi Ani, r. Viher (1897–1980).³⁴⁷ Mati je bila hči prleškega ljudskega pevca in samouka Martina Viherja, ki je močno izraženo nacionalno zavest prenesel na hčer Ano, ta pa kasneje na svoja otroka, Bredo in dve leti mlajšega Draga (1930–2013), ki je postal inženir gozdarstva.³⁴⁸ Karel (Drago) Pogorelec - Karus je bil po rodu iz Ribnice, kjer je v nasprotju z ženo slovenstvo dojemal kot nekaj samoumevnega. Po izobrazbi je bil učitelj, vse od leta 1922 pa je deloval kot ljubiteljski igralec in režiser v Šentjakobskem gledališču v Ljubljani.

V družino je vnašal dejavno kulturno vzdušje, hkrati pa je združeval idejo ljudskega gledališča za vse in prepričanje, da je umetnost ena sama. Sodeloval je tudi v neposrednih prenosih radijskih izvedb dramskih besedil, po drugi svetovni vojni pa je nastopal v filmih in televizijskih dramah, med drugim v filmu *Cvetje v jeseni*, eno vidnejših vlog je odigral v filmu Franceta Štiglicca *Povest o dobrih*

³⁴⁷ Arhiv Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (dalje Arhiv FF UL), personalna mapa B. Pogorelec, rojstni in krstni list, 20. 6. 1938.

³⁴⁸ Breda Pogorelec, »V Klasični gimnaziji: pred vojno, med vojno, po vojni«, v: *Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca Ljubljana*, ur. Aleksandra Pirkmajer Slokan (Ljubljana: Osnovna šola Prežihovega Voranca, 1999), 80–86.

ljudeh po romanu Miška Kranjca. Skupno je odigral kar 160 vlog in režiral več kot šestdeset predstav.³⁴⁹

Breda Pogorelec je štiri leta obiskovala dekliško osnovno šolo Mladika v Ljubljani, kjer jo je slovenščino učila Jožica Likozar, ki je izvrstno obvladala snov. Pri enajstih letih se je vpisala na Državno višjo klasično gimnazijo v Ljubljani, kjer je morala opraviti sprejemni izpit. Snov je bila obsežna, zlasti zahteven je bil izpit iz slovenskega jezika, saj je obsegal poleg pravopisa še besedno in stavčno analizo in analizo zloženega stavka, kar naj bi bilo potrebno za razumevanje pouka latinščine in tujih jezikov. Breda je sprejemni izpit, ki ga je vodil Mirko Rupel, opravila brezhibno. Gimnazijo je začela obiskovati v času velikih trenj med liberalno in katoliško politiko. Ko je prišla leta 1938 v prvi razred gimnazije, je bil ravnatelj znani liberalni šolnik Janko Lokar, naslednje leto pa je postal ravnatelj katoliško usmerjeni Marko Bajuk, zaradi česar se je ozračje v šoli močno spremenilo, o čemer več v nadaljevanju.³⁵⁰

Breda Pogorelec, ki je bila vsa leta gimnazije odličnjakinja, je vseskozi čutila dolžnost, da pomaga manj uspešnim sošolcem. V peti gimnaziji je zaradi prišepetavanja sošolcem pri ustnem spraševanju dobila na zahtevo profesorja grščine Franca Malnarja štirico v vedenju.

Dokler ga Italijani konec leta 1941 niso konfinirali, jo je slovenščino učil Ferdo Kozak, pisatelj in urednik kulturne revije *Sodobnost*; Breda Pogorelec je med počitnicami 1941 prebrala vse letnike revije. Kozak je sploh močno vplival na njeno dojemanje in razumevanje slovenskega knjižnega jezika, meglenege, tudi abstraktnega pisanja ni maral, učence je spodbujal k jasnemu in konkretnemu izrazu, kar je bilo takrat v skladu z zapovedmi tedaj veljavnega sloga »nove stvarnosti« in z njo povezanega novega realizma. Takoj po vojni je bil Kozak prosvetni minister, Breda Pogorelec pa ga je zadnjič srečala le dober mesec pred njegovo smrtjo decembra 1957, ko je kot prevajalka ob obisku poljskega partijskega funkcionarja Vladimirja Gomulke pri svečanem kosilu sedela nasproti nekdanjemu profesorju.³⁵¹

Prva tri leta jo je učila latinščino stroga klasična filologinja Sabina Wraber. Ne

³⁴⁹ Lojze Gerden, »Drago Pogorelec«, *Delo*, 17. 9. 1981; France Vurnik, »Drago Pogorelec - Karus«, *Dnevnik*, 18. 9. 1981, 6.

³⁵⁰ Pogorelec, »V Klasični gimnaziji«, 80–86; Breda Pogorelec, »Črni optimizem«, v: *Pričevanja. Iz lastnih korenin. Avtobiografski eseji* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1984), 177–227.

³⁵¹ Prav tam.

glede na to je Bredi Pogorelec postalo užitek branje latinskih besedil v originalu. Navduševal jo je Ovidij s klasično metaforiko, pozneje tudi Vergilij in Horacij. Matematiko jo je učila slovita botaničarka Angela Piskernik, dokler je niso – zavedne Korošice – nacisti poslali v taborišče Ravensbrück, kar je bil le eden izmed dogodkov, ki so močno vplivali na Bredino dožemanje narodnega vprašanja. Tretje vojno leto, v šesti gimnaziji, jo je začel slovenščino učiti France Tomšič, ki je bil podobno kot Kozak v svoji stroki aktiven, izdal je nemško-slovenski slovar in *Starocerkvenoslovansko čitanko*.³⁵²

Tik pred malo maturo pa je bila štirinajstletna Breda Pogorelec izključena iz klasične gimnazije. Zaradi nove šolske usmeritve po nastopu ravnatelja Marka Bajuka so bile nekatere učenke pozvane k poročanju ravnatelju o politični usmerjenosti sošolk. Izbrane sošolke – poročevalke so naredile razpredelnice, iz katerih je bilo mogoče razbrati oceno političnega razpoloženja v razredu, odnosa do okupacijske oblasti, vere ipd. Bredino ime je bilo tam navedeno v najbolj izpostavljenem vogalu, z oznakama »komunisti« in »brezverci«. Pred koncem decembra 1943 so vse, ki so bile v omenjenem kvadratu, izključili. Da je šolsko vodstvo to lahko storilo, so ob samih odličnih ocenah morali Bredino vedenje označiti kot neprimerno. Ravnatelj Bajuk je ob izključitvi dejal, da je »njeno srce na Krimu«, tj. med pripadniki odpora. Kljub vsemu je bila do konca vojne »v šoli« in »v razredu«, saj ji je prijateljica in sošolka Erika Mihevc, kasnejša profesorica klasične filologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, vsak teden zbrala naloge, z latinsko preparacijo vred. Breda Pogorelec je tako opravila vse obveznosti. Takoj po osvoboditvi je opravila izpita za šesti in sedmi razred gimnazije in ujela sošolke v zadnjem, osmem razredu. Maja 1946 je z odliko maturirala.³⁵³

Breda Pogorelec je septembra 1946 vpisala študij slovenskega jezika, primerjalnega jezikoslovja in južnoslovanskih književnosti na ljubljanski Filozofski fakulteti. Pri Rajku Nahtigalu je poslušala predavanja iz ruskega in slovenskega oblikoslovja, o karakteristikah praslovanščine ter književnega dela slovanskih apostolov. Opravila je tudi starocerkvenoslovanske vaje in seminar iz epa *Slovo o polku Igorove*. Fran Ramovš je na predavanjih iz historične gramatike slovenskega jezika obravnaval vokalizem, morfologijo in glagol, poleg tega je v poznih štiridesetih letih 20. stoletja predaval še slovansko akcentologijo in slovensko dialektologijo. Aleksandar

³⁵² Prav tam.

³⁵³ Prav tam.

Stojičević je Bredi Pogorelec predaval historično gramatiko srbohrvaškega jezika ter dubrovniško in srbsko književnost. Za njen razvoj je bil pomemben še Karel Oštir, pri katerem je poslušala primerjalno slovnico sanskerta, latinščine, slovanščine in grščine. V letu njene imatrikulacije je s predavanji iz opisne slovnice slovenskega jezika začel – tedaj še kot lektor – Anton Bajec.³⁵⁴

Breda Pogorelec je v prvem semestru vpisala tudi angleški lektorat pri Josipu Sodji, francoski pa pri znamenitem Jeanu Lacroixu, ki so ga oblasti kmalu pregnale iz Ljubljane.³⁵⁵ Ves čas študija je obiskovala ruska predavanja Nikolaja Fjodoroviča Preobraženskega, ki je imel tedaj težave zaradi svojega predvojnega prevoda knjige o Stalinu. Le nemškega lektorata tedaj ni bilo in tudi germanist Jakob Kelemina je predaval samo še angleško slovnico. Med profesorji zgodnjega obdobja ljubljanske univerze je bil tudi France Kidrič, ki je Bredi Pogorelec predaval Franceta Prešerna tik pred stoletnico pesnikove smrti. Med mlajšimi predavatelji velja omeniti Antona Ocvirka, ki je na slovanski filologiji tedaj še predaval slovensko književnost druge polovice 19. stoletja ter uvod v metriko in stil; leta 1948 nato ni bil potrjen za rednega profesorja, češ da njegovo strokovno delo preveva »naši sodobni ideologiji povsem tuja miselnost«. Takšno oceno si je nekdanji vodja univerzitetnega odbora Osvobodilne fronte prisluzil, ker je kritično ocenjeval nekatere sodobne slovenske romane socialističnega realizma. Leta 1949 je Ocvirk opustil slovenistična predavanja in se posvetil le primerjalni književnosti, kjer je Breda Pogorelec poslušala evropsko književnost od renesanse do realizma. Ocvirka je na slavistiki nasledila Marja Boršnik, tedaj šele druga predavateljica na Filozofski fakulteti. Na drugih oddelkih je Breda Pogorelec pri Milanu Grošlju poslušala rimsko književnost, pri Gregorju Čremošniku zgodovino Balkana, pri Bogu Grafenauerju pa zgodovino Slovencev; poslušala je tudi predavanja Ceneta Logarja iz dialektičnega in historičnega materializma, dokler ni bil kot informbirojevec odstranjen s fakultete in poslan na Goli otok.³⁵⁶

Breda Pogorelec je na predlog Frana Ramovša kot študentka petega semestra postala pomožna asistentka za fonetiko in historično slovnico, leta 1951 pa je bila imenovana za provizorno asistentko. Ob tem je sodelovala pri katalogizaciji večjega števila knjig.³⁵⁷ Študirala je po diplomskem redu, ki je bil sprejet konec

³⁵⁴ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, osebni izkazi in diplomatska mapa B. Pogorelec.

³⁵⁵ Peter Vodopivec, *Francoski inštitut v Ljubljani* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 56.

³⁵⁶ Tone Smolej, *Filozofska fakulteta (1919–1971)* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2019), 31–90.

³⁵⁷ Arhiv FF UL, zapisnik 4. izredne seje FF, 2. in 3. 9. 1948; zapisnik 1. redne seje sveta FF, 23. 10. 1948; zapisnik 5. redne seje fakultetnega sveta FF, 14. 4. 1951.

dvajsetih let 20. stoletja in je predvideval A, B in C diplomske izpite. Vpisala je XII. skupino, t. i. skupino za narodni jezik, ki je obsegala A-izpit iz slovenskega in staroslovenskega jezika ter B-izpit iz južnoslovanske književnosti. C-izpit je obsegal več področij, od narodne zgodovine, primerjalne slovnice indoevropskih jezikov do klasičnega jezika s književnostjo.³⁵⁸ Februarja 1952 je pisala klavzurno nalogo iz razmerja in vpliva med akcentom in vokalizmom v slovenščini, ki jo je Fran Ramovš, tedaj že predsednik SAZU, odlično ocenil in zapisal, da gre za »prav dober, zgledno pregleden izdelek«. Tudi na ustnem A-izpitu iz slovenskega in staroslovenskega jezika je komisija znanje Brede Pogorelec ocenila z odlično oceno. Leto dni pozneje je opravila še (drugi) B-izpit iz južnoslovanske književnosti. Anton Slodnjak ji je za klavzuro predpisal nalogo »Razvoj slovenskega literarnega jezika in sloga od Levstika do Cankarja«, v kateri je zapisala, da so Slovenci kot nedržavni narod problem knjižnega jezika in lastnega izraza reševali mnogo težje kot narodi s svojo državnostjo in samostojnim javnim življenjem. Februarja 1953 je diplomirala.³⁵⁹

Prve korake na poklicni poti je Breda Pogorelec opravila v Brežicah, kjer je bila od februarja 1953 do avgusta 1955 profesorica pripravnica na tamkajšnji gimnaziji; spomladi 1955 je opravila izpit za profesorje srednje šole. Na brežiški gimnaziji je že jeseni 1953 postala predsednica sindikalne organizacije in članica odbora v sindikatu učiteljev in profesorjev, kjer je bila odgovorna za strokovne aktivne v okraju. Januarja 1955 se je kot edina delegatka iz Posavja udeležila plenuma prosvetnih delavcev v Ljubljani. Kljub kratkotrajni zaposlitvi na gimnaziji je vse do konca življenja ostala tako ali drugače aktivna na področju poučevanja slovenščine v osnovnih in srednjih šolah. Bila je prepričana, da ima šola temeljni vpliv na splošno kulturno raven, zato delež šole ni toliko v količini znanja, ki ga vlije učencem, kolikor v prizadevanjih, da se jih nauči misliti in spoznati logiko družbenega razvoja.³⁶⁰

Ko so leta 1975 nastajali temeljni provizoričnega učnega načrta za srednje usmerjeno izobraževanje pedagoške smeri, je Breda Pogorelec sama izdelala predlog začasni predmetnik in učni načrt prvih dveh stopenj usmerjenega izobraževanja. Leta 1979 je kot članica komisije za izdelavo učnih programov sodelovala pri

³⁵⁸ Arhiv FF UL, zapisnik 6. redne seje fakultetnega sveta FF, 30. 5. 1951.

³⁵⁹ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, življenjepis.

³⁶⁰ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec.

prenovi in posodobitvi programov za pouk slovenščine v usmerjenem izobraževanju. Leta 1983 je postala koordinatorica novega vzgojno-izobraževalnega programa za slovenščino na univerzi. Ob uveljavljanju jezikovnega pouka v usmerjenem izobraževanju je bila pobudnica, konzultantka in recenzentka pri kolektivni pripravi delovnih zvezkov za slovenščino. Bila je tudi soavtorica in urednica prvega in drugega zvezka (1981, 1983) ter recenzentka četrtega zvezka učbenika *Slovenski jezik za usmerjeno izobraževanje*. Izhajajoč iz spoznanja, da je šola neposredni in hkrati občutljiv kazalec narodne suverenosti, je bilo stališče Brede Pogorelec do vseh nasilnih, nekonstruktivnih posegov v šolo in njeno narodno-reprezentativno in narodno-vzgojno vlogo odklonilno. Znana je bila njena argumentirana zavrnitev t. i. skupnih jugoslovanskih programskih jeder v razpravi »Izhodišče in teoretske osnove slovenskega jezika,« kjer je mdr. razčlenila vlogo maternega jezika v vzgoji in izobraževanju ter poudarila ustavno zagotovljeno enakopravnost slovenskega jezika z jeziki drugih narodov in narodnosti Socialistične federativne republike Jugoslavije.³⁶¹

V začetku septembra 1955 se je Breda Pogorelec redno zaposlila na ljubljanski Filozofski fakulteti kot asistentka. Temeljito seznanjena z zgodovino slovenskega jezika in z osnovnim znanjem iz primerjalnega indoevropskega jezikoslovja in iz komparativne gramatike slovanskih jezikov si je pod vodstvom Frana Ramovša upala obnoviti njegova predavanja o morfološki slovenskega jezika. To je bil precej samozavesten poskus, vendar gre samo njej zasluga, da je leta 1952 izšel III. del Ramovševe *Historične gramatike*. 1955 je postala asistentka Antona Bajca, ki ji je svetoval, naj vpiše disertacijo s sintaktično temo. Od oktobra 1956 do oktobra 1958 je bila tako na podiplomskem študiju na Jagelonski univerzi v Krakovu, kjer se je pri Jerzyju Kuryłowiczu najprej seznanila z modernimi metodami sintaktičnega raziskovanja, njen mentor pa je kmalu po prihodu na Poljsko postal Zenon Klemensiewicz, ki se je ukvarjal predvsem s skladnjo poljskega jezika.³⁶² Oba profesorja sta usmerjala njen študijsko-raziskovalni razvoj, najbolj pa jo je pritegnil seminar Kuryłowicza, namenjen asistentom in znanstvenim delavcem raznih jezikoslovnih oddelkov.³⁶³ Med bivanjem na Poljskem je pogosto odhajala na konzultacije tudi v druga pomembna jezikoslovna središča, v Varšavo, Lodž

³⁶¹ Prav tam.

³⁶² Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, življenjepis.

³⁶³ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Zapuščina Antona Slodnjaka, pismo Brede Pogorelec, 14. 11. 1956.

ali Moskvo. V Pragi se je srečala tudi z enim najpomembnejših jezikoslovcev 20. stoletja Romanom Jakobsonom, ki je imel v tamkajšnjem jezikoslovnem društvu predavanje o problemu sinonimije in diahronije v jeziku.³⁶⁴ V Pragi in Olomucu je bila tri tedne, tam se je podrobno seznanila z delom in ustrojem filološke fakultete, povabljen je bila tudi na voden obisk na akademski Inštitut za češki jezik.³⁶⁵

Poleg raziskovanja najrazličnejših jezikoslovnih teorij se je Breda Pogorelec poglobljeno učila različnih tujih jezikov, v prvi vrsti seveda slovanskih. Zanimivo je, da se je vpisala tudi na lektorat litovščine, prav tako je poslušala predavanja iz litovščine Jana Safarewicza.³⁶⁶ Ko se ji je leta 1958 iztekla dvoletna štipendija za študij v Krakovu, je namesto domov odpotovala še v Moskvo na enomesečni tečaj za mlade rusiste in slaviste.³⁶⁷ Njeni študijski dnevi v Krakovu so bili poleg številnih predavanj, seminarjev, lektoratov in konzultacij posvečeni predvsem pisanju disertacije. Z mentorjem Klemensiewiczem sta se sprva odločila za disertacijo, ki bi veznik obravnavala tako v sodobnem jeziku kakor tudi historično. Raziskovanje naj bi obsegalo več smeri: temeljit pretres gradiva iz knjižnega jezika in dialektov, ki naj bi pokazal razne pomenske kategorije veznika in prehajanje iz kategorije v kategorijo, odvisno od spreminjanja funkcije. Historičnorazvojna analiza naj bi osvetlila veznik v primerjavi z ostalimi slovanskimi in indoevropskimi jeziki, sam razvoj pa predvsem v knjižni slovenščini.³⁶⁸

Disertacijo je sprva nasloвила kot *Pomen, funkcija in razvoj veznika v slovenščini*, vendar je med pisanjem čedalje bolj ugotavljala, da je bila tema zastavljena preobširno (na kar jo je opozorila že komisija, ki je temo odobrila), zato je aprila 1960 prosila za spremembo naslova.³⁶⁹ Breda Pogorelec je disertacijo *Veznik v slovenščini* javno zagovarjala 10. januarja 1964 pred komisijo, ki so jo sestavljali Anton Bajec kot predsednik, Milka Ivić, predavateljica na Filozofski fakulteti Univerze v Novem Sadu in redna članica Srbske akademije znanosti in umetnosti, ter Tine Logar kot člana. Bibliografija doktorskih disertacij univerze ter drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani med letoma 1920 in 1968 kaže, da je bilo obranjenih le devet nalog s področja slovenskega jezikoslovja, medtem ko jih je bilo s področja slovenske literarne zgodovine in kritike triindvajset. Med vsemi jezikoslovnimi doktorskimi deli sta le dve, ki obravnavata sodobni knjižni

³⁶⁴ ARS, Zapuščina Antona Slodnjaka, pismo Brede Pogorelec, 18. 1. 1957.

³⁶⁵ ARS, Zapuščina Antona Slodnjaka, pismo Brede Pogorelec, 5. 6. 1957.

³⁶⁶ ARS, Zapuščina Antona Slodnjaka, pismo Brede Pogorelec, 24. 10. 1957.

³⁶⁷ ARS, Zapuščina Antona Slodnjaka, pismo Brede Pogorelec, 5. 2. 1958.

³⁶⁸ Arhiv FF UL, Breda Pogorelec, »Utemeljitev doktorske teme«, 25. 9. 1956.

³⁶⁹ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, prošnja upravi FF, 23. 4. 1960.

jezik: *Oris slovenskega knjižnega izgovora* Franceta Bezlaja in *Veznik v slovenščini* Brede Pogorelec,³⁷⁰ ki ga lahko zato razumemo kot pionirsko delo s področja raziskovanja sodobnega knjižnega jezika. Tako ga je opredelila tudi doktorska komisija, ki je zapisala, da gre za najizčrpnjšo sinhronično monografijo o veznih sredstvih nekega slovanskega jezika.³⁷¹

Raziskava Brede Pogorelec je bila sinhronična, da je lahko prikazala stanje novejšega obdobja slovenskega knjižnega jezika. Upoštevana so bila izključno prozna dela piscev moderne in njihovih sopotnikov. Delo po kratkem uvodu natančno analizira podredne veznike (skupno število vseh podrednih vezniških sredstev je šestdeset), vključno s t. i. mejnimi primeri, priredne veznike (prirednih veznikov in drugih povezovalnih sredstev je štiriinpetdeset) ter primere asindetona. K analizi je pristopila s takrat najsodobnejšo metodo, ki vrednosti skladenskih elementov raziskuje po principu komutacije in z uporabo testa katalize. Klasifikacija vseh vezniških sredstev je predstavljena s skico S. O. Korcevskega, ki je zasnovana na pomenskem razlikovanju odprtih, zaprtih in nevtralnih struktur. V luči ugotavljanja primarnega in sekundarnega funkcijskega udejanjanja analiziranih povezovalnih sredstev so poglobljeno predstavljeni tudi različni odenki vezniških konstrukcij.³⁷²

Breda Pogorelec je bila septembra 1955 izvoljena v asistentko za slovenski knjižni jezik na ljubljanski Filozofski fakulteti. Kot pomožna asistentka je med letoma 1948 in 1952 vodila tečaje oz. vaje iz splošne fonetike za prve letnike ter vaje iz nekaterih poglavij historične slovnice slovenskega jezika (iz konzonantizma in morfologije). Od leta 1955 je sodelovala v proseminarju slovenskega knjižnega jezika in od študijskega leta 1958/59 v seminarju za primerjalno slovansko jezikoslovje. Naslednje leto je vodila vaje iz glasoslovja in pravorečja ter vaje za drugi letnik, na katerih so obravnavali stavčno intonacijo, besedni red in probleme prevajanja. Od leta 1963/64 je za drugi letnik prevzela predavanja o zgodovini knjižnega jezika, od jeseni 1964/65 pa še izbrana poglavja iz skladnje in stilistike, s katerimi je nadaljevala vse do upokojitve in snov postopoma nadgrajevala tako v teoretičnem pogledu kakor z gradivom. Obravnavala je skladnjo prostega in

³⁷⁰ Jože Kokole, *Bibliografija doktorskih disertacij univerze in drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani 1920–1968* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969), 135–136.

³⁷¹ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, ocena doktorske disertacije, 2. 12. 1963.

³⁷² Breda Pogorelec, *Veznik v slovenščini: jezikoslovni spisi III*, ur. Alexander Rath, Kozma Ahačič, Mojca Smolej (Ljubljana: Založba ZRC, 2021).

zloženega stavka, semantično skladnjo stavka, besedne vrste, posebno pozornost pa je posvetila stilistiki umetnostnega jezika, jezikovnostilistični teoriji in konkretnim problemom stilistike (skladenjskim figuram, umetnostnemu besedišču, zlasti metafori – vse predvsem s stališča slogovnega razvoja). Od študijskega leta 1971/72 je predavala tudi opisno slovnico slovenskega jezika. Tri leta pozneje je prevzela predavanje s seminarjem *Sociolingvistična obravnava slovenskega jezika*. Vse do upokojitve so bila tako njena temeljna predavanja (nekatera izvajana ciklično, izmenjaje z Jožetom Toporiščem) *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*, *Slovenski knjižni jezik I* (uvod v študij knjižnega jezika, glasoslovje in pravorečje), *Slovenski knjižni jezik II* (skladnja), *Besedoslovje slovenskega jezika*, *Besediloslovje*, *Sociolingvistika in Stilistika umetnostnih besedil*.³⁷³

Kljub občasno samosvojemu, nekoliko »svobodnemu« odnosu do izpitnih obveznosti in rokov so predavanja Brede Pogorelec med študenti veljala za sistematična, aktualna in zanimiva, predvsem pa so spodbujala k razmišljanju.³⁷⁴ Kadar snov predavanj ni bila neposredno objavljena, je s pomočjo asistentov za študente pripravila študijska navodila z literaturo ali pa zapiske predavane snovi v obliki definicij. Leta 1977 je tako pripravila *Povzetek slovenske skladnje*, dobrih trideset strani dolgo skripto, ki obravnava tipe prostega stavka. V nasprotju s Toporiščem je pri obravnavi stavkov z imensko-glagolskim povedkom predikativ definirala kot podskupino samostalnikov, pridevnikov in prislovov, ki se v povedku pojavljajo kot povedkovo določilo, pri tem pa ne tvorijo samostojne besedne vrste.

Breda Pogorelec je bila junija 1966 izvoljena v docentko, aprila 1979 v izredno profesorico, januarja 1986 pa v redno profesorico za slovenski knjižni jezik in stilistiko. Upokojila se je septembra 1997. Predavala ni le na matični fakulteti, ampak med letoma 1964 in 1972 tudi na novinarski katedri Fakultete za družbene vede (tedaj Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, FSPN), na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo ter Pedagoški fakulteti v Mariboru. Nekaj časa je bila gostujoča predavateljica na Univerzi v Celovcu (npr. v letnem semestru 1977 in letnem semestru 1991/92). V Celovcu so bila njena predavanja posvečena predvsem skladnji slovenskega jezika. V času, ko je predavala na FSPN, je imela tečaj slovenskega jezika za novinarje

³⁷³ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, življenjepis; Poročilo o delu Filozofske fakultete UL, 1955–1999.

³⁷⁴ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, mnenje študentov slavistike, 22. 2. 1979.

časopisa *Delo*. Med letoma 1969 in 1971 je v *Sobotni prilogi Dela* objavljala prispevke o problematiki novinarskega jezika pod naslovom »Pogovori o vsakdanjem jeziku«.

Številna predavanja je imela tudi na znanstvenih, strokovnih in poljudnih srečanjih, posvetovanjih ter v radijskih oz. televizijskih oddajah. Leta 1964 je tako v Lingvističnem krožku pri Filozofski fakulteti v Ljubljani izvedla cikel predavanj *Matematična lingvistika*. Istega leta je imela cikel radijskih predavanj *Vprašanja govornega jezika (I–IV)* na RTV Ljubljana, leta 1968 sedem televizijskih oddaj pod naslovom *Slogovna rast slovenskega knjižnega jezika (od začetkov do Cankarja)*, med letoma 1976 in 1978 pa cikel oddaj na temo *Slovenščina v javnosti*.

Redno se je udeleževala mednarodnih slavističnih kongresov, npr. leta 1955 v Beogradu, med letoma 1956 in 1958 z več referati v Krakovu, Varšavi, Pragi in Moskvi. Leta 1964 se je na Karlovi univerzi v Pragi udeležila konference matematične in algebrajske lingvistike, leta 1965 pa v Sarajevu z referatom o slovenskem knjižnem jeziku in aktualnih problemih. V Brnu, kjer je predavala o modalni zgradbi povedi, je bila leta 1971, v Skopju, kjer je imela predavanje o socialnih dejavnikih pri standardizaciji slovenskega jezika, pa je bila leta 1973 v okviru zasedanja Mednarodne komisije za slovanske knjižne jezike. Leta 1974 se je udeležila mednarodnega kongresa za južnoevropske študije v Bukarešti, kjer je predstavila prispevek »Družbeni in politični dejavniki, ki so vplivali na izoblikovanje slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju«. Leta 1975 je imela na Inštitutu za lingvistiko v Novem Sadu predavanje z naslovom »Jezik in družba«. Eno zadnjih predavanj v tujini je imela leta 1996 na INALCO v Parizu, kjer je v organizaciji slovenske katedre predavala o načrtovanju slovenskega knjižnega jezika in Cankarjevem umetnostnem besedilu s stališča stilističnega besediloslovja.

Številna predavanja je imela tudi za zamejske Slovence, in sicer tako za šolnike in različna društva kot zaposlene in študente na tržaški in celovški univerzi. Tako je imela leta 1974 v Slovenskem klubu v Trstu predavanje o slovenskem jeziku in njegovi razslojenosti v zahodnih slovenskih pokrajinah, istega leta je bila povabljen tudi na Benečanske kulturne dneve v Škrutovem, kjer je predavala o slovenskem knjižnem jeziku v Beneški Sloveniji. Leta 1977 je na katedri za slovenski jezik in književnost na tržaški univerzi predavala o slovenskem jezikoslovju in njegovih nalogah. Redno je bila gostja na Koroških kulturnih dnevih, v okviru katerih je imela leta 1971 predavanje »Različne plasti slovenskega jezika na Koroškem«. V študijskem letu 1991/92 je bila dvakrat povabljen tudi na slovenistični oddelek Visoke pedagoške šole v Szombathelyju.³⁷⁵

³⁷⁵ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, življenjepis; *Poročilo o delu Filozofske fakultete UL, 1955–1999*.

Breda Pogorelec je bila mentorica številnim diplomantom, magistrantom in doktorandom. Precej njenih diplomantov je prejelo študentsko Prešernovo nagrado. Mentorstvo pri magistrantih in doktorandih je zajelo različna področja, predvsem neumetnostno in umetnostno stilistiko, skladnjo, zgodovino knjižnega jezika in sociolingvistiko. Številni njeni učenci so tudi sami postali uveljavljeni raziskovalci na področju slovenskega jezika. Kot prvi je pri njej leta 1982 doktoriral Janez Dular s temo o priglagoški vezavi v slovenskem knjižnem jeziku, nato leta 1991 Tomaž Sajovic o historičnih slogih v slovenski pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. Leto kasneje je doktorsko disertacijo o izrazilih slovenske politične propagande obranila Marja Bešter, leta 1994 pa Erika Kržišnik s temo o slovenskih glagolskih frazemih. Leta 1997 je s temo o slovenskem pesniškem jeziku med Prešernom in moderno doktorsko disertacijo zagovarjal Marko Stabej, leto kasneje pa sta doktorski študij zaključili Simona Kranjc in Majda Kaučič Baša, prva s temo o skladnji otroškega govora, druga pa o javni rabi slovenščine kot manjšinskega jezika na Tržaškem.³⁷⁶

Še kot asistentka je Breda Pogorelec sodelovala pri fakultetnih učnih načrtih. Ob reformi univerze 1958/59 je dala pobudo za uvrstitev predmeta Slovenski knjižni jezik med diplomske predmete. Predlagala je tudi načrt in izdelala program za tedanja prvo in drugo stopnjo študija, ki je obveljal s študijskim letom 1960/61; kasneje je sodelovala tudi pri izdelavi osnove za študij na tretji stopnji. Vsa njena tedanja znanstvena in pedagoška prizadevanja so bila izraz težnje nadoknaditi mnoge zaostanke pri raziskovanju slovenskega knjižnega jezika, do katerih je prišlo, ker do povojne dobe na slovenski univerzi ni bilo predmeta Slovenski knjižni jezik. Breda Pogorelec se je sprva posvetila predvsem raziskovanju skladnje slovenskega knjižnega jezika. Pomembnejše objave s konca petdesetih in začetka šestdesetih let 20. stoletja – npr. »O pluskvamperfektu v knjižni slovenščini« (*Jezik in slovstvo*, 1960/61), »Začetni problemi raziskovanja slovenske sintakse« (*Jezik*, 1959/60), kritični nastopi ob »Slovenskem pravopisu 1962« (*Problemi I*, 1962) ter »Ob poskusnem snopiču Slovarja slovenskega knjižnega jezika« (*Jezik in slovstvo*, 1963/64) – kažejo na nova teoretična jezikovno-strukturna stališča. Razprave kot »Dopolnilnik (povedkov prilastek) v slovenski skladnji« (*Linguistica*, 1972), »Vloga dativa v stavku« (*Jezik in slovstvo*, 1968), »Brezpomemben: nepomemben. Izpeljanke in sestavljanke« (*Jezik in slovstvo*, 1970/71), »Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču« (v: *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, SSJLK*, zbornik, 1984) so svojevrstno nadaljevanje načrtane

³⁷⁶ Prav tam.

raziskovalne poti slovenskega knjižnega jezika, predvsem njegovih skladenskih zakonitosti, ki so se najprej pokazale v doktorski disertaciji.

Izhajajoč iz temeljev preučevanja značilnosti sodobnega slovenskega knjižnega jezika, je Breda Pogorelec področje znanstvenega zanimanja postopoma razširila tudi na druga, s tem povezana področja. V prvi vrsti jo je zanimala stilna razslojenost slovenskega jezika. Njene tovrstne raziskave so pomenile trden temelj za vzporedno širše, zaokroženo obravnavanje vprašanj iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika, po drugi strani pa so v koraku s svetovnimi jezikoslovnimi težnjami, toda iz lastnega spoznanja, pripeljale do začetkov besediloslovnega raziskovanja v slovenščini. Njena pomembna raziskovalna tema v tem okviru so slogovna vprašanja literature slovenske moderne (oz. Moderne po Bredi Pogorelec) pa tudi drugih literarnih obdobj. V študijskem letu 1975/76 je začela z dolgoročnim projektom »Cankarjev jezik in slog«, ki ga je kasneje preimenovala v »Jezik in slog slovenske moderne«. Tem vprašanjem se je sicer posvečala že v šestdesetih letih 20. stoletja, npr. v prispevkih »Cankarjevo delo – prelomnica v oblikovanju slovenske knjižne besede« (*Problemi*, 1967), »Jezik izhodiščnega slovenskega ekspresionizma« (*SSJLK*, 1968), »Zgradba stavka v prozi Ivana Cankarja« (*SSJLK*, 1969), v znanstvenih prispevkih »Ivan Cankar – vozlišče slovenskega razvoja« (*Jezik in slovstvo*, 1976), »Metodologija jezikovno-stilistične raziskave Cankarjeve proze« (*Jezik in slovstvo*, 1974/75), »Jezik novejšje slovenske proze« (*SSJLK*, 1971), »Okvirna tipologija metafore v slovenski prozi 20. stoletja« (*SSJLK*, 1986), »Vloga izrazov humorja v Cankarjevi prozi« (*SSJLK*, 1982). Poleg osnovnih jezikovnostilističnih analiz jezika Cankarja in nekaterih drugih slovenskih pisateljev je Breda Pogorelec tako gradila teoretični in metodološki okvir za katero koli jezikovnostilistično raziskavo, kar je bilo izjemnega (pionirskega) pomena za znanstveno področje.³⁷⁷

Temeljna strokovna izhodišča, na katera je Breda Pogorelec opozarjala in h katerim je usmerjala tedanje raziskovalce, so bila: vloga jezikovne stilistike znotraj jezikoslovnih in literarnih ved, zamejitev njenega predmetnega področja, opredelitev metodološkega aparata, pristopa k literarnemu in neliterarnemu besedilu, pomen/doprinos stilistike in njenega razvoja za razvoj knjižnega jezika, ne

³⁷⁷ Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec, življenjepis; Marko Stabej, »Breda Pogorelec (1928–2006)«, *Jezik in slovstvo*, št. 5 (2006): 100–102; Ada Vidovič Muha, »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Brede Pogorelec«, *Jezik in slovstvo*, št. 4 (1988): 93–96.

nazadnje pa se je zaradi nerazdružljive povezanosti slogovnega razvoja in knjižnega jezika ves čas kritično dotikala pregleda osnovnih razvojnih teženj (pisnega) knjižnega jezika. Poleg Ivana Cankarja, ki mu je izmed vseh avtorjev posvetila največ raziskav, se je v svojih analizah (sodobne) proze osredotočala predvsem na šest slovenskih avtorjev: Cirila Kosmača, Prežihovega Voranca, Vladimirja Kavčiča, Alojza Rebulo, Pavleta Zidarja in Jožeta Snoja. V vseh je prepoznala naslonitev na zgodovinski razvoj, zajemanje iz preteklih literarnih obdobij, predvsem moderne, ki se kaže kot prizadevanje po arhitektonskem oblikovanju besedila, seveda s predružačenimi in njim lastnimi izraznimi možnostmi.

Premišljevanje o (slovenskem) jeziku je pri Bredi Pogorelec nastajalo v posebnem svetu iskanja poti k razumevanju pomenov, ki jih objemajo besedila, in s tem bolj ali manj zanesljive poti k odkrivanju besedilnega smisla. Leta 2011 sta v redakciji Mojce Smolej in Kozme Ahačiča izšli dve knjigi zbranih jezikoslovnih spisov Brede Pogorelec; prva, z naslovom *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*, vsebuje predvsem znanstvene članke, povezane s teorijo slogovnega razvoja slovenske besedne umetnosti, z jezikovnostilističnimi raziskavami proze Ivana Cankarja in Cankarjevega vpliva na literarna dela v obdobju med 1960 in 1970, druga, z naslovom *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*, pa vsebuje članke o razvoju slovenskega knjižnega jezika in raziskave posamičnih problemov, kot so npr. skladnja pri Juriju Dalmatinu in Adamu Bohoriču, delež Koroške pri procesu ustaljevanja slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletja ipd.

Posebno področje, vezano na jezikovnozvrstno in stilno razslojenost slovenskega jezika, na katero se je osredotočala Breda Pogorelec, je govorjeni jezik. Leta 1965 je v delu *Jezikovni pogovori* objavila razpravo »Vprašanja govorjenega jezika«, ki v polnosti obravnava spontani govorjeni jezik. To pomeni, da se dotakne tako glasoslovnih kot oblikoslovnih, skladenjskih in drugih značilnosti govorjenega jezika. Razprava je upravičeno uvrščena med pionirske, čeprav je pred tem izšla kopica jezikoslovnih razprav, ki se nanašajo na govorjeni jezik, vendar predvsem s stališča zborne izreke. Prispevek Brede Pogorelec je prvi, ki celostno zaobjame slovnične in druge značilnosti (npr. okoliščine) spontano govorjenega jezika. Poleg opozarjanja na skladenjske in druge posebnosti spontano govorjenega jezika je med prvimi poudarjala nenehno spreminjanje govorjenega jezika, ki lahko prav tako povzroča težave pri oblikovanju splošnih slovničnih zakonitosti govorjenega jezika.

Z enako intenzivnostjo kot sodobnih jezikoslovnih raziskav se je Breda Pogorelec lotevala zgodovine slovenskega jezika. Na temelju spoznanja, da je

slovenščina konstitutivna sestavina naroda, in raziskovanja njene zgodovine se je dotikala širših družbenih vprašanj. Postavila je tezo, da jezika v njegovi knjižnozvrstni vlogi ne moremo vezati šele na leto 1550. Ta letnica je zanj pomenila čas, ko so se oblikovale okoliščine, ki so omogočile predstaviti v knjižni obliki že utrjen jezikovni sistem. S poudarjanjem, da vsebinska identičnost *Celovškega* in *Starogorskega rokopisa* upravičuje misel o obstoju standardnih cerkvenih besedilnih pomagal, je ovrgla dojetje jezikovnega položaja v času reformacije, kakor so si ga predstavljali starejši jezikoslovci. O teh vprašanjih je imela od leta 1964 vrsto radijskih in televizijskih oddaj, nekaj jih je izšlo v *Jezikovnih pogovorih 2* (1967) pod naslovom »Nastajanje slovenskega knjižnega jezika. Od začetkov do konca 18. stoletja I–V«. Na to področje sodijo še razprave: »Razvoj slovenskega knjižnega jezika« (*SSJLK*, 1974), »Slovenski knjižni jezik, zgodovina slovenskega knjižnega jezika in stilistika« (*Anthropos*, 1979), »Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma« (*Šestnajsto stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, 1986). Breda Pogorelec je sinhronijo tesno povezala z diahronijo, ali drugače: brez poznavanja zgodovinskih dejstev je bilo zanj preučevanje sodobnih značilnosti jezika nemogoče, odsotnost srednjeveške literarne tradicije pa zanj nikakor ni pomenila tudi neobstoja kultiviranega jezika v institucionalizirani rabi.³⁷⁸

Breda Pogorelec se je zgodaj začela strokovno posvečati družbeni razsežnosti jezika, in sicer s sociolingvistično mislijo. Ta je morala preseči ohranjevalni, zaljubljeni pogled na sodobni knjižni jezik, ki vse vrednoti le s kategorijama lepega in čistega, hkrati pa kljub dobrim namenom največkrat pomeni popolno nemoč pri urejanju zapletenih in občutljivih jezikovnih vprašanj v družbi. Kot predsednica Slavističnega društva Slovenije (1974–79) je vodila akcijo *Slovenščina v javnosti*, ki je prvi poskus zaokroženega, dokumentiranega pogleda na jezikovno podobo posameznih področij družbenega življenja v Sloveniji, skupaj s predlogi za nadaljnje urejanje težav in odprtih vprašanj.³⁷⁹

Maja 1965 je Izvršni odbor Glavnega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije objavil *Pismo Republiške konference SZDL o jeziku*, ki je opozarjalo na

³⁷⁸ Vidovič Muha, »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Brede Pogorelec«, 93–96; Igor Grdina, »Breda Pogorelec: zgodovina slovenskega knjižnega jezika in razumevanje našega 16. stoletja«, *Stati inu obstati*, 15–16 (2012): 346–361.

³⁷⁹ Stabej, »Breda Pogorelec (1928–2006)«, 100–102; Vidovič Muha, »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Brede Pogorelec«, 93–96.

zgrešenost nekaterih idej o reševanju narodnega vprašanja, med njimi predvsem ideje o umetnem spajanju jugoslovanskih narodov in narodnosti v novo jezikovno skupnost. Prav tako je pismo opozorilo na potrebo po višji jezikovni kulturi, saj so vprašanja jezikovnega izraza, zlasti javnega, vprašanja splošne kulture.³⁸⁰ Ker se v desetih letih od objave omenjenega dokumenta ni bistveno izboljšalo družbeno urejanje vprašanja slovenskega jezika – čeprav je slovenski jezik medtem dobil prva dva zvezka *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, posodobljeno slovnico, novi osnutek pravopisa –, je Breda Pogorelec leta 1975 v odprtem pismu Mitju Ribičiču, predsedniku Republiške konference SZDL Slovenije, opozorila, da je razmerje do slovenskega jezika v nenavadnem upadanju in je zato treba po politični plati storiti vse, da se položaj izboljša. Na sestanku, ki je bil odgovor na to pismo in so se ga poleg Brede Pogorelec mdr. udeležili Boris Paternu, Janko Jurančič, Savin Jogan in Majda Poljanšek, so se maja 1975 dogovorili za akcijo *Slovenščina v javnosti* in za nadaljnje skupno delo.

Sredi maja 1979 se je tako pod vodstvom Brede Pogorelec odvijal portoroški posvet, ki se je osredotočal na slovenščino kot obliko in izrazilo vsakdanjega življenja in kulture v medsebojnih odnosih, kot sporočilo znanja in oblikovalko sveta v umetnosti. Čeprav je bil položaj slovenskega jezika kot uradnega jezika v SR Sloveniji ustavno določen, se to ni dosledno upoštevalo na vseh področjih življenja. Po ustanovitvi televizije so bila, denimo, nekatera področja (politika, šport, zabava) dolgo v celoti ali deloma pokrita z oddajami v srbohrvaščini. Na podoben način so jezikovni stiki vplivali tudi na politični jezik. Menjava slovenskega koda s srbohrvaškim v širšem družbenem okolju je povzročila marsikdaj primanjkljaj v obeh kodih. Akcija *Slovenščina v javnosti* je podala priporočila za urejanje položaja slovenščine tako v političnem življenju, zakonodaji, upravi, sodstvu, gospodarstvu, vzgoji, šolstvu, turizmu, najrazličnejših strokah (predvsem na ravni terminologije), vojski kot tudi v javni rabi v življenju Slovencev v zamejstvu in izseljenstvu. Sklepna misel portoroškega posveta je bila, da skrb za slovenščino ne sme biti kampanjska, temveč mora preiti v stalno in konkretno institucionalizirano družbeno akcijo.³⁸¹ Breda Pogorelec je bila od leta 1994 tudi predsednica delovne skupine za jezikovno načrtovanje pri Državnem zboru Republike Slovenije, in to vse do leta 2005, ko je bila skupina ukinjena.³⁸²

³⁸⁰ *Slovenščina v javnosti: gradivo in sporočila*, ur. Breda Pogorelec (Ljubljana: Republiška konferenca SZDL; Slavistično društvo Slovenije, 1983).

³⁸¹ Prav tam.

³⁸² Stabej, »Breda Pogorelec (1928–2006)«, 100–102.

Ena temeljnih vlog Oddelka za slovenistiko (predhodno Oddelka za slovanske jezike in književnosti) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki jo je Breda Pogorelec posebej poudarjala v predavanjih ter strokovnih in znanstvenih udeleževanjih, je bila »skrb za razvoj znanosti o slovenskem jeziku in literaturi kot matični znanosti in za širjenje tega vedenja v okviru ožjega in širšega jezikovnega in kulturnega načrtovanja tega vedenja«. ³⁸³ Po zgledu podobnih prireditev v drugih univerzitetnih središčih je tako Oddelek za slovanske jezike in književnosti na pobudo Brede Pogorelec in nekaterih drugih sodelavcev leta 1965 organiziral prvi Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (SSJLK) za tuje slaviste. Pred tem je bil na Bledu, v Zagrebu in Zadru itd. organiziran t. i. Jugoslovanski seminar jezika, literature in kulture, vendar v njegovi zasnovi slovenskemu delu ni bilo odmerjeno dovolj prostora. Osnovni program Seminarja je imel (tako kot še danes) tri enakovredne vsebinske razdelke (kultura, literatura in jezik), ki naj bi prikazovali aktualna znanstvena raziskovanja, nova spoznanja, metode pa tudi aktualno dogajanje. Če se je prvih seminarjev udeležilo nekaj deset tujih slavistov, se je npr. osmega leta 1972 udeležilo že več kot 120 udeležencev. Ker je Seminar kmalu začel presegati prvotno načrtane okvire, so se pobudniki proti koncu sedemdesetih let 20. stoletja odločili za ustanovitev Simpozija Obdobja, ki je od leta 1979 organiziran vsako leto. Leta 1987 je bila organizirana prva Poletna šola slovenskega jezika v okviru novega Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik, Breda Pogorelec pa si je ob Nacetu Šumiju, Slavku Kremenšku, Franetu Jermanu in Dušanu Nečaku prizadevala tudi za ustanovitev Znanstvenoraziskovalnega inštituta Filozofske fakultete, ki je začel delovati marca 1979 pod imenom Znanstveni inštitut (danes Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete). ³⁸⁴

Breda Pogorelec je bila večkrat predstojnica (tedaj še) Oddelka za slovanske jezike in književnosti FF UL (1986–1990), opravljala pa je tudi mnoge druge funkcije; med letoma 1973 in 1982 je bila sourednica revije *Jezik in slovstvo*, od leta 1973 članica pravopisne komisije SAZU, sodelovala je tudi v javni razpravi o načrtu pravil za slovenski pravopis. Od leta 1974 do 1979 je bila dve mandatni dobi predsednica Slavističnega društva Slovenije, od leta 1975 do 1979 podpredsednica Zveze slavističnih društev Jugoslavije. Od leta 1986 je bila predsednica Komisije

³⁸³ Breda Pogorelec, »Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik«, v: *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*, ur. Marja Bešter in Erika Kržišnik (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti UL, 1999).

³⁸⁴ »O inštitutu«, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. (spletni vir)

za vprašanja slovenskih zamejcev in izseljencev. Pri Republiški konferenci SZDL je bila med letoma 1976 in 1980 članica Sveta za znanost, od leta 1984 pa članica Stokovnega sveta SRS za šolstvo.³⁸⁵ Od leta 1990 je bila članica Izvršilnega odbora Slovenske izseljenske matice, od 1994 (do 2005) pa je predsedovala Delovni skupini za področje jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike pri Državnem zboru Republike Slovenije. Najpomembnejše delo skupine je bil Zakon o javni rabi slovenščine, sprejet leta 2004. Po upokojitvi leta 1998 je za prispevek pri delovanju, ugledu in razvoju Univerze v Ljubljani dobila naziv zaslužna profesorica, leta 2002 pa je bila odlikovana s srebrnim častnim znakom svobode Republike Slovenije za dolgoletno pedagoško in znanstveno delo ter za izjemne zasluge pri razvoju in uveljavljanju slovenščine doma in na tujem.

POVZETEK

Breda Pogorelec (1928–2006), slovenistka in utemeljiteljica sodobnega slovenskega jezikoslovja, se je po maturi na klasični gimnaziji leta 1946 vpisala na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je leta 1953 diplomirala iz slovenskega jezika, primerjalnega jezikoslovja in južnoslovanskih književnosti. Dve leti pozneje se je na FF UL zaposlila kot asistentka. Disertacijo *Veznik v slovenščini* je zagovarjala leta 1964. Temeljna raziskovalna področja, s katerimi se je ukvarjala, so bila skladnja slovenskega jezika, stilna razslojenost slovenskega jezika, govorniki jezika, zgodovina in družbena razsežnost slovenskega jezika. V redno profesorico za slovenski knjižni jezik in stilistiko je bila izvoljena leta 1986. Kot predsednica Slavističnega društva Slovenije je med letoma 1974 in 1979 vodila akcijo Slovenščina v javnosti. Bila je ena izmed pobudnic ustanovitve Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik na Filozofski fakulteti v Ljubljani ter Znanstvenoraziskovalnega inštituta FF UL. Bila je večkratna predstojnica Oddelka za slovanske jezike in književnosti, opravljala je tudi mnoge druge strokovne in družbene funkcije. Leta 2002 je bila odlikovana s srebrnim častnim znakom svobode Republike Slovenije.

³⁸⁵ Vidovič Muha, »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Brede Pogorelec«, 93–96.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: doktorska mapa B. Pogorelec; personalna mapa B. Pogorelec; zapiski sej Fakultetnega sveta.

Arhiv Republike Slovenije, Zapuščina Antona Slodnjaka, pisma Brede Pogorelec.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, osebni izkazi in diplomatska mapa B. Pogorelec.

TISKANI VIRI

Kokole, Jože. *Bibliografija doktorskih disertacij univerze in drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani 1920-1968*. Ljubljana: Univerza, 1969.

Pogorelec, Breda.

»Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.« V: *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*. Ur. Marja Bešter in Erika Kržišnik. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti UL, 1999.

»Črni optimizem«. V: *Pričevanja. Iz lastnih korenin. Avtobiografski eseji*. Ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1984.

»Roman Jakobson v Beogradu in Ljubljani septembra 1955«. V: *Roman Jakobson: Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: ŠKUC, 1989.

»V Klasični gimnaziji – pred vojno, med vojno, po vojni«. *Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca Ljubljana*. Ur. Aleksandra Pirkmajer Slokan. Ljubljana: Osnovna šola Prežihovega Voranca, 1999.

Vežnik v slovenščini: jezikoslovni spisi III. Ur. Alexander Rath, Kozma Ahačič, Mojca Smolej. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.

»Vprašanja govornega jezika«. V: *Jezikovni pogovori*. Ur. France Vurnik. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965.

Poročilo o delu Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1962/63–1999/2000.

Slovenščina in javnost: gradivo in sporočila. Ur. Breda Pogorelec. Ljubljana: Republiška konferenca SZDL; Slavistično društvo Slovenije, 1983.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 1981.

Dnevnik, 1981.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Grdina, Igor. »Breda Pogorelec: zgodovina slovenskega knjižnega jezika in razumevanje našega 16. stoletja«. *Stati inu obstatu*, št. 15–16 (2012).

Smolej, Mojca. »Breda Pogorelec in jezikovna stilistika«. V: *Breda Pogorelec: Stilistika slovenskega knjižnega jezika: jezikoslovni spisi II*. Ur. Mojca Smolej. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.

Smolej, Tone. »Filozofska fakulteta (1919–1971). Od fakultete profesorjev do fakultete študentov«. V: *Zgodovina Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ur. Jure Preglau. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Stabej, Marko. »Breda Pogorelec (1928–2006)«. *Jezik in slovstvo*, št. 5 (2006).

Vidovič Muha, Ada. »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Brede Pogorelec«. *Jezik in slovstvo*, št. 4 (1988).

Vodopivec, Peter. *Francoski inštitut v Ljubljani*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.

SPLETNI VIR

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. »O inštitutu«. Pridobljeno septembra 2023.
<https://www.ff.uni-lj.si/raziskovanje/o-institutu>

Foto: Arhiv FF UL, personalna mapa B. Pogorelec.

Dr. Mojca Smolej, redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, mojca.smolej@ff.uni-lj.si

VESNA LESKOŠEK

ALMA SODNIK

Sodnik, Alma, r. Zupanec, filozofinja

(* Ljubljana, 23. marec 1896 – † Ljubljana, 12. februar 1965)

Alma Zupanec se je rodila trgovcu Urbanu Zupanecu (1853–1927) in Ani, r. Branke (1869–1939), ki je odraščala v Polhovem Gradcu in se šolala v Ljubljani; njen oče je bil vojaški zdravnik poljskih korenin Tomaž Branke, mati pa Ana Branke, r. Brill.³⁸⁶ Urban Zupanec je izhajal iz premožne kmečke družine v Selški dolini, domačije pr' Posečnik, ki jo omenja povest Pavla Perka *Rotijin Blaže* (1903).³⁸⁷ Tam je bil mdr. maja 1944 ustanovljen 5. bataljon 2. brigade Vojske državne varnosti, o čemer priča spominška plošča na hiši.³⁸⁸ Urbanov stric Jernej Zupanec (1814–1898) je zaključil študij prava na Dunaju, v Ljubljani je bil najprej

notar in kasneje dolgoletni predsednik notarske zbornice. S pravniškim delom si je ustvaril veliko premoženje, zaslužek pa je vlagal v nepremičnine. Bil je literarni mecen, podpiral je tudi pesnico Luizo Pesjakovo. Potomcev ni imel, zato je k sebi

³⁸⁶ Rudolf Andrejka, »Rihard grof Blagaj«, *Planinski vestnik*, št. 1 (1940): 8; Helena Koder, »Za Almo«, v: *Alma Sodnik in njeno filozofsko delo*, ur. Olga Markič (Ljubljana: Slovenska matica, Založba Univerze v Ljubljani, 2022), 171.

³⁸⁷ Pavel Perko, »Rotijin Blaže«, v: *Slovenske večernice za pouk in kratek čas* (Celovec: Mohorjeva družba, 1903), 44–117.

³⁸⁸ »Martinj Vrh«, Združenje borcev za vrednote NOB Škofja Loka. (spletni vir)

sprejel in izšolal nečaka Urbana, ki je obiskoval Mahrovo trgovsko šolo, in njegovo sestro, ki je umrla v najstniških letih.³⁸⁹

Urban Zupanec je v Ljubljani spoznal šestnajst let mlajšo Ano Branke, poročila sta se leta 1891 in se nastanila v hiši z vrtom na Križevniški ulici 12 (tedaj 8) v Ljubljani, ki je bila v lasti strica Jerneja. Po njegovi smrti je Urban podedoval stričevo premoženje.³⁹⁰ Zakonca sta imela tri hčerke: Anico (1892–1978), ki je postala akademska slikarka, Almo in Adelo/Elko (1900–1991), ki je bila pianistka, vendar po poroki ni več poklicno delovala. Zakoncema Zupanec se je leta 1894 rodil tudi sin Leon, ki je umrl kmalu po rojstvu. Sestre so bile tesno povezane in so vse življenje živele skupaj.

Alma Zupanec je obiskovala osnovno šolo v Ljubljani in se nato vpisala na I. državno gimnazijo, ki jo je obiskovala v letih 1907–15 kot »privatistka« oziroma »hospitantka«, ker ženskam ni bil dovoljen redni vpis v klasično gimnazijo.³⁹¹ Na podoben način je gimnazijo končalo več žensk, kar je razvidno iz letnih poročil. V prvi razred se je vpisala leta 1907, takrat je bilo zasebno vpisanih še šest deklet.³⁹² V osmi (zadnji) razred gimnazije je Almino ime (Zupanec Maria Alma) vpisano v poročilu iz leta 1914/15.³⁹³

Novembra 1916 se je Alma poročila z Alojzom Sodnikom (1883–1935), profesorjem na srednji tehniški šoli v Ljubljani, ki je učil matematiko tudi na klasični gimnaziji;³⁹⁴ leta 1923 je izdal knjigo *Logaritmi: petdecimalne logaritmične in gonometrične (trigonometrične) tabele*. Po poroki se je podpisovala večinoma z obema priimkoma, vendar je v kasnejših letih uporabljala le priimek Sodnik. Leta 1917 je rodila sina Santa, ki je zaradi bolezni, najverjetneje španske gripe, umrl pri dveh letih starosti. Pred tem se je mož vrnil s soške fronte psihično razrvan zaradi vojnih grozot; vojna travma je na njem pustila posledice.³⁹⁵ Smrt sina Santa ju je težko prizadela in drugih otrok nista več imela. Kmalu po sinovi smrti je Alma v študijskem letu 1919/20 vpisala študij filozofije na Filozofski fakulteti novoustanovljene Univerze v Ljubljani. Kot pomožna predmeta je vpisala pedagogiko in slovansko filologijo.³⁹⁶

³⁸⁹ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023; Koder, »Za Almo«, 172.

³⁹⁰ Koder, »Za Almo«, 173.

³⁹¹ Ks. P., »Dr. Alma Sodnik - Zupančeva«, *Žena in dom*, št. 4 (1930): 126.

³⁹² *Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach*, 1907/1908, 92.

³⁹³ *Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach*, 1914/1915, 51.

³⁹⁴ Ks. P., »Dr. Alma Sodnik - Zupančeva«, 126.

³⁹⁵ Manja Pavšič, intervjuvala avtorica, avgust 2023.

³⁹⁶ Frane Jerman, *Slovenska modroslovna pamet* (Ljubljana: Prešernova družba, 1987), 148.

Po opravljenih rigorozih je leta 1923 pri Francetu Vebru zagovarjala doktorsko disertacijo z naslovom *Psihološka analiza akcenta*.³⁹⁷ Postala je njegova asistentka, vendar za svoje delo ni bila plačana, opravljala ga je prostovoljno. V študijskem letu 1925/26 je prvič študijsko odpotovala na Dunaj, kjer se je specializirala za zgodovino filozofije, posebej za zgodovino estetike. V tistem času je pisala knjigo *Zgodovinski razvoj estetskih problemov*, ki jo je leta 1928 izdalo telovadno-kulturno društvo Atena pri svoji založbi Belo-modra knjižnica. Alma je knjigo posvetila očetu Urbanu. S to monografijo je leta 1932 pridobila *veniam legendi* (dovoljenje za predavanje) in leto kasneje *veniam docendi* (docenturo) na področju zgodovine filozofije, kar pa ni vodilo v redno zaposlitev.³⁹⁸ To pomeni, da ni imela pravic iz dela in tudi plače ne. Pridobila je privatno docenturo in je delo opravljala honorarno, plačana je bila le za izvedena predavanja.³⁹⁹ Nekaj dohodka je pridobila s publiciranjem. Z Alojzom sta živela od njegove plače, tu in tam je kaj malega primaknil oče Urban. V tem položaju je bila vse do leta 1946, ko se je zaposlila na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; takrat je postala izredna, leta 1951 pa redna profesorica. V študijskem letu 1952/53 je bila tudi dekanja Filozofske fakultete, s tem pa prva ženska na vodilnem položaju ljubljanske univerze in verjetno tudi na celotnem področju tedanje Jugoslavije.⁴⁰⁰ Upokojila se je leta 1959, vendar je na oddelku za filozofijo Filozofske fakultete in na Inštitutu za sociologijo in filozofijo še naprej predavala ter akademsko delovala vse do smrti leta 1965.

Delovno življenje

V enem redkih intervjujev je Alma Sodnik razkrila, da jo je filozofija zanimala že v srednji šoli in je bila zelo srečna, ko je bila sprejeta na študij pri Francetu Vebru, ki je na ljubljanski Filozofski fakulteti vzpostavil študij filozofije.⁴⁰¹ Prve generacije študentov (in ene študentke) so pomembno zaznamovale slovenski filozofski prostor. Med Alminimi sošolci je bil Klement Jug, najbolj obetaven

³⁹⁷ Več o zaključnih izpiti v: Frane Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, v: Alma Sodnik, *Izbrane razprave*, ur. Frane Jerman (Ljubljana: Slovenska matica, 1975), 7–24.

³⁹⁸ Jerman, *Slovenska modroslovna pamet*, 148.

³⁹⁹ Željko Oset, »Slovenske znanstvenice in njihove možnosti za akademsko kariero v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije«, v: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 205.

⁴⁰⁰ Olga Markič, »Alma Sodnik: filozofinja in žensko vprašanje«, v: *Alma Sodnik in njeno filozofsko delo*, ur. Olga Markič (Ljubljana: Slovenska matica, Založba Univerze v Ljubljani, 2022), 14.

⁴⁰¹ Ks. P., »Dr. Alma Sodnik - Zupančeva«, 126–127.

študent filozofije, ki je vse do druge svetovne vojne edini doktoriral s *summa cum laude*.⁴⁰² Po smrti Alme Sodnik so domači našli med njenimi spisi Jugove pesmi v rokopisu.⁴⁰³ Leto ali dve za Almo sta študij filozofije vpisala Stanko Gogala in Vladimir Bartol.

V doktorski disertaciji se je Alma Sodnik ukvarjala s »psihologijo jezika, in tako je organsko nastala iz teh teženj disertacija Psihološka analiza akcenta. Razprava je zamišljena kot poizkus predmetno-teoretično usmerjene študije o stavčnem in besednem naglasu in poudarku. Predmetno-teoretična usmerjenost je tipična črta filozofskega dela, kakor ga vrši na naši univerzi profesor Fr. Veber v svojih predavanjih, publikacijah in kot vodja filozofskega seminarja, zato je kaj umevno, da dobimo poizkuse enake usmerjenosti tudi v disertacijah njegovih učencev.«⁴⁰⁴ V drugem intervjuju je svojo disertacijo označila za fenomenološko.⁴⁰⁵ Že kot študentka je v letih 1922–24 opravljala pomožna asistentska dela pri filozofskem seminarju, med letoma 1927 in 1932 je bila asistentka, nato je začela predavati.⁴⁰⁶ Poleg nje je bil pomožni asistent tudi Klement Jug,⁴⁰⁷ ki ga je Veber videl kot svojega naslednika, po Jugovi tragični smrti pa je k akademskemu delu pritegnil Almo Sodnik.

Eden od problemov na njeni karierni poti, vsaj v zgodnjih letih znanstvenega delovanja, je bila omejena možnost objavljanja. Imela je težave z objavo svojih del, saj so bile znanstvene in strokovne revije za znanstvenice še v tridesetih letih prejšnjega stoletja dokaj zaprte, zato je kar nekaj njenih razprav »obtičalo v predalu«.⁴⁰⁸ Objavila pa je poljudno knjižico *Smernice za vzgojo deklet*, ki jo bomo obravnavali v nadaljevanju, in svojo prvo monografsko delo *Zgodovinski razvoj estetskih problemov*. Ta knjiga je izšla pri založbi Belo-modra knjižnica, ki jo je telovadno-kulturno društvo Atena ustanovilo ravno zato, da bi publicirali dela

⁴⁰² Alojz Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije. Doktorandi profesorja Franceta Vebra na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v luči arhivskega gradiva 1919–1945* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020), 55.

⁴⁰³ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁰⁴ Ks. P., »Dr. Alma Sodnik - Zupančeva«, 127.

⁴⁰⁵ Marijana Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, *Ženski svet*, št. 10 (1933): 210.

⁴⁰⁶ Bojan Žalec, »Alma Sodnik«, v: *Pozabljena polovica*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Založba Tuma, 2007), 313.

⁴⁰⁷ Tone Smolej, »Prvih deset slovenskih doktoric filozofije«, v: *57. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: ustvarjalke v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, ur. Alenka Žbogar (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021), 94.

⁴⁰⁸ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 211.

avtoric, saj jim založniški prostor na Slovenskem ni bil dostopen.⁴⁰⁹ Še pred tem je v knjigi Franceta Vebera *Načrt psihologije* iz leta 1924 objavila dodatek z naslovom »Pregled zgodovine psihologije«. Kratko notico o filozofinji kot prvi ženski privatni docentki na Slovenskem in njenem delu je tedaj objavil *Slovenski narod*, ki je zapis zaključil z besedami: »Imenovanje dr. Alme Zupanec - Sodnik je v čast vsega slovenskega ženstva.«⁴¹⁰

Do habilitacije v letu 1932 je Alma Sodnik objavila več razprav: v *Ljubljanskem zvonu* »Vebrov estetski sistem v luči tradicijskih teorij«, v *Času* »O sodobnem prvenstvenem pojmovanju likovnega problema« in v *Archiv für systematische Philosophie und Sociologie* razpravo »Webers System der Ästhetik«. ⁴¹¹ Nekaj del iz tega obdobja je ostalo neobjavljenih, med njimi študija o filozofu Raimundusu Lullu, ki ga je raziskovala med bivanjem v Rimu.⁴¹² Celoten seznam njenih del je objavljen v več publikacijah, najbolj izčrpno v spominskem zapisu Frana Zwittera v *Zgodovinskem časopisu*,⁴¹³ zato ga tu ne bomo navajali. Ob stoletnici Filozofske fakultete in Univerze v Ljubljani je leta 2022 izšla zadnja publikacija o njenem delu; monografijo *Alma Sodnik in njeno filozofsko delo* je uredila Olga Markič.

V začetkih znanstvenega delovanja na področju filozofije se je Alma Sodnik usmerila v estetiko, ki jo je med prvim študijskim obiskom Dunaja v študijskem letu 1925/26 združila z zgodovino filozofije, za kar je imel zasluge predvsem Veber, ki ji je želel predati predavanja iz zgodovine filozofije. To se je zgodilo štiri leta po izidu knjige *Zgodovinski razvoj estetskih problemov*, ko je leta 1932 dobila dovoljenje za predavanja in nekaj mesecev kasneje privatno docenturo. V tem času je bila raziskovalno že globoko v zgodovini filozofije, kar je sama opredelila takole: »Pri svojem delu skušam dobiti zlasti dvoje: sliko notranjega logičnega razvoja problemov in pa psihološko sliko osebnosti avtorja. Sem namreč vedno bolj prepričana, da je tudi drugo enako pomembno, saj je prav osebnost filozofa ona činjenica, ki omogoča razumevanje njegovega duha ter pojasnjuje postanek in potek zanj značilne problematike.«⁴¹⁴ Vse kaže, da jo je v začetkih akademskega dela bolj zanimala psihologija kot filozofija, kar je bila prav tako posledica Vebrovega vpliva.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija: ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba cf *, 2002), 109.

⁴¹⁰ »Prva slovenska docentka«, *Slovenski narod*, 21. 1. 1933, 3.

⁴¹¹ Fran Zwitter, »Alma Sodnikova: in memoriam«, *Zgodovinski časopis*, 1967, 237–238.

⁴¹² Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 211.

⁴¹³ Zwitter, »Alma Sodnikova«, 237–238.

⁴¹⁴ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 211.

⁴¹⁵ Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 12.

Po letu 1933 se je Alma Sodnik raziskovalno usmerila v zgodovino filozofije, pri čemer si je mdr. prizadevala postaviti slovensko in slovansko filozofijo na evropski zemljevid.⁴¹⁶ S tem namenom se je v ločenih študijah ukvarjala z mislijo filozofov Jožeta Misleja, Antona Erberja, Matije Hvaleta in Franca Karpeta.⁴¹⁷ Zanimalo jo je tudi delo hrvaškega filozofa Ruđerja Boškovića, o katerem je napisala več razprav. Od tujih filozofov se je ukvarjala najprej z novoveško filozofijo, vključno s Kantom, po letu 1943 pa z antično filozofijo, ki je predstavljala tretji tok njenega raziskovalnega dela. Izdala je nekaj razprav o Platonu in Epikurju, delo o Aristotelovi filozofiji in Aristotelu pri Slovencih pa je ostalo nedokončano. Odmevno je bilo njeno raziskovanje Descartove filozofije, o čemer je prav tako napisala več razprav in leta 1937 z referatom sodelovala na konferenci v Parizu ob tristoletnici Descartovega dela.⁴¹⁸

Zaradi sorazmerno šibkega domačega znanstvenega zaledja je bila Alma Sodnik ves čas poklicne kariere močno vpeta v mednarodni znanstveni prostor, kar ji je pomagalo tudi pri obvladovanju ovir do docenture. Profesorji z Dunaja, pri katerih je opravila podoktorski študij in raziskovanje v študijskem letu 1925/26,⁴¹⁹ so bili Heinrich Gomperz, Robert Reininger in Friedrich Kainz.⁴²⁰ Dunajska in graška delovna naveza je bila zelo močna, tja je potovala enkrat letno ali na dve leti in čas preživljala v knjižnicah z raziskovanjem za predavanja in članke. Leta 1933 je dobila štipendijo, s katero je lahko odpotovala v Rim in obiskala tudi Vatikansko knjižnico,⁴²¹ študijsko je potovala še v Francijo.

Po drugi svetovni vojni je bila Alma Sodnik povezana s filozofskim oddelkom Univerze v Zagrebu, kjer je občasno predavala. V Zagrebu je po letu 1948 sodelovala s filozofom Vladimirjem Filipovićem. Dopisovala sta si glede predavanj v Ljubljani in Zagrebu, glede ekskurzij in študijskih izmenjav. Usklajevala sta se tudi o tujih gostujočih predavateljih v Zagrebu in možnosti, da se ustavijo v Ljubljani, kar je bilo pomembno tudi s finančnega vidika, saj so bili honorarji za tujce leta 1954 desetkrat višji od honorarjev za domače predavatelje.⁴²² Njuna vez je bila tudi

⁴¹⁶ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 210, 211.

⁴¹⁷ Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 16.

⁴¹⁸ Žalec, »Alma Sodnik«, 314.

⁴¹⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (dalje NUK), Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma iz leta 1926, 1927 in 1931.

⁴²⁰ Franci Zore, »Študija Alme Sodnik o Platonovih idejah«, v: *Pozabljena generacija filozofov: zbornik razprav*, ur. Marko Uršič (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016), 19–27.

⁴²¹ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 211.

⁴²² NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 7, IV. Korespondenca, ovitek Vladimir Filipović.

filozofinja Elza Kučera, ki ni predavala, temveč je bila zaposlena kot bibliotekarka v Nacionalni in univerzitetni knjižnici v Zagrebu. Leta 1964 je bila Alma Sodnik povabljena na Univerzo v Beogradu, da bi predavala v družbi »najiminitnejših jugoslovanskih filozofov«⁴²³ ter predstavila svoja osnovna filozofska prepričanja, o tem naj bi kasneje izdali tudi monografijo.

Kot so pripovedovali njeni študenti, je bila Alma Sodnik zelo dobra predavateljica. Študente je navduševala s širokim znanjem, povojne generacije pa s podporo pri ustvarjanju njihovih kariernih poti. Dopisovala si je s Tarasom Kermaunerjem in Veljkom Rusom, ki sta bila kot študenta leta 1957/58 na študijskem obisku v Franciji, prvi v Parizu in drugi v Poitiersu. Kermauner ji je pisal, da je šele v Parizu spoznal kakovost njenega filozofskega seminarja in dojel njeno kritiko, da je premalo poglobljen in se preveč prosto sprehaja po snovi. Rus je bil na sploh zelo razočaran nad študijem v Poitiersu in njegov interes za sodobno filozofijo je hitro upadal.⁴²⁴ Tudi filozofa Tineta Hribarja, ki je bil njen študent, je Alma Sodnik prevzela s svojo razgledanostjo.⁴²⁵

V šestdesetih letih 20. stoletja, že po upokojitvi, je Alma Sodnik sprejela nalogo, da vzpostavi oddelek za preučevanje zgodovine filozofije pri Inštitutu za sociologijo in filozofijo v Ljubljani ter pripravi program dela za leto 1964/65.⁴²⁶ Bila je sistematična in natančna, na kar kažejo tudi obsežni izpiski in zapiski s komentarji v njeni zapuščini, ki so pisani shematično, skoraj kot matematične matrike, pisava je majhna, težko čitljiva, citati so izmenjaje v nemščini, posamezne besede v grščini ali latinščini, tu in tam v francoščini.⁴²⁷ Kasneje je dodajala številke, točke in komentarje v rdeči barvi. Način gradnje teksta pokaže, da ji ni šlo v prvi vrsti za popisovanje dela in misli posameznih filozofov ter njihovo medsebojno razmerje, temveč je zgodovinila tako, da se je osredotočala na notranji idejni razvoj problema, njegovo strukturo in razvoj v času in tako ugotovila razvojno črto ideje.⁴²⁸

⁴²³ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 7, IV. Korespondenca, ovitek Kolarčev narodni univerzitet v Zagrebu.

⁴²⁴ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 8, IV. Korespondenca, ovitek Taras Kermauner, ovitek Veljko Rus.

⁴²⁵ Tine Hribar, »Alma Sodnik, filozofinja evropskega formata«, v: *Alma Sodnik in njeno filozofsko delo*, 27.

⁴²⁶ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 7, IV. Korespondenca, ovitek III. Pisma, Inštitut za sociologijo in filozofijo.

⁴²⁷ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 1, II. 1., ovitek Filozofski spisi.

⁴²⁸ Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 15.

»Žensko vprašanje«

Do konca druge svetovne vojne sta na ljubljanski univerzi filozofijo doštudirali samo dve ženski.⁴²⁹ Tudi Alma Sodnik je za revijo *Ženski svet* spregovorila o težavah, ki jih je kot ženska imela v spolno takrat močno zaznamovanem patriarhalnem znanstvenem in družbenem okolju. Za karierno pot je bil njen spol predvsem ovira, o čemer je včasih spregovorila tudi študentom in kolegom.⁴³⁰ Kot ženska se je morala bolj truditi, delati več, se dokazovati in zelo paziti na rigoroznost pri raziskovanju in publiciranju, da ji ne bi očitali plagiatorstva ali celo površinskih, plehkosti znanstvenega dela. Tako je menil njen sošolec Vladimir Bartol, ki je zapisal, da je doštudirala samo zato, da bi možu dokazala, da je več kot on.⁴³¹ Gotovo to omalovažujoče stališče ni bilo edino tovrstno o akademski poti Alme Sodnik, podobno usodo pa sta doživeli vsaj dve filozofinji v tedanji Jugoslaviji. Prva je bila Elza Kučera, s katero je Alma prijateljevala, druga pa Ksenija Atanasijević, ena prvih žensk z docenturo in zaposlitvijo na Univerzi v Beogradu, od koder je bila kasneje odpuščena zaradi neupravičenih obtožb o plagiatorstvu. Za razliko od Alme Sodnik je bila Ksenija Atanasijević izrazita aktivistka za ženske pravice, tudi na beograjskem oddelku za filozofijo. V arhivski zapuščini slovenske filozofinje tudi ni podatkov o njenem sodelovanju, sta si pa recenzirali izdani knjigi.

Alma Sodnik se na javne degradacije ni javno odzivala, razumela jih je kot del svoje intimnosti. Prav tako se ni javno opredeljevala do pomembnih družbenih vprašanj, ni znano niti, kakšne so bile njene politične preference. Tako je bilo tudi v filozofiji: »Skušala je biti in ostati rekonstruktorica, iščoč vire in izvore filozofske misli. Tako je bila in je ostala predvsem zgodovinarica filozofije in je le tu in tam pokazala svoje simpatije ali antipatije (zlasti na predavanjih) do tega ali onega misleca.«⁴³² Tine Hribar je o Almi Sodnik zapisal: »Bila je Gospa. Že na prvi pogled.«⁴³³ Vselej je govorila tiho, umirjeno, nikoli se ni razburila: »Znala je vljudno, elegantno povedati svoje odklonilno stališče.«⁴³⁴ Oblačila se je nevpadljivo, v krila in bluže pastelnih barv,⁴³⁵ njena drža pa je bila rezultat odraščanja v

⁴²⁹ Pozabljena generacija filozofov, 6.

⁴³⁰ Več o tem: Hribar, »Alma Sodnik, filozofinja evropskega formata«, 27; Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 7.

⁴³¹ Tomo Virk, »Bartolova predvojna krajša proza in protiženska stališča«, *Primerjalna književnost*, št. 1 (2015): 1–18.

⁴³² Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 14.

⁴³³ Hribar, »Alma Sodnik, filozofinja evropskega formata«, 27.

⁴³⁴ Jerman, »O življenju in delu prof. dr. Alme Sodnikove«, 10.

⁴³⁵ Koder, »Za Almo«, 168.

meščanskem okolju, kjer je javno izražanje stališč veljalo za nespodobno, česar se je držal tudi njen oče Urban, ko je na vrtu gostil meščansko elito tistega časa. Mati je poskrbela, da so bile hčere vzgojene v skladu s katoliško vero. Del te vzgoje je bila tudi jasna ločnica med javnim in zasebnim, vendar tega ne smemo razumeti preveč tradicionalno, saj so bile vse tri sestre Zupanec odlično izobražene, aktivne, iskrive in samostojne, vendar so hkrati prevzemale vso skrb za družino in dom.⁴³⁶

Svoje stališče je Alma Sodnik javno izrazila le enkrat, in sicer z izdajo drobne knjižice z naslovom *Smernice za vzgojo deklet*, ki jo je leta 1924 izdala Ljudska visoka šola pri Založbi Zadružne knjigarne. Tovrstne šole so imele namen izobraziti širše množice, jih informirati o družbeni stvarnosti in tako krepiti splošno izobraženost. V Ljubljani je bila Ljudska visoka šola ustanovljena leta 1923, na njej pa so predavali Karl Ozvald, Franjo Žgeč, Alma Sodnik, Rado Kušej, Alojzija Štebi, Fran Saleški Finžgar idr. Predavanja iz let 1923 in 1924 so izhajala v zbirki *Ljudska visoka šola (1924)*,⁴³⁷ mdr. tudi predavanje Alme Sodnik.

Njena knjižica je služila tudi kot učni pripomoček, glavna tema pa je bila izobraževanje žensk za poklicno delo. V besedilu se je Alma jasno opredelila do t. i. ženskega vprašanja, o čemer je v tistem času potekala žgoča javna razprava, žensko gibanje na Slovenskem pa je že oblikovalo zahteve glede družbenega položaja žensk.⁴³⁸ Pomembni zahtevi gibanja sta bili dostop do izobraževanja in plačanega dela. Tudi Alma Sodnik se je strinjala, da ne bi smelo biti nobenih ovir za izobraževanje in zaposlovanje žensk, vendar je menila, naj se ženske usmerjajo v tiste poklice, ki so skladni z njihovo »naravo«. Strogo je ločila med moškostjo in ženskostjo in ženskam kot primerne pripisala poklice, povezane s skrbstvenim delom, ki so po njenem mnenju najbližje ženski naravi in je ne spreminjajo. Sufražetke je videla kot »izrastek« v ženskem gibanju, ki se zavzemajo za to, da bi ženske prevzele moške poteze in se tako oddaljile od pristne ženskosti. Vendar je odločno nasprotovala tudi tistim, ki so menili, da je edino polje delovanja žensk v gospodinjstvu in materinstvo.

Njena razprava o tem, kaj pomeni prevzeti moške poteze, je zanimiva, saj v njej ne moremo prepoznati le spolnega esencializma oziroma prepričanja, da

⁴³⁶ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴³⁷ Monika Govekar - Okoliš, »Razvoj in pomen ljudskih visokih šol na Slovenskem v letih 1918–1941«, *Andragoška spoznanja*, št. 1–2 (2008): 14–25.

⁴³⁸ Več o tem je dostopnega v publikacijah Mace Jogan, Mateje Jeraj, Marte Verginella, Vesne Leskošek, Irene Selišnik, Mateje Ratej in mnogih drugih raziskovalk in raziskovalcev, saj se znanstveni interes za zgodovino ženskega gibanja in pomena žensk v zgodovini v zadnjih desetletjih hitro širi.

so moški in ženske bistveno različni in nimajo nič skupnega, kar bi bilo precej podobno stališčem Katoliške cerkve, na primer stališču Antona Mahniča, ki je ta razcep ponazarjal s prisposodbo o srcu in glavi, pri čemer prvo ponazarja žensko in drugo moškega;⁴³⁹ z Mahničevim delom je bila Alma Sodnik sicer seznanjena, saj je njegov pogled na estetiko omenjala v svoji prvi monografiji.⁴⁴⁰ V brošuri o vzgoji deklet je uporabljala pojme »pristna ženska«, »lastno bistvo ženske«, »ženske lastnosti« in podobno, ki jih je povezala s pravo naravo ženske, več o tem, kaj naj bi bilo žensko bistvo, pa ni povedala. Temu bistvu naj bi ustrezali poklici, ki te lastnosti (vezane na gospodinjstvo in materinstvo) ohranjajo in oblikujejo ter omogočajo, da se jim ženske ne odpovedo.

Pomemben del knjižice govori o »virilnih ženskah«, to so tiste, ki se usmerjajo v »moške« poklice ali pa delujejo v poljih, kjer prevladujejo moški (npr. politika) in lastnosti moškosti. V teh poljih mora ženska poseči »po orožju mimikrije, ter si nadeti barvo svojega nasprotnika s tem, da je sprejela moške poteze, ki ne odgovarjajo njeni telesni, še manj pa njeni duševni strukturi, ampak samo življenjski potrebi«. Virilne ženske se tako odtujujejo svojemu bistvu, posledice pa so v odpovedovanju materinstvu in težavah pri sklepanju partnerstev, ker za moške niso več privlačne. Zgled opisanih žensk je videla predvsem v Angliji, kjer se je žensko gibanje za politične pravice (Women's Suffrage) tudi razvilo in kjer je največ žensk, »ki so ne samo po zunanem nastopu, temveč tudi po načinu svojega mišljenja in ocenjevanja – neke vrste moška bitja«. Alma Sodnik je menila, da »angleški tip ženske« promovirajo v slovenskem dekliškem izobraževanju, česar ni sprejemala. Nasprotovala je skupnemu šolanju dečkov in deklic, ni se strinjala s telovadbo in športnim udejstvovanjem žensk, če ta ni bila prilagojena ženskemu telesu in ni poudarjala ženske gracioznosti. Tudi čtivo bi moralo biti po njenem mnenju drugačno za dekleta kot za fante.⁴⁴¹

Hkrati s konservativnim mnenjem o ločnici med moškimi in ženskami je Alma Sodnik v knjižici *Smernice za vzgojo deklet* odprla vrsto relevantnih in perečih problemov glede položaja žensk v javnem in zasebnem življenju, o katerih govorimo še danes. Razpravljala je o neupravičenosti uporabe moškega slovničnega spola kot nevtralnega, ker je s tem spregledano družbeno delovanje žensk in

⁴³⁹ Anton Mahnič, »Zakaj je prav in naravno, da je žena podrejena možu?«, *Rimski katolik*, 1893, 317–321.

⁴⁴⁰ Bojan Žalec, »Filozofski pristop Alme Sodnik, s posebnim ozirom na estetiko«, v: *Alma Sodnik in njeno filozofsko delo*, 123.

⁴⁴¹ Alma Sodnik, *Smernice za vzgojo deklet* (Ljubljana: Založba Zadrúžne knjigarne, 1924), 6, 8, 12.

njihov družbeni prispevek. Tako izpuščamo polovico človeštva, je razmišljala, in da je pravica do pridobitnega dela pot k ekonomskemu preživetju žensk, ki je bilo že v tistem času dokaj nujno, saj so bile ženske brez plačanega dela povsem odvisne od moških. Pisala je tudi o problemu zaznamovanosti javnega prostora s tekmovalnostjo, rivalstvom, z moškimi ideali in sposobnostmi, kar je zapiralo možnosti ženskam, da bi vanj vstopile in preživele. Navsezadnje je to v akademskem prostoru doživela na lastni koži. Alma Sodnik je torej utirala pot ženskam v prej tipično moške prostore: »Sama je s svojim zgledom pokazala, kaj vse lahko ženska doseže na svoji znanstveni poti in kako težko je razbijati stereotipe in uveljavljati poklicno enakopravnost, za katero se zavzema.«⁴⁴²

Alma Sodnik ni nikoli aktivno delovala v ženskem gibanju, čeprav se je družila z nekaterimi vidnimi članicami. Franja Tavčar je bila gotovo gostja družinskega vrta Sodnikovih, prvo znanstveno monografijo je Alma izdala pri Belo-modri knjižnici, dopisovala si je z vidno članico gibanja Zlato Pirnat, z Alojzijo Štebi pa sta predavali na Ljudski visoki šoli. Leta 1935 je prejela povabilo beograjskega Združenja univerzitetno izobraženih žena, ki je delovalo tudi v Sloveniji in je pomembno posegalo v razprave o vlogi žensk v javnem prostoru, da bi predavala na 1. kongresu društva v Zagrebu, vendar ni znano, ali se je vabilu odzvala.⁴⁴³

Družinsko in zasebno življenje

Stališča Alme Sodnik lahko pomagajo pojasniti tudi družinske okoliščine, v katerih se je izoblikovala. Družina po materini strani je bila premožna, njen ded je imel v lasti hišo na Poljanski cesti 8 v Ljubljani in v družini se je veliko govorilo o dedku in babici ter Polhovem Gradcu.⁴⁴⁴ Iz zapuščine po babici je v družini ostalo nekaj nakita, porcelana in drugih predmetov.⁴⁴⁵ Tesno so bili povezani tudi z očetovimi sorodniki, saj so pogosto potovali k starim staršem na Martinj Vrh v Selški dolini, oni pa so bili tudi večkrat na Križevniški ulici. Starejša sestra Anica je zaključila učiteljske pri uršulinkah in se uveljavila kot slikarka. Leta 1975 je bila izvoljena v izredno članico Slovenske akademije znanosti in umetnosti, kjer sta bili do tedaj le dve ženski kot dopisni članici.⁴⁴⁶ Mlajša od sester Zupanec Elka je obiskovala dekliški licej in se posvetila študiju klavirja. Oče Urban je hčeram želel zagotoviti najboljšo izobrazbo, vendar je Alma namesto farmacije, kar je bila očetova želja,

⁴⁴² Markič, »Alma Sodnik: filozofinja in žensko vprašanje«, 23.

⁴⁴³ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 7, IV. Korespondenca, ovitek Julija Boškovič.

⁴⁴⁴ Andrejka, »Rihard grof Blagaj«, 8.

⁴⁴⁵ Helena Koder, intervjuvala avtorica, Ljubljana, 27. 7. 2023.

⁴⁴⁶ »Anica Zupanec Sodnik«, SAZU. (spletni vir)

izbrala filozofijo.⁴⁴⁷ Vse tri so očeta zelo spoštovale in občudovale, mu zaupale in se nanj zanesle.⁴⁴⁸ Zelo navezane so bile tudi na mater, ki jim je stala ob strani in skrbela za njih ter njihove družine.

Na Križevniški ulici so sestre živele v živahni hiši, kjer je oče na vrtu redno sprejemal goste, med njimi Ivana Tavčarja, s katerim sta se srečevala skoraj vsakodnevno. To znanstvo naj bi Tavčar vtikal tudi v roman *Cvetje v jeseni*, ki vključuje prizore z Martinj Vrha.⁴⁴⁹ Mati je bila globoko verna in je skrbela za versko vzgojo hčerk, vendar Anica in Alma kasneje nista bili zelo religiozni. Oče je bil po političnem prepričanju liberalec, vendar so na družinski vrt, ki ga je skrbno negovala mama s pomočjo vrtnarja, zahajali tudi verski dostojanstveniki. Še posebno so bili povezani s priorjem križevniškega reda, saj je bila križevniška cerkev le nekaj metrov oddaljena od njihovega doma.⁴⁵⁰ Sestre so torej odraščale v tesnem stiku z ljubljanskim meščanstvom, bile so glasbeno izobražene, učile so se tujih jezikov in se vključevale v kulturno življenje tistega časa. Alma Sodnik je znala latinsko in grško, pisala je v nemščini, si dopisovala v francoščini in angleščini, verjetno je bila vešča tudi italijanščine, saj je raziskovala tudi v Italiji.

Najbolj vznemirljiv del zasebnega življenja Alme Sodnik je bila njena velika ljubezen do Alojza Sodnika, ki se je začela kazati proti koncu klasične gimnazije, ko je bil Alojz njen učitelj matematike. O njuni ljubezni pričajo mnoga pisma, ki sta si jih izmenjevala od začetka novembra leta 1914 do konca februarja leta 1915 in se nahajajo v pisni zapuščini Alme Sodnik, dostopni v rokopisni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice Ljubljana.⁴⁵¹ Dopisovala sta si, ko je bil Alojz ob začetku prve svetovne vojne vojaški častnik, vpoklican v mariborsko kasarno, kjer je usposabljal bodoče vojake. Ob vikendih je odhajal v Ljubljano, kjer je Almo inštruiral matematiko in fiziko. Po odhodu v Maribor namreč ni bil več njen učitelj. V pismih ji je redno pošiljal naloge in jo pripravljaj na izpit in maturo, hkrati pa so se med njima začele plesti čustvene vezi, ki jih v pismih razkrivata počasi in previdno.

Alminih pisem Alojzu ni v arhivski zbirki, prebiramo lahko le njegova pisma Almi, v njih pa se pogosto odziva na njeno pisanje, zato lahko deloma spremljamo tudi njena čustva. V teh nekaj mesecih je Alojz naredil pot od naslavljanja Alme

⁴⁴⁷ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 209.

⁴⁴⁸ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁴⁹ »Nekrolog Urbanu Zupancu«, *Jutro*, 22. 2. 1927, 3.

⁴⁵⁰ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁵¹ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma, september 1914 – februar 1915.

z »Velecenjena« ali »Spoštovana gospodična« in podpisom »A. Sodnik« do naslavljanja z »Draga moja alma Alma« ali »Ljuba Alma«, konča pa s pripisom »Poljubljam te, tvoj Lojze«. Pisma so prihajala vsak dan, na koncu dopisovanja tudi dvakrat na dan, vsa so izražala globoko ljubezen do Alme, ki mu jo je silovito vračala. Alojza so vojaške oblasti iz Maribora napotile najprej v Gradec in kasneje v Budimpešto, kar je v njuno razmerje prineslo tudi mnogo trpljenja zaradi negotovosti in strahu pred vojno. Februarja 1915 sta v pismih že začela snovati načrte za poroko in ureditev stanovanja v prvem nadstropju hiše na Križevniški 12. Ves čas je Alojz zelo ljubeče pisal tudi o drugih članih Almine družine: o Elki, ki jo je imenoval »moj Elček«, Almini materi in »papanu« ter starejši sestri Anici.

Poročila sta se leta 1916, leto kasneje se je rodil sin Santo. Alojz je moral spet v vojsko, tokrat v Italijo, od koder so znova prihajala pisma, ljubeča, vendar drugačna. Pisal ji je predvsem o praktičnih stvareh, ki se tičejo vsakdanjega življenja in sina Santa.⁴⁵² Vse se je vrtelo okoli ljubezni do sina in skrbi za to, kako jima gre v Ljubljani, kako je z denarjem in zdravjem. V prenovljeno stanovanje sta se vselila leta 1918. V enem od pisem ji je mož polagal na srce, naj se na vsak način skuša izogniti španski gripi, vendar se je najbrž zgodilo ravno to, saj je Santo le dve leti po rojstvu zaradi bolezni preminil, kar je bil hud udarec za starša. Obenem je bil Alojz v vojni ranjen in je za posledicami trpel vse življenje,⁴⁵³ njegove migrene je med svojim bivanjem na Dunaju leta 1926 omenjala tudi Alma.⁴⁵⁴ Ko je leta 1919 začela s študijem filozofije, jo je soproog vseskozi predano podpiral, čeprav si je pred poroko čisto drugače predstavljal njuno skupno življenje. V enem od pisem jo je tako nagovarjal, naj pusti šolo, ker jo obiskuje le zaradi očetove želje,⁴⁵⁵ predstavljal si je, kako mu čisti pisalno mizo, kuha kosilo in skrbi zanj.⁴⁵⁶ V letih zakonskega življenja je bil Sodnik v oporo tudi ženinim staršem, sestrama in njunim otrokom. Družinska anekdota pravi, da je napeljeval elektriko povsod, kjer je le bilo mogoče.

Ko je Alma Sodnik leta 1926 prvič študijsko odpovala na Dunaj, jo je mož finančno podprl (ob očetu). V pismih ji je dajal nasvete o prehrani, nakupih, prometu na Dunaju ipd. Polagal ji je na srce, naj ob študiju tudi uživa, naj se ne

⁴⁵² NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma iz leta 1918.

⁴⁵³ Koder, »Za Almo«, 173.

⁴⁵⁴ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma iz leta 1926.

⁴⁵⁵ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pismo, 30. 1. 1915.

⁴⁵⁶ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma iz leta 1914.

omejuje, predvsem pri hrani ne.⁴⁵⁷ Njegova skrb zanjo ni bila pokroviteljska, svoje življenje je prilagodil njeni poklicni poti. Tako je bilo tudi pri vseh njenih naslednjih študijskih potovanjih na Dunaj, v Gradec in leta 1933 v Rim, tedaj s Turnerjevo štipendijo.⁴⁵⁸ Kot je razvidno iz dopisovanja zakoncev, je bil Alojz v času ženinih odsotnosti vez s Francetom Vebrom zaradi Almine habilitacije; skupni napor za habilitacijo so trajali vse od leta 1926, habilitirana pa je bila leta 1932.

Nedolgo pred smrtjo je soprog pisal Almi s Sušaka in Omišlja, kjer je bil z Anico in otroki. Zatrjeval ji je, da se njegovo zdravje izboljšuje, vendar je leta 1935 umrl za posledicami raka na grlu. Alma je njegovo smrt težko sprejela, čeprav je zelo varovala svojo zasebnost, o doživljanjih, čustvih in na sploh o zasebnem življenju ni govorila nikomur izven najožjega osebnega kroga. V enem od pisem je značilno zapisala: »Nimam namena, da bi podrobneje opisovala, kaj sem doživljala, zadošča naj, če povem, da sem se poročila iz globokega nagnjenja, in da je ostalo vse tako do smrti mojega moža v jeseni 1935.«⁴⁵⁹

Po moževi smrti se je posvetila filozofiji in družini. Vse tri sestre so namreč živele na Križevniški ulici, Anica v drugem nadstropju številke 12, kjer so živele tudi starši, Alma v prvem nadstropju, kjer je do leta 1928 živela tudi Elka z možem dentistom Ernestom Kodrom (1889–1964). Tega leta sta se preselila v hišo na številki 10, ki jo je kupil Koder in si v njej uredil tudi ordinacijo. Anica se je poročila z Alojzovim bratom Josipom Sodnikom, ki je bil ekonomist. Zasebna življenja sester so bila tako močno prepletena, vse življenje so vzdrževale tesne in prijateljske odnose brez nesoglasij, in to ne glede na to, kako so se med seboj razumeli njihovi možje. Še najbolj umirjeno življenje sta imela Alma in Alojz, zato sta bila nekakšno sidrišče za vse ostale.⁴⁶⁰

Po smrti moža je Alma Sodnik veliko službeno potovala, se udeleževala konferenc ter študijskih obiskov tujine. Še naprej je počitnice preživljala v Podkorenu (pri Ratzingerjevih), kamor sta prej hodila z Alojzom, v Kranjski Gori, kjer so imeli počitniško hišo Kodrovi,⁴⁶¹ na Bledu, v zdravilišču Dobrna, na Hvaru in v Sušaku ter najpogosteje v Omišlju, kjer je počitnice preživljala z Anico, Elko in otroki. Na Almo (in prej na Alojza) so bili otroci zelo navezani, še posebno Aničina hči Anuša Sodnik (1926–1995), ki se je kasneje poročila z Vladimirjem

⁴⁵⁷ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 9, IV. Korespondenca, ovitek Alojz Sodnik, pisma iz leta 1926.

⁴⁵⁸ Kokalj - Željeznova, »Dr. Alma Sodnikova«, 210.

⁴⁵⁹ NUK, MS1966, Alma Sodnik, šk. 7, IV. Korespondenca, ovitek Neugotovljeni naslovnik.

⁴⁶⁰ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁶¹ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 8, IV. Korespondenca, ovitek Elka in Urban Koder.

Pavšičem, pesnikom Matejem Borom. Anuša je pogosto pisala Almi, predvsem o svojem pestrem življenju z Borom ter o skrbi za mater. Almo je naslavljala z »Dragi tetinko« in jo velikokrat prosila, naj obišče mami, da ji ne bo dolgčas, in naj pazi nase, ne dela toliko in si vzame čas za počitnice.⁴⁶² Pisala ji je, kaj bere in kasneje kaj prevaja ter kako podpira Bora pri njegovem delu. Kasneje je bila Alma Sodnik tesneje povezana tudi z nečakom, zdravnikom in skladateljem Urbanom Kodrom (1928–2019), s katerim jo je družila ljubezen do glasbe.⁴⁶³

O prijateljicah in prijateljih Alme Sodnik ni veliko znanega. Kot že omenjeno, je bila tesno povezana s hrvaško eksperimentalno psihologinjo in filozofinjo Elzo Kučera, redno sta se obiskovali v Ljubljani in Zagrebu ter skupaj preživljali dopuste v Kranjski Gori ali na morju. Iz pisem je razbrati, da sta se nekajkrat srečali na polovici poti med Zagrebom in Ljubljano, to je v Zidanem Mostu, da sta lahko skupaj preživeli popoldne.⁴⁶⁴ Elza je bila ena redkih oseb, ki jim je Alma razkrivala svoja čustva in bolečine. Pisali sta si od začetka tridesetih let 20. stoletja vse do Almine smrti, le v času druge svetovne vojne sta izgubili stik. Pogosto ji je pisala znanka Berta (priimek neznan) iz Bovca,⁴⁶⁵ h kateri je hodila na počitnice in kamor je zahajala tudi Elza. Dopisovala si je s filozofom Mirkom Božičem in njegovo ženo Tinico. Mirko ji je pisal v francoščini o življenju, ki ga je družina živela na kmetiji na Dolenjskem. Srečevala se je s pesnico Lili Novy, Ivanom Tavčarjem ml., pravnikom Borisom Furlanom in romanistom Stankom Škerljem.⁴⁶⁶

Alma Sodnik je umrla februarja 1965 zaradi bolezni srca tako rekoč sredi dela, ko je pripravljala obsežno študijo o Aristotelu. V otroške spomine pranečakinje Manje Pavšič se je vtisnila kot uglajena in prijazna oseba, ob kateri se je počutila varno.⁴⁶⁷ Čeprav so njeno življenje močno zaznamovale smrti v ožji družini, je dosegla notranjo mirnost, ki jo je močno izžarevala. Elza Kučera je to razumela kot notranjo skladnost, ki jo je Alma izražala in prenašala na okolico, zato je tako zelo rada prihajala k njej v Ljubljano.⁴⁶⁸ Kljub vidnemu prispevku pri vzpostavljanju znanstvene discipline na tedaj mladi slovenski univerzi je delo Alme Sodnik včasih bolj in včasih manj spregledano, kot je to sploh pogosto, ko govorimo o slovenskih znanstvenicah: »Kljub velikim spremembam, ki so se zgodile na področju

⁴⁶² NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 10, IV. Korespondenca, ovitek Pisma.

⁴⁶³ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁶⁴ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 8, IV. Korespondenca, ovitek Elza Kučera.

⁴⁶⁵ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 10, IV. Korespondenca, ovitek Neugotavljeni pošiljatelj.

⁴⁶⁶ Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁶⁷ Manja Pavšič, intervjuvala avtorica, avgust 2023.

⁴⁶⁸ NUK, Ms 1966, Alma Sodnik, šk. 8, IV. Korespondenca, ovitek Elza Kučera.

emancipacije žensk, do dejanske enakopravnosti na akademskem področju verjetno tudi dandanes še nismo prišli, o čemer priča tudi številčno razmerje med učiteljicami in učitelji na Oddelku za filozofijo. Prav zato je Alma Sodnik s svojim zgledom in zavzemanjem za poklicno enakopravnost aktualna še danes.«⁴⁶⁹

POVZETEK

Alma Sodnik je bila filozofinja, profesorica in dekanja ljubljanske Filozofske fakultete v letih 1952–1953, ko je kot prva ženska zasedla ta položaj. Ker je poklicno delovala na področju, ki je bilo tradicionalno prepuščeno moškim, se je kot edina ženska filozofinja do konca druge svetovne vojne soočala z mnogimi ovirami na poklicni poti. Njena karierna pot od asistentke do docenture je trajala skoraj deset let, čeprav je imela na fakulteti svoje predmete in je redno predavala, kar je počela za skromen honorar, večino dela pa je opravila prostovoljno. Predvsem njena dela na področju estetike in zgodovine filozofije so relevantna še danes, o čemer priča več monografij o njenem delu, zadnja iz leta 2022. Tesno je bila povezana predvsem s filozofom Francetom Vebrom, ki ji je utrl pot v mednarodni prostor. Raziskovalno je delovala v Avstriji, Italiji in Franciji, po drugi svetovni vojni pa je kot vodja filozofskega seminarja na ljubljanski Filozofski fakulteti vzpostavljala tesne vezi s fakultetami v bivši Jugoslaviji, predvsem z Zagrebom in Beogradom. Skrbela je za akademske poti svojih študentov (študentk skorajda ni bilo) in tvorno sodelovala pri oblikovanju študija filozofije na matični fakulteti. Umrla je leta 1965 med pripravo obsežne študije o Aristotelu in njegovem vplivu na slovensko filozofijo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms 1966, A. Sodnik.

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1927.

Slovenski narod, 1933.

USTNI VIRI

Helena Koder, intervjuvala avtorica, julij 2023.

⁴⁶⁹ Markič, »Alma Sodnik: filozofinja in žensko vprašanje«, 23.

Manja Pavšič, intervjuvala avtorica, avgust 2023.

TISKANI VIRI

Andrejka, Rudolf. »Rihard grof Blagaj«. *Planinski vestnik*, št. 1 (1940).

Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach, 1907/1908.

Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach, 1914/1915.

Kokalj - Željeznova, Marijana. »Dr. Alma Sodnikova«. *Ženski svet*, št. 10 (1933).

Mahnič, Anton. »Zakaj je prav in naravno, da je žena podrejena možu?«. *Rimski katolik*, 1893.

Perko, Pavel. »Rotijin Blaže«. V: *Slovenske večernice za pouk in kratek čas*. Celovec: Mohorjeva družba, 1903.

P. Ks. Dr. »Alma Sodnik - Zupančeva«. *Žena in dom*, št. 4 (1930).

Sodnik, Alma.

Izbrane razprave. Ur. Frane Jerman. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Smernice za vzgojo deklet. Ljubljana: Založba Zadružne knjigarne, 1924.

Sodnik, Alojzij. *Logaritmi: petdecimalne logaritmične in goniometrične (trigonometrične) tabele*.

Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1923.

Zwitter, Fran. »Alma Sodnikova: in memoriam«. *Zgodovinski časopis*, 1967.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Alma Sodnik in njeno filozofsko delo. Ur. Olga Markič. Ljubljana: Slovenska matica, Založba Filozofske fakultete, 2022.

Cindrič, Alojz. *Od imatrikulacije do promocije. Doktorandi profesorja Franceta Vebra na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v luči arhivskega gradiva 1919–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.

Govekar - Okoliš, Monika. »Razvoj in pomen ljudskih visokih šol na Slovenskem v letih 1918–1941«. *Andragoška spoznanja*, št. 1–2 (2008).

Hribar, Tine. *Filozofska opus Alme Sodnik*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo, 1971.

Jerman, Frane. *Slovenska modroslovna pamet*. Ljubljana: Prešernova družba, 1987.

Leskošek, Vesna. *Zavrtnjena tradicija: ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba cf*, 2002.

Oset, Željko. »Slovenske znanstvenice in njihove možnosti za akademsko kariero v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije«. V: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*. Ur. Mojca Šorn et al. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Smolej, Tone. »Prvih deset slovenskih doktoric filozofije«. V: *57. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: ustvarjalke v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ur. Alenka Žbogar. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021.

Pozabljena generacija filozofov: zbornik razprav. Ur. Marko Uršič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.

Virk, Tomo. »Bartolova predvojna krajša proza in protiženska stališča«. *Primerjalna književnost*, št. 1 (2015).

Žalec, Bojan. »Alma Sodnik«. V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih et al. Ljubljana: Založba Tuma, 2007.

SPLETNI VIRI

SAZU. »Anica Zupanec Sodnik«. Pridobljeno julija 2023.

<https://www.sazu.si/clani/anica-zupanec-sodnik>

Združenje borcev za vrednote NOB Škofja Loka. »Martinj Vrh«. Pridobljeno julija 2023.

<https://zbnobskofjaloka.weebly.com/martinj-vrh.html>

Foto: Osebni arhiv Manje Pavšič.

Dr. Vesna Leskošek, redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo, Topniška ul. 31, 1000 Ljubljana, vesna.leskosek@fsd.uni-lj.si

VLADIMIR SRUK

Sruk, Vladimir (Vlado) Ernest, filozof, psiholog, politolog
(* Jesenice, 25. avgust 1934 – † Maribor, 21. avgust 2020)

Ko se je konec januarja 1963 Vladimir (Vlado) Sruk, še ne tridesetletni profesor filozofije in psihologije na gimnaziji v Celju, odločil za selitev v Maribor, je njegovi prošnji za službo na Državnem učiteljišču in srednji vzgojiteljski šoli sledilo temeljito poizvedovanje o politični primernosti prosilca.⁴⁷⁰ Z Okrajnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) v Celju je tako na kulturni praznik prispelo poročilo organizacijskega sekretarja Jožeta Marolta, v katerem je pohvalil Srukovo šolanje na učiteljišču in aktivno delovanje v mladinski organizaciji ter zaključil, da ga je junija 1954 osnovna organizacija v Štorah sprejela v Zvezo komunistov. Medtem ko je Sruk študij na Filozofski fakulteti v Ljubljani »končal z zelo dobrimi ocenami« in ostal aktiven v mladinski organizaciji v Celju, je poročevalec v nadaljevanju opozoril na idejno nezaželen razvoj mladega intelektualca:

»Med tem časom pa smo opazili, da se je v nekaterih vprašanjih in pogledih začel nagibati k smeri, ki so jo zastopali uredniki in sodelavci revije

⁴⁷⁰ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje SI PAM) o805, AŠ 137, fond Učiteljišče Maribor, ponudba za sklenitev pogodbe o uslužbenskem razmerju, dopis V. Sruka šolskemu odboru učiteljišča, 16. 2. 1963.

Perspektive. Po končanem študiju je bil precej časa nezaposlen, ker je odklonil ponujeno mesto na gimnaziji. To mesto je prevzel šele v jeseni 1962, ko je spoznal, da nima nikjer izgledov za boljšo zaposlitev. Pri tem mu je pomagal tudi OK ZKS, ker se ga je ustanova zaradi njegovih pogledov in njegovega ravnanja branila. V lanskem letu in že prej se je namreč precej družil z nekaterimi nekoliko ‚huligansko‘ usmerjenimi mladinci v Celju ter z njimi široko diskutiral in razpravljaj, tudi v javnih lokalih. Trdil je, da s svojimi stališči in znanjem na njih pozitivno vpliva. Vendar so dejstva pokazala, da temu ni bilo tako, saj so bili nekateri zaradi prestopništva tudi v zaporu in kaznovani.«⁴⁷¹

Podobno se je zgodilo Vladu Sruku, ki je bil septembra 1962 izključen iz Zveze komunistov in kratek čas zaprt (ne pa tudi kaznovan), čeprav ni iz njegovih tedanjih ali kasnejših besedil in javnega delovanja razvidno, da bi se dejansko približeval idejam avtorjev iz revije *Perspektive*:

»Ker smo ga hoteli rešiti nadaljnjih zablod in napak, smo tudi posredovali, da je dobil zaposlitev na gimnaziji. S tem smo mu pravzaprav znova ponudili priložnost, da se popravi in rehabilitira. Njegovo nekajmesečno delo na gimnaziji je tudi kazalo, da se v svojih pričakovanjih najbrž nismo zmotili. Zaradi tega in zaradi pomanjkanja kadra ga je gimnazija Celje bila tudi pripravljena obdržati. Ker pa smatramo, da bi sprememba okolja nanj verjetno pozitivno delovala, mu nihče ni delal ovir, ko je prosil za razrešitev.«⁴⁷²

Razhod s komunistično partijo, ki ga je Srुक razumel kot nesporazum in napako,⁴⁷³ je ključnega pomena za razumevanje njegove osebnosti in dela ter pedagoškega in javnega, publicističnega delovanja.

Vlado Srुक se je rodil višjemu pogonskemu tehniku Vladislavu Sruku in učiteljici Mariji, r. Kramaršič. Oče Vladislav se je šolal na gimnaziji v avstrijskem Gradcu in na Ptujju. Po koncu srednje tehniške šole v Ljubljani se je najprej zaposlil v kamniškem Titanu, nato v železarni na Jesenicah, kjer je spoznal kasnejšo ženo Marijo. Njen oče Ernest Kramaršič se je z družino ustalil v Ljubljani kot davčni uradnik ter upravnik, dramaturg, režiser in igralec katoliško usmerjenega Ljudskega odra v Ljubljani. Do poroke je kot ljubiteljska igralka delovala tudi Vladova mati Marija. Za Srukove spomine na zgodnje otroštvo so značilne številne asociacije

⁴⁷¹ SI PAM/0805, AŠ 137, fond Učiteljsiše Maribor, dopis Okrajnega komiteja ZKS Celje ravnateljstvu učiteljsiše, 8. 2. 1963.

⁴⁷² Prav tam.

⁴⁷³ SI PAM/0805, AŠ 137, fond Učiteljsiše Maribor, življenjepis, 16. 1. 1963; verjetno pravilno 16. 2.

in metafore, ki so postale prepoznavne v kasnejšem slogu univerzitetnega profesorja in družboslovca, deloma v znanstvenih in strokovnih delih, največkrat pa v časnikarskih prispevkih in v poljubnih strokovnih člankih. O svojih imenih je tako zapisal, da sta povezani z dvema »zapriseženima prekucuhoma 20. stoletja«, Vladimirjem Iljičem Leninom in Ernestom Che Guevarom; v njuni drži je prepoznal tudi lastno družbeno kritičnost.⁴⁷⁴

Kot petletni deček je nekoč s sestrično in njeno prijateljico posedal v postajni restavraciji na Jesenicah, kjer mu je pogled pritegnila naslovnica šaljivega časopisa *Kopriva*. Na njej je vlak z običajnimi potniki stal pred zapornicami, da so lahko progo prečkali gospe in gospodje v elegantnih toaletah in frakih:

»Najbrž je ta zadeva vsaj nekaj prispevala k temu, da gospode nikoli nisem maral. Tudi po vojni, v tedanjem socializmu, so mi šli pogospodeni ,tovariši' na živce. Kmalu sem se zavedel, da sramotijo ugled gibanja in ga uničujejo, da preprosto niso tisto, kar bi morali biti. Kot skojevec-aktivist leta 1948 sem bil sicer uboga para v strganih pumparicah, z zapranim perilom, s čevlji, ki so bili skoraj brez pet, toda počutil sem se kot napredna sila, kot pripadnik tistih ljudi, ki bodo ustvarili novi, pravičnejši svet.«⁴⁷⁵

Po končani nižji gimnaziji na Jesenicah je zaradi nahuhe nadaljeval šolanje na Pomorskem tehnikumu v Piranu in na Reki, nato je leta 1951 odšel v Celje, kamor so se preselili starši, saj je oče nastopil službo v Železarni Štore, mama pa na tamkajšnji osnovni šoli.⁴⁷⁶ Izobraževanje je nadaljeval v drugem letniku celjskega učiteljsišča, jeseni leta 1954 pa je vpisal študij filozofije (pod A) in psihologije (pod B) na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je leta 1961 diplomiral.⁴⁷⁷ Že v času študija je bil recenzent pri *Naših razgledih* in Cankarjevi založbi, tri leta je bil pomožni asistent Borisa Ziherla, že pred koncem študija je kratek čas predaval filozofijo in psihologijo na celjski gimnaziji, po diplomi pa je odšel na služenje vojaškega roka, vendar je bil zaradi bolezni kmalu »proglašen za stalno nesposobnega«.⁴⁷⁸

Leta 1949 je bil v Piranu sprejet v Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), bil je tudi član Slovansko-italijanske antifašistične unije, dopisnik *Primorskega dnevnika* in *Istrskega tednika*, med letoma 1948 in 1952 se je udeležil več mladinskih delovnih akcij. Več družbenopolitičnih funkcij je opravljal tudi na celjskem učiteljsišču, med študijem na Univerzi v Ljubljani pa je bil član

⁴⁷⁴ Vlado Sruk, *Gospoda gre čez progo* (Maribor: Založba Pivec, 2012), 8–10.

⁴⁷⁵ Prav tam, 13–14.

⁴⁷⁶ SI PAM/0805, AŠ 137, fond Učiteljsišče Maribor, življenjepis, 16. 2. 1963.

⁴⁷⁷ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, besedilo o avtorju na platnicah knjige.

⁴⁷⁸ SI PAM/0805, AŠ 137, fond Učiteljsišče Maribor, življenjepis, 16. 2. 1963.

Univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije, predsednik kulturno-umetniške komisije tega odbora, član Univerzitetnega komiteja ZKS in predsednik komisije za idejno-politično delo, sekretar Aktiva komunistov Akademskega kolegija in študentskega naselja, član sekretariata ZKS na Filozofski fakulteti.⁴⁷⁹ Le nekaj mesecev po prihodu v Maribor je Vlado Sruck zaprosil za vnovični sprejem v Zvezo komunistov (ZK).

Pod tokratno poročilo iz Celja se je podpisal sekretar Andrej Marinc, ki je pojasnil razloge za Sruckovo izključitev in dodal, da je bil ob priprtju pri njem najden osebni dnevnik, iz katerega so bile razvidne »njegove zgrešene ocene in misli nekaterih naših osnovnih idejnih političnih in družbenih pojavov«. Delo na celjski gimnaziji naj bi kazalo na izboljšanje Sruckove idejne držbe: »Vsekakor pa smatramo, da bi ga pred ponovnim sprejemom v ZK morali v konkretnem političnem delu temeljito preveriti in ugotoviti, v kolikor je res spremenil odnos do ZK, njene vloge in njenih metod v Celju za socializem. Za tako preverjanje pa je prav gotovo potreben daljši čas, zlasti zato, ker gre za intelektualca, ki je zelo načitan in se je v svojih pogledih in ravnanjih precej razhajal s stališči ZK. Ker je od njegove izključitve preteklo šele deset mesecev, menimo, da je z ozirom na njegove napake pre zgodaj obravnavati njegovo prošnjo za ponovni sprejem.«⁴⁸⁰

V Mariboru so predlog sprejeli. Vlado Sruck je bil kot mlad intelektualec prisiljen v stalno izpraševanje samega sebe, čeprav se je obenem imel za »aktivista velikega formata« v mladostno naivnem in idealističnem prizadevanju za graditev nove družbene stvarnosti.⁴⁸¹ Med letoma 1964 in 1966 je bil zaposlen v mariborski tovarni avtomobilov TAM kot psiholog v kadrovski službi.⁴⁸² Med letoma 1966 in 1968 je predaval filozofijo na Prvi gimnaziji v Mariboru, med 1968 in 1971 pa je bil zaposlen kot strokovni sodelavec na Medobčinskem svetu ZK za območje Maribor.⁴⁸³ V vmesnem času je torej vnovič vstopil v komunistično partijo, čeprav o tem ni dostopnih dokumentov. Med 1972 in 1974 je na Pedagoški fakulteti v Mariboru predaval predmet Osnove marksizma, od 1974 do upokojitve leta 2000 pa je bil zaposlen na Višji ekonomsko-komercialni šoli Maribor (VEKŠ; pozneje

⁴⁷⁹ Prav tam.

⁴⁸⁰ SI PAM/1247, AŠ 30/115, fond Okrajni komite ZKS Maribor, dopis Okrajnega komiteja ZKS Celje o ponovnem sprejemu V. Srucka v ZK, 11. 7. 1963.

⁴⁸¹ Sruck, *Gospoda gre čez progo*, 98.

⁴⁸² SI PAM/0990, AŠ 412, kadrovske evidence o V. Srucku, 1. 9. 1964 do 31. 8. 1966.

⁴⁸³ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, dopis habilitacijske komisije v primeru V. Srucka, priloga Življenjepis, 17. 5. 1978.

Ekonomsko-poslovna fakulteta) Univerze v Mariboru. Leta 2001 so mu podelili naziv zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru.⁴⁸⁴

V naziv profesorja višje šole za predmet Filozofija z etiko je bil Sruk prvič izvoljen leta 1971 na Pedagoški akademiji v Mariboru, leta 1977 je bil vnovič izvoljen v naziv profesorja višje šole za predmet Osnove marksizma,⁴⁸⁵ leto kasneje pa je bil izvoljen v naziv izrednega profesorja za isti predmet. Leta 1977 je na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom *Frommov odnos do Marxa in marksizma ter njegov socialistični nazor*,⁴⁸⁶ ki jo je leto kasneje priredil za knjižno izdajo *Frommova humanistična vizija*. Leta 1982 je bil predčasno izvoljen v naziv rednega profesorja za področje politologije in sociologije na VEKŠ,⁴⁸⁷ leta 1987 pa še rednega profesorja za področje družboslovja in filozofije na isti fakulteti.⁴⁸⁸

Do konca sedemdesetih let 20. stoletja so bile habilitacije vezane na posamični predmet, ki ga je izvajal predavatelj, šele v osemdesetih letih so se uveljavile izvolitve za predmetno področje. Za izvolitev Sruka je bilo leta 1977 pomembno, »da si je v strokovnih krogih pridobil ugled dobrega poznavalca marksizma, da je družbeno politično zelo aktiven in opravlja nekatere zelo odgovorne funkcije, da je sposoben predavatelj in metodik v pedagoškem procesu.«⁴⁸⁹ Na izvolitev v naziv so že takrat vplivali rezultati ankete, v kateri so študentje Sruka na lestvici od 2 do 6 za razumljivost podajanja ocenili s povprečno oceno 5,15, za pedagoške metode na predavanjih s 4,31, povprečno oceno 2,98 pa je dobil za učne pripomočke pri predmetu, saj so študenti skripto z naslovom *Osnove marksizma* dobili šele leta 1975, prej pa učbenika ali drugega učnega pripomočka za ta predmet ni bilo.⁴⁹⁰ Med tedanjimi Srukovimi prispevki izstopata spremni besedi h knjigama Ericha Fromma *Kriza psihoanalize* (1972) in *Premislek in oris humanistove*

⁴⁸⁴ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, besedilo o avtorju na platnicah knjige.

⁴⁸⁵ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 26. 4. 1977.

⁴⁸⁶ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 11. 9. 1978.

⁴⁸⁷ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 15. 12. 1982.

⁴⁸⁸ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 29. 5. 1987.

⁴⁸⁹ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, priloga Strokovno poročilo, 28. 1. 1977.

⁴⁹⁰ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 26. 4. 1977.

pozicije (1974), medtem ko je recenzijo Frommове *Anatomije človeške destruktivnosti* objavil v *Dialogih* leta 1975. Istega leta je v *Komunistu* objavil recenzijo dela Predraga Vranickega *Dialektični in zgodovinski materializem*, ocenjevalci pa so med pomembne objave za izvolitev uvrstili tudi dramaturško interpretacijo igre Dušana Jovanovića *Čiv čiv tumor kra kra smog*, ki so jo v celjskem gledališču igrali v sezoni 1975/76.⁴⁹¹

Ob izvolitvi v naziv izrednega profesorja leta 1978 je bil v strokovno komisijo za oceno usposobljenosti kandidata imenovan Srukov mentor pri doktorski disertaciji Adolf Bibič, politolog in profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Mentorstvo je prevzel po smrti Borisa Zihlerla, ki je nekdanjega študenta s Filozofske fakultete usmeril v študij Frommovega odnosa do marksizma in humanizma. Sruk je leta 1972 opravil ustni doktorski izpit iz sociologije kulture in sodobnih socioloških teorij pred komisijo, v kateri so bili poleg Zihlerla še sociolog Jože Goričar in socialni psiholog Bogomir Peršič. To je določilo njegovo dolgoročno usmeritev v preučevanje del s področij sociologije kulture, filozofije, socialne psihologije in metodologij družbenih ved. Raziskoval je delo britanskega marksističnega sociologa Thomasa Bottomora, relevantnost opusa Georga Lukacsa za razvoj marksistične sociologije kulture in umetnosti ter družbeno-nazorske razsežnosti opusa španskega filozofa Joseja Ortega y Gasseta, avtorja hipoteze, da »povprečni ali mediokritetski znanstveniki bistveno prispevajo k napredku znanosti«.⁴⁹²

Komisija za izvolitev je tako leta 1978 ocenila, da se je kandidat lotil aktualne in zapletene teme:

»Kandidat je dokazal, da je Fromm kljub številnim omejenostim pomemben sodobni mislec, še zlasti zaradi tega, ker je na izviren način ekspliciral humanistično in antropološko problematiko marksizma in socializma. Kandidat je tudi ustrezno interpretiral Frommov prispevek k problematiki socialne psihologije v okviru marksističnega družboslovja. Kandidat je ustrezno kritiziral Frommове idejno-politične in nazorske omejenosti ter teoretične pomanjkljivosti, še posebej njegov meščanski liberalizem.«⁴⁹³

V tem duhu je Frommovo misel interpretiral tudi Sruk, pri tem pa nazorno pokazal, zakaj se z njo takrat ni bilo mogoče javno strinjati: »Komunistično partijo

⁴⁹¹ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, priloga bibliografija 1972–1976.

⁴⁹² »Ortega hypothesis«, Wikipedia. (spletni vir)

⁴⁹³ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, priloga Strokovno poročilo, brez datuma.

obravnava Fromm skoraj brez izjeme kot avtoritarno, nedemokratično organizacijo; na začetku šestdesetih let izvzame le jugoslovanske komuniste – zaradi dosledne konfrontacije s stalinizmom ter zlasti zaradi usmeritve v graditev samoupravne družbe.«⁴⁹⁴ Tako lažje razumemo sklep neimenovanega urednika ali recenzenta na platnicah Srukove knjige: »To še zdaleč ni le knjiga o Frommu, čeprav govori predvsem o njem. Izredno aktualna je z vidika naših idejnih soočenj.«⁴⁹⁵

V tistem času je Vlado Sruk objavil še pet knjižnih del: *Filozofsko izrazje in repertorij* (1980), *Nazorska vprašanja: npravstveni, kulturno-politični in filozofski eseji in zapisi* (1980), *Družboslovno in filozofsko branje: recenzije, marginalije, eseji ob knjigah* (1981), *Na temo družbene kritike* (1982) in *Na temo družbenosti mladih* (1982). V vseh se je posvečal etiki, moralnim vprašanjem in vrednotam družbe ter se trudil izobraziti bralce o znanstvenem izrazoslovju in pomenu pojmov, pomembnih za analizo aktualnih družbenih vprašanj. Novinar *Večera* Franc Šrampf je v spremni besedi h knjigi *Nazorska vprašanja* poudaril, »da je avtorjevo nazorsko izhodišče marksizem, toda ne marksizem kot dogma«, in da »izbira najraje najbolj žgoča vprašanja, ki jih iz takih ali drugačnih razlogov odrivamo in se delamo, kot da jih sploh ni, četudi so imanentno prisotna v nas«. Šrampf je avtorju priznaval, da »ne razglaša edino zveličavnih resnic, temveč raje zastavlja sebi in bralcu vprašanja, navaja ga k razmišljanju in k dvomom. [...] Gre mu za interpretacijo številnih problemov marksizma in socializma. Pri tem ne pozablja na usodne deviacije, ki jih je v socialističnem gibanju in v razvoju socialističnih odnosov povzročil najprej stalinizem in jih še dalje povzroča neostalinizem.«⁴⁹⁶

Največji prispevek Vlada Sruka na področju družboslovja so njegovi leksikoni, ki jih je objavil med letoma 1985 in 1999. Začel je z izdajo *Malega filozofskega leksikona* (1985), nadaljeval z *Moralo in etiko* (1986), potem pa je minilo skoraj desetletje do izida *Filozofije* (1995) in istočasno še izdaje *Leksikona politike* (1995); zadnji je izšel *Leksikon morale in etike* (1999),⁴⁹⁷ v katerem je Sruk razvil svoj moto:

»Poslanstvo dvorjanov se je poklonilo Konfuciju in mu poročalo: ‚Otroci ne spoštujejo več očetov, ti pa pozabljajo na svoje dolžnosti. Ker težaki ne vzdržujejo nasipov, Rumena reka poplavlja polja in vasi. Da bi ostalo

⁴⁹⁴ Vladimir Sruk, *Frommova humanistična vizija* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1978), 246, 247.

⁴⁹⁵ Prav tam, besedilo na platnicah.

⁴⁹⁶ Franc Šrampf, »Spremna beseda«, v: Vladimir Sruk, *Nazorska vprašanja* (Maribor: Založba Obzorja, 1980), 209–210.

⁴⁹⁷ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, besedilo o avtorju na platnicah.

pri življenju, je kmečko prebivalstvo pojedlo semena. Zato nima več kaj posejati in ne more plačevati davščin. Uradniki kradejo denar iz državnih zakladnic, plačanci, ki so ostali brez zaslužka, pa ropajo po cesarstvu. Omajan je ves vesoljni red. Povejte nam, kaj je treba storiti?' Konfucij je odvrnil: ‚Napisati besednjak.‘⁴⁹⁸

Še pred ustanovitvijo mariborske univerze je v okviru Visokošolskih zavodov Maribor leta 1972 nastala ideja o ustanovitvi »katedre za družbene vede in filozofijo«, predloge zanjo pa so pripravili Vlado Sruk s Pedagoške akademije, Franci Pivec iz Združenja visokošolskih zavodov, Vanek Šiftar in Miro Mastnak z Višje pravne šole ter Ostoj Durjava, Avgust Majerič in Matjaž Mulej z Višje ekonomsko-komercialne šole. Sruk je predlagal, da se katedra imenuje Katedra za marksizem, da se določi njena »nazorska naravnost«, zajela pa naj bi občo teorijo družbenih ved in posebne sociologije, psihologijo, pedagogiko, politično ekonomijo ter teorijo države in prava. Prispevek Pedagoške akademije je videl v razvoju etike in sociologije morale, še posebej pa se je zavzel za razširitev knjižnega fonda družboslovja na Visokošolskih zavodih Maribor, kajti »majhen fond družboslovja in filozofije v določeni meri tudi sam po sebi pomeni nerazvito humanistiko, opozarja na to, da je humanistika na periferiji interesa«. To bi po njegovem mnenju predstavljalo nepremostljivo oviro, ko bi visokošolski zavodi prerasli v univerzo, kajti »vsaka univerza, še tako sodobno koncipirana, mora izražati določeni tonus humanistike, ki je bistveni neogibni aspekt univerzitetne kulture, tega pa se seveda ne da ustvariti čez noč«. ⁴⁹⁹

V dokumentih o nastajanju katedre nato Srukovega imena ne najdemo več vse do leta 1976, ko sta že obstajala Univerza v Mariboru in univerzitetni Marksistični center. Sruk je tedaj postal vodja Sekcije za literaturo in publicistiko, člani pa so bili še: dopisnik tiskovne agencije Tanjug Tomaž Kšela, pisatelj Branko Rudolf, v imenu Jugoslovanske ljudske armade Marjan Pungartnik, Vasja Lavrič iz Uprave javne varnosti, Zlata Kert iz mariborske Univerzitetne knjižnice, Marija Švajncer s Pedagoške akademije, Stojan Požar v imenu Skupščine občine Maribor, Milan Divjak s Pedagoške akademije, Drago Simončič z Založbe Obzorja, Danica Purg z Visoke šole za organizacijo dela iz Kranja, Vanek Šiftar z Višje pravne šole in Maks

⁴⁹⁸ Vlado Sruk, *Leksikon morale in etike* (Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 1999), 3.

⁴⁹⁹ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, vabilo Komiteja Konference ZKS Visokošolskih zavodov Maribor na sejo, 8. 5. 1972.

Strban z Višje tehniške šole. Sekcija se je po štirih letih od prve ideje o katedri za marksizem še vedno ukvarjala s pomanjkanjem družboslovne literature na fakultetah in visokih šolah, z idejo o »priročni knjižnici« in s »politiko nabave« družboslovne oziroma marksistične literature.⁵⁰⁰

Vlado Sruk je bil v naslednjih letih močno povezan z delovanjem Marksističnega centra VEKŠ, ki je deloval med letoma 1979 in 1989, v mariborskem ustnem izročilu pa je dosegel malodane mitske razsežnosti. Med 1983 in 1985 je Sruk Marksistični center tudi vodil, kasneje pa je ugotavljal, da je »deloval v času poglobljanja ekonomske, politične in moralne krize«, ko se je zdelo, da so se »baterije vzhodnih in zahodnih socialistov izpraznile«, socializem pa je prešel v različne avtoritarne in totalitarne sisteme, medtem ko so socialdemokratska, socialistična, komunistična in druga progresivna gibanja na zahodu bolj ali manj obtičala v konceptualni slepi ulici.⁵⁰¹

V razpravah Marksističnega centra so sodelovali številni družboslovci in humanisti iz Srbije in Hrvaške: Ivan Kuvačić, Rudi Supek, Milan Kangrga, Nikola Milošević, Neca Jovanov, Ivan Šiber, Josip Županov, Slobodan Inić, Đuro Šušnjić, Inga Perko Šeparović, Mladen Žuvela, Pavao Brajša, Branko Pribičević, Josip Berger, Miroslav Popović, Predrag Vranicki, Branko Horvat, Velimir Sričo. Od slovenskih udeležencev je Rudi Rizman predstavil zbornik *Antologija anarhizma* (1986), novinar Janez Stanič razmere v vzhodnih socialističnih in komunističnih državah, Veljko Rus in Frane Adam sta predavala o moči in nemoči samoupravljanja, Jan Makarovič je predstavil svoje delo *Sla po neskončnosti* (1986), skupaj z Manco Košir pa tudi svojo *Kritiko krščanske ljubezni* (1988). Novinar Marjan Sedmak je analiziral evropske razsežnosti slovenske družbe, Lidija Mohar je govorila o slabostih samoupravljanja in stavkah, Ljubo Bavcon o političnem deliktu, Vekoslav Grmič je imel večdnevni seminar o moralni tematiki evangelija, Alojzij Šuštar je govoril o odgovornosti, Niko Toš o raziskavi Slovensko javno mnenje. Med nastopajočimi so bili še teolog in sociolog Vinko Potočnik, zgodovinar Marjan Žnidarič, novinarka Mojca Drčar Murko, pravnik Franci Friškovec, pravnik in politolog Janko Rupnik, tedanji predsednik komiteja za šolstvo Franci Pivec, sociolog kulture Dimitrij Rupel, pravnik, statistik in sociolog Vladimir Bonač, akademik Anton Trstenjak, pesnik Tone Pavček,

⁵⁰⁰ Univerza v Mariboru, fond Univerza v Mariboru, zapisnik 1. seje sekretariata Marksističnega centra pri Univerzi v Mariboru, 1. 6. 1976.

⁵⁰¹ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, 185–186.

sociolog Mišo Jezernik, antropolog Stane Južnič, pravnik France Bučar, publicist in politik Viktor Žakelj, urbanist Emil Milan Pintar, filozof Taras Kermauner, psiholog Hubert Požarnik, pravnik Šime Ivanjko, psiholog Franc Prosnik, informatika Anton Železnikar in Franc Križaj, filozof Tine Hribar, sociolog Peter Klinar, novinar Anton Rupnik ter publicist in urednik Vinko Trček.⁵⁰²

V tistem obdobju je mariborski dnevnik *Večer* napovedal in vabil bralce na večino javnih tribun, ki jih je organiziral Marksistični center VEKŠ, zapletlo pa se je maja 1985 ob tribuni z naslovom Vrednote mladih, ko je *Večer* 21. maja 1985 v rubriki »Šesti stolpec« objavil povabilo na tribuno in napovedal nastopajoče, med katerimi je bila tudi Spomenka Hribar.⁵⁰³ Nekaj dni po tem je potekala skupščina Zveze združenj borcev NOV Maribor, na kateri je uvodničar Tone Ulrih Kristl govoril kritično o t. i. spravaštvu, problematiziral je obisk filozofinje in odgovornost Sruka: »Omenjena Spomenka Hribar je bila iz organizacije ZK izključena zaradi – naši ZK in družbeni ureditvi nasprotujočih – sovražnih stališč in odkritega zagovarjanja sprave med borci za svobodo na eni in odpadniki oziroma zločinci slovenskega in jugoslovanskih narodov na drugi strani.«⁵⁰⁴

Vlado Sruk se je v časniku dvakrat čustveno odzval, skušal je pojasniti, zakaj je bila Spomenka Hribar povabljen v Maribor, da na dogodku ni bilo govora o spravi, kar »sedaj poskušajo podtakniti tisti, ki so bili razočarani, ker na posvetu ni prišlo do škandala«. Poročanje novinarjev je bilo zanj »mala mojstrovina novinarskega nasilja«. ⁵⁰⁵ Najbolj ga je prizadelo retorično vprašanje iz sporočila zveze borcev, »zakaj je ZK v svojih vrstah trpela in še trpi člane, ki so se javno izpovedali zoper našo ZK, revolucijo in družbeno ureditev, to še zlasti ko gre za vzgojo mladega rodu?«⁵⁰⁶ To je razumel kot neposreden napad nase in pobudo, da ga izključijo iz ZK:

»Zagotavljam, da se močno trudim, da bi študente zainteresiral za družbene vede. Koliko sem pri tem uspešen in koliko nisem, preprosto ne vem. Krizne razmere hudo komplicirajo pedagoško delo tistih družboslovcev, ki jim ni vseeno, kaj govorijo mladini [...] To nič kaj spodbudno pisanje pa vendarle lahko sklenem optimistično: Marksistični center VEKŠ bo v prihodnje najbrž v boljših rokah, moj mandat traja do letošnjega septembra, do tedaj pa so počitnice.«⁵⁰⁷

⁵⁰² Prav tam, 185–189.

⁵⁰³ »Morda vas bo zanimalo«, *Večer*, 21. 5. 1985, 9.

⁵⁰⁴ Predsedstvo MO ZZB NOV Maribor, »Še: kako proti brezbriznosti«, *Večer*, 17. 6. 1985, 6.

⁵⁰⁵ Vlado Sruk, »Še enkrat: brezbriznost«, *Večer*, 10. 6. 1985, 6.

⁵⁰⁶ Predsedstvo MO ZZB NOV Maribor, »Še: kako proti brezbriznosti«, *Večer*, 17. 6. 1985, 6.

⁵⁰⁷ Vlado Sruk, »Še o brezbriznosti«, *Večer*, 24. 6. 1985, 6.

Srukov burni odziv pomaga razumeti poglavje z naslovom »Zapor« v knjigi spominov *Gospoda gre čez progo*, kjer je opisal, kako je v Celju po koncu študija »postal magnet za vohljače in provokatorje«. Po več kot dvajsetih letih življenja in dela v Mariboru, po skoraj toliko letih pedagoškega dela in prizadevanj za družboslovje je dobil občutek, da se je vzorec denunciantstva ponovil, le da tokrat ni več šlo za mladega in zagnanega študentskega aktivista, ampak izkušenega pedagoga in znanstvenika. Tovrstna kritika poskuša družboslovcu, ki zaupa v svoj *credo*, odvzeti identiteto in verodostojnost: »Osebno se moram tudi svoji aktivnosti v centru zahvaliti, da nisem globlje podvomil niti o teoriji historičnega materializma niti o temeljnih humanih vrednotah socializma: moral sem se namreč pripravljati za nastop vsakega od številnih nastopajočih, kar je seveda pomenilo kar precej branja in razmišljanja.«⁵⁰⁸

A po koncu počitnic je bilo vse po starem, Sruk je v *Večeru* napovedal, da bo v Marksističnem centru VEKŠ gostoval pionir slovenskega računalništva Anton Železnikar,⁵⁰⁹ ob tem pa bo še brezplačni tečaj zgodovinsko-filozofskega uvajanja v študij filozofije;⁵¹⁰ do pomladi 1986 je vsaj še dvakrat napovedal nadaljevanje omenjenega tečaja. Prizadevanja, da z zanimivimi sogovorniki prebudi mariborsko javnost, je v komentarju v *Večeru* pohvalila novinarka Dragica Korade in dodala, da dejstvo, »da Maribor nima svojega močnega družboslovnega jedra, samo potrjuje potrebo po negovanju vsaj takih javnih tribun«, ki jih organizira Marksistični center VEKŠ, in »da v tej intelektualni puščavi ob Dravi, kot velikokrat imenuje Maribor profesor Vlado Sruk, vlada zanimanje za tovrstno posredovanje ne čisto konvencionalnih znanj in spoznanj.«⁵¹¹ Med letoma 1985 in 1989 je Sruk za *Večer* napisal sedem od trinajstih prispevkov o dogodkih, ki jih je organiziral Marksistični center VEKŠ,⁵¹² šest prispevkov pa so, največ v letih 1988 in 1989, napisali novinarji sami.⁵¹³

⁵⁰⁸ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, 121, 186.

⁵⁰⁹ Vlado Sruk, »Predavanje na Vekš«, *Večer*, 4. 10. 1985, 6.

⁵¹⁰ Vlado Sruk, »Od Talesa k Heglu«, *Večer*, 18. 11. 1985, 4.

⁵¹¹ Dragica Korade, »Kako ‚izkoristiti‘ gosta«, *Večer*, 10. 10. 1986, 8.

⁵¹² »Predavanje na Vekš«, *Večer*, 4. 10. 1985, 6; »Od Talesa k Heglu«, *Večer*, 18. 11. 1985, 4; »Spet filozofski tečaj«, *Večer*, 4. 3. 1986, 6; »Nadaljevanje filozofskega tečaja«, *Večer*, 8. 4. 1986, 6; »Predavanje Janeza Staniča«, *Večer*, 6. 1. 1987, 10; »Pomembni sociolog v Mariboru«, *Večer*, 26. 10. 1989, 5; »Zanimanje za Evropo«, *Večer*, 7. 11. 1989. (avtor vseh člankov je Vlado Sruk)

⁵¹³ Dragica Korade, »Kako ‚izkoristiti‘ gosta«, *Večer*, 10. 10. 1986, 8; Ista, »Ohranimo dialog z njegovo mislijo«, *Večer*, 17. 10. 1986, 2; Tatjana Vrbnjak, »Koliko je Stalin še živ«, *Večer*, 20. 5. 1988, 4; Ista, »O zunanji politiki«, *Večer*, 24. 3. 1989, 8; Melita Forstnerič Hajnšek, »Sodeluj v zgodovini!«, *Večer*, 28. 3. 1989, 4; Boris Jaušovec, »Iracionalna negacija strankarstva«, *Večer*, 31. 3. 1989, 3.

Nekateri mariborski družboslovni dogodki v tistem času so bili organizirani tudi v Škofijski avli v Mariboru, ki je vse bolj postajala prostor za alternativne pogovore o aktualnih družbenih vprašanjih, ali na drugih krajih, redki pa so minili brez Srukove udeležbe. Predavanje Antona Trstenjaka o psihologiji raziskovalnega in tehničnega ustvarjanja je bilo spomladi 1982 na Višji tehniški šoli v Mariboru, pogovor pa so vodili Vlado Sruk, Franci Pivec in Aco Prosnik.⁵¹⁴ Pogovor o temi »Mladi in religija« je bil spomladi 1987 na Srednji naravoslovni šoli v Mariboru, v njem pa so sodelovali Vlado Sruk, mariborski pomožni škof Vekoslav Grmič in Ivan Serneč.⁵¹⁵ V Škofijski avli je bila v tistem času okrogla miza o morali in etiki, kot predavatelja pa sta bila napovedana Sruk in Anton Stres.⁵¹⁶ Pogovor s hrvaškim ekonomistom Brankom Horvatom je na mariborskem Štuku marca 1988 vodil Davorin Kračun.⁵¹⁷ V Škofijski avli je februarja 1991 urednik Cankarjeve založbe Jaša Zlobec predstavil knjižne izdaje del Edvarda Kocbeka, o Kocbeku pa so govorili Sruk ter teologa Stanko Janežič in Stanko Ojnik.⁵¹⁸ V spominih je Vlado Sruk opozoril na geslo *aggiornamento* (it. nadgradnja), pod katerim je papež Janez XXIII. leta 1962 sklical drugi vatikanski koncil: »V naslednjih letih je dogajanje v Cerkvi vse bolj pritegovalo pozornost mislečih ljudi, tudi levičarjev, kakršen sem bil jaz. V Mariboru [...] sem začel vse pogosteje zahajati na predavanja in debate pri frančiškanih, pozneje pa v Škofijski avli. V Sloveniji se je polagoma in previdno začelo uveljavljati dialoško vzdušje.«⁵¹⁹

Sruk se je vseskozi zavedal možnega nerazumevanja svojih prizadevanj, v prvi vrsti v stiku z mladimi generacijami; leta 1995 se je v predgovoru k *Leksikonu politike* vprašal: »Kako bodo knjigo sprejeli predstavniki različnih generacij, še posebej mladega rodu? Se bo zdela mladim preveč zgodovinsko paberkujoča? To je zelo mogoče. Kar je namreč za pisca živ spomin in avtentično politično izkustvo, je za dvajset, trideset ali štirideset let mlajšega bralca že absolutna preteklost, nekaj, kar pravzaprav niti ni več res.« Kot še hujšega si je slikal možni nesporazum z drugače mislečimi ter politično in nazorsko usmerjenimi: »Pisec ne more nič drugega kot to, da se nekako predstavi [...] Od otroštva dalje je bil usmerjen antifašistično in antistalinistično. Pozneje se je ta politična usmerjenost polagoma spremenila

⁵¹⁴ Zdenko Kodrič, »O ustvarjalnosti in človeku«, *Večer*, 1. 6. 1982, 7.

⁵¹⁵ »O religiji, aidsu, jedrski energiji«, *Večer*, 26. 5. 1987, 7.

⁵¹⁶ »Okrogla miza o morali in etiki«, *Večer*, 2. 6. 1987, 5.

⁵¹⁷ »Dr. Branko Horvat v Mariboru«, *Večer*, 25. 3. 1988, 2.

⁵¹⁸ Metka Murko, »Kocbekov večer«, *Večer*, 28. 2. 1991, 15.

⁵¹⁹ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, 154.

v dosledno antiavtoritarno in antitotalitarno pozicijo in družbeno držo.«⁵²⁰ V spominskem obračunu s seboj, svojo držo družboslovnega intelektualca in z dobo, ki jo je živel, je medtem pomenljivo citiral Miroslava Krležo: »Kdo plašča nezna z vetrom obarnuti, mora kak sveča na vetru vtarnuti [Kdor ne zna plašča obrniti po vetru, mora ugasniti kot sveča na vetru].«⁵²¹

POVZETEK

Filozofa, psihologa in politologa druge polovice 20. stoletja Vladimirja (Vlada) Sruka sta zaznamovala vera in zaupanje v temeljne humane vrednote socializma. Študij filozofije in psihologije je zaključil na Filozofski fakulteti v Ljubljani, doktoriral pa je iz političnih ved s tezo *Frommov odnos do Marxa in marksizma ter njegov socialistični nazor* na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Že kot dijak in študent je bil zagnan aktivist, član in funkcionar v mladinski organizaciji, Zvezi študentov in Zvezi komunistov. Zaradi očitka o približevanju idejam avtorjev iz revije *Perspektive*, kar sicer ni razvidno iz njegovih tedanjih ali kasnejših besedil in javnega delovanja, je bil leta 1962 izključen iz Zveze komunistov. Bil je profesor filozofije in psihologije na gimnaziji v Celju, na državnem učiteljskišču in Prvi gimnaziji v Mariboru. Leta 1971 se je zaposlil na Pedagoški akademiji v Mariboru, kjer je predaval Osnove marksizma, leta 1974 pa je postal nosilec predmeta z enakim naslovom na Višji ekonomsko komercialni šoli. Do upokojitve leta 2000 je deloval kot univerzitetni profesor, raziskovalec, član Marksističnega centra pri Univerzi v Mariboru in vodja ter sodelavec Marksističnega centra VEKŠ. Leta 2001 je prejel naziv zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru. V osemdesetih letih 20. stoletja je bil pobudnik in udeleženec številnih javnih tribun, pogovorov in predstavitev knjig s področja družboslovja in humanistike, dosledno se je zavzemal za bogatitev knjižnega fonda Univerze v Mariboru in njenih članic z deli s področja družbenih ved in za družboslovno izobraževanje študentov in državljanov. Med letoma 1979 in 1989 je v Mariboru gostil več kot petdeset filozofov, sociologov, politologov, ekonomistov, psihologov, teologov, novinarjev in drugih mislecev, ki so imeli kritičen odnos do aktualnih družbenih vprašanj ter razvoja socializma v Sloveniji in Jugoslaviji in so o tem tudi javno spregovorili. Sruk je prispevke o aktualnih družbenih

⁵²⁰ Vlado Sruk, *Leksikon politike* (Maribor: Založba Obzorja, 1995), 5.

⁵²¹ Sruk, *Gospoda gre čez progo*, 5.

problemih, recenzije novih knjižnih izdaj družboslovnih del ter gledališke kritike redno objavljala v dnevniku *Večer*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Pokrajinski arhiv Maribor:

fond Okrajni komite ZKS Maribor, 1963;

fond TAM Maribor, 1966;

fond Učiteljske šole Maribor, 1963.

Univerza v Mariboru: habilitacijska komisija v primeru V. Sruka, 1977–92; Marksistični center Univerze v Mariboru, 1972–76.

ČASOPISNI VIRI

Večer, 1982–91.

TISKANI VIRI

Sruk, Vladimir (Vlado).

Frommova humanistična vizija. Ljubljana: Delavska enotnost, 1978.

Gospoda gre čez progo. Maribor: Založba Pivec, 2012.

Leksikon politike. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

Leksikon morale in etike. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 1999.

Nazorska vprašanja. Maribor: Založba Obzorja, 1980.

SPLETNI VIRI

Wikipedia. »Ortega hypothesis«. Pridobljeno septembra 2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Ortega_hypothesis

Foto: Arhiv časnika *Večer*, foto Boris Vugrinec.

Dr. Zoran Medved, docent, novinar in urednik; RTV SLO, Regionalni RTV center Maribor, Ilichova 33, 2000 Maribor; Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za medijske študije, Titov trg 5, 6000 Koper, zoran.medved@fhs.upr.si

JANJA HOJNIK

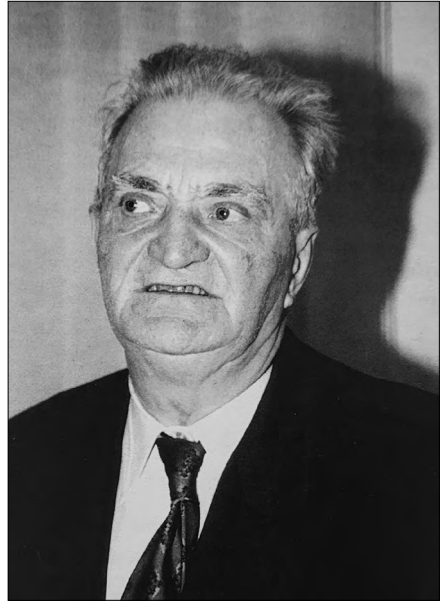
IVAN VANEK ŠIFTAR

Šiftar, Ivan Vanek, pravnik, politik

(* Petanjci, 26. maj 1919 – † Murska Sobota, 8. november 1999; pokopan v Petanjcih)

»Za mene ni pomembno, kakšen naslov imaš, ampak kaj veš in kako si sredi življenja s hrbtenico.«⁵²²

Vanek Šiftar je bil eden osrednjih prekmurskih intelektualcev 20. stoletja, demokrat in humanist, ki je kljub avtoriteti in priljubljenosti v svojem okolju ostal vse življenje trdno na tleh; zaslužni profesor Univerze v Mariboru je šel skozi številne spremembe, ki so ga strokovno, politično, ideološko in moralno izzivale in ob katerih je moral pogosto premišljevat o vrednotah, ki jih je dobil od staršev; član Zveze komunistov, ki je predaval kaplanom in z njimi po predavanjih hodil v bife, Udba pa jih je spremljala; profesor, ki je dobro vedel, do kod lahko gre pri komunistični partiji; zagovornik decentralizacije, ki si je v obdobju, ko je bilo za to v Ljubljani največ odpora, prizadeval za »pravo v Mariboru«, ne le za višjo šolo, ki bi izobraževala pravnike za temeljne organizacije združenega dela, t. i. TOZD-e, ampak za pravno fakulteto kot znanstveno institucijo. Bil je družboslovec v najširšem smislu besede. Številni so ga skušali definirati po področjih dela, a so le redki zajeli vsa.

⁵²² Pismo V. Šiftarja Feriju Bükviču, 20. 12. 1982, v: Mirko Munda, *Ob Muri in daleč čez: korespondenca Vaneka Šiftarja z nekaterimi pomurskimi rojaki* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2011).

Poznal je veliko ljudi in s številnimi je imel redne stike. Sama nisem bila med njimi. Na Pravno fakulteto Univerze v Mariboru (UM) sem prišla leto dni pred njegovo smrtjo. Poznam ga le s slike v Senatni sobi, na kateri deluje dobrohotno, nič direktorsko. Za prikaz v tej monografiji sem ga izbrala predvsem zaradi njegove mentorske vloge in zavezanosti znanju – ne *tudi* na obrobju, temveč *predvsem* na obrobju. Linearno popisovanje življenja profesorja Šiftarja ni mogoče, saj je ves čas vzporedno opravljal vrsto služb – pravno, politično, akademsko, uredniško itd. Arhivskega gradiva o njegovem življenju je za več doktoratov. Zato gre v pričujočem besedilu predvsem za kratek prikaz življenja profesorja prava, ki je deloval v času, ko ni bilo govora o delitvi oblasti, neodvisnosti sodstva, niti o avtonomiji univerze, a so profesorji, kakršen je bil Vanek Šiftar, na univerzi vseeno vzpostavili intelektualno vzdušje.

Šiftar Vanek iz Petanjcev

Ivan Vanek Šiftar je bil rojen v Petanjcih le nekaj mesecev po odločitvah mirovne konference v Parizu, ko je bila pokrajina ob Muri priča napetemu političnemu dogajanju ob menjavi oblastnikov. Ko je bil marca 1995 zaslišan kot priča v Državnem zboru pred Pučnikovo preiskovalno komisijo, se je tako predstavil: »Doktor Šiftar Ivan Vanek. Tako je v državljski knjigi in osebni [...], rojen v Murski republici 1919. leta.«⁵²³ Mursko republiko so madžarske policijske sile ustanovile tri dni po Vanekovem rojstvu in po tednu dni jo je zatrla madžarska Rdeča armada. Vanekov »neverjetno razgledan in pronicljiv«⁵²⁴ oče Jožef Šiftar se je boril na soški fronti. Pred odhodom na fronto se je leta 1916 poročil z Apolonijo Debeljak, s katero sta imela tri sinove: Franca (1917), Ivana/Vaneka (1919) in Jožefa (1923). Leta 1924 sta družini Šiftar in Debeljak ob podpori drugih vaščanov v Petanjcih postavili kapelico v spomin na padle vaščane v prvi svetovni vojni. Ko ni bilo Vaneku niti dva meseca, je bilo Prekmurje priključeno h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. To je Prekmurcem prineslo številne spremembe in izzive, v reševanje katerih je bil že kot dijak vključen tudi Vanek Šiftar.

Osnovno šolo je obiskoval na Tišini, nižjo gimnazijo pa v Murski Soboti. Ko so si soboški intelektualci šele prizadevali za višjo gimnazijo v Murski Soboti, se je Šiftar s skupino prijateljev vpisal na višjo gimnazijo na Ptuj in tam sodeloval v kulturni družini Setev, s katero so organizirali številne sestanke in predavanja,

⁵²³ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, zaslišanje V. Šiftarja pred Preiskovalno komisijo Državnega zbora, 6. 6. 1995. (magnetogram)

⁵²⁴ Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 15.

pri čemer je »vmes posegala tudi policija«. ⁵²⁵ Kot sedmošolec je bil izvoljen v vodstvo društva, kratek čas je Setev tudi vodil. S sošolci so izdali knjižico kratkih zgodb in pesmi *Mlada Setev* kot »veder odraz naše žilave volje do življenja in do dela«. ⁵²⁶ V knjižici so Šiftarjeva zgodba »Elekova pot« o mladem tihotapcu tobaka ter tri pesmi. V naslednjih desetletjih ni več objavljajl pesmi, vendar jih ni prenehal pisati; po njegovi smrti so izšle v pesniški zbirki *Pobiram orumenele liste* (2002).

Mladi Prekmurec

Poleti 1936 je bilo v tedniku *Murska krajina* objavljeno obvestilo o novem glasilu soboškega sokolskega naraščaja *Mladi Prekmurec*. ⁵²⁷ Urednik Franc Šebjanič je s pomočjo Vaneka Šiftarja kmalu navezal stike z dijaškim krogom na ptujski gimnaziji, ⁵²⁸ Šiftar pa je v šolskem letu 1938/39, ko še ni dopolnil enaindvajset let, prevzel uredništvo lista. Zaradi mladoletnosti državni tožilec ni dovolil, da bi bil Šiftar naveden kot urednik, zato so do njegove polnoletnosti kot urednika zapisovali soboškega odvetnika Ludvika Vadnala, ki je bil tudi največji financer časopisa. Šiftarjeva domačija je tako v tridesetih letih 20. stoletja postala shajališče napredne prekmurske mladine, ki se je zbirala okrog *Mladega Prekmurca*. V njem so svoja dela objavljali Ferdo Godina, Karel Destovnik - Kajuh, Anton Ingolič, Miško Kranjec, Anton Vratuša, Oton Župančič idr. Kot urednik je moral Šiftar večkrat k tožilcu na zagovor, na mestu cenzuriranih delov besedila pa so ustvarjalci časopisa pustili prazen prostor kot (neslavni) spomenik cenzuri.

V nasprotju s prizadevanji duhovnika in poslanca Jožefa Klekla za ohranjanje prekmurščine kot mosta med slovenščino in srbohrvaščino je krog *Mladega Prekmurca*, ki se je šolal južno od Mure, objavljajl besedila v knjižni slovenščini in s tem izražajl pripadnost Prekmurja Sloveniji. ⁵²⁹ Šiftarjeva generacija se ni spraševala, »ali so Prekmurci Madžari, Vendi ali Slovenci, ampak so svoje slovenstvo vzeli kot zgodovinsko danost«. ⁵³⁰ Po maturi junija 1938 se je Vanek Šiftar vpisal na Pravno fakulteto v Ljubljani, kjer je bil predsednik Kluba prekmurskih akademikov. ⁵³¹

⁵²⁵ Vanek Šiftar, »Srečanje s starimi znanci«, *Vestnik*, 14. 5. 1987, 14.

⁵²⁶ France Jeza, *Mlada Setev* (Maribor: Setev, 1937), 3; Jože Debevec, »Mlada setev«, *Dom in svet*, 1937–38, 37.

⁵²⁷ Šiftar, »Srečanje s starimi znanci«.

⁵²⁸ *Vestnik*, 16. 9. 1978.

⁵²⁹ Franc Kuzmič, »Dileme in težave glede prekmurščine in knjižne slovenščine pri integracijskem procesu v Prekmurju«, v: Šiftarjev zbornik, ur. Borut Holcman (Maribor: Pravna fakulteta, 2001), 179–189.

⁵³⁰ Milan Kučan, »V spomin človeku, ki ga ni več«, v: *Šiftarjev zbornik*, XIX.

⁵³¹ »Vanek Šiftar«, Slovenska biografija. (spletni vir)

Zaradi začetka druge svetovne vojne je moral študij v drugem letniku prekiniti, tedaj je prenehal izhajati tudi *Mladi Prekmurec*.⁵³²

Druga svetovna vojna

Šiftarjeva domačija v Petanjcih je z začetkom vojne postala oporišče aktivistov Osvobodilne fronte (OF) ter postojanka za skrivne prehode prek Mure.⁵³³ Šiftarjevi so imeli zemljo na obeh straneh Mure in zato niso imeli težav z oblastjo zaradi prehajanja reke. Že sredi aprila 1941 je tako Vanek Šiftar v Mariboru poiskal Slavo Klavoro, ki mu je v suknjič skrila tajne dokumente, da jih je Šiftar v Petanjcih predal Evgenu Kardošu. Šiftar je poleti 1941 pomagal Slavi Klavori preplavati Muro, da je lahko prišla na madžarsko stran.⁵³⁴ Kmalu za tem je bila komaj dvajsetletna Slava Klavora po hudem mučenju Gestapa ustreljena v mariborskih zaporih, Kardoša pa so zajeli Madžari in ga konec oktobra 1941 obesili na dvorišču gradu v Murski Soboti.

Vanek Šiftar je od julija 1941 živel kot kmečki delavec v Prekmurju in na Madžarskem pod ilegalnim imenom Ferenc Horvat. Leta 1943 je bil mobiliziran v terensko enoto madžarske vojske v Keszthely ob Blatnem jezeru, ki je bila nameščena na posestvih za prisilno delo, od avgusta 1944 pa je bil član okrožnega odbora OF za Prekmurje. Prestopil je k Rdeči armadi ter se junija 1945 vrnil v Jugoslavijo.⁵³⁵ Njegovega starejšega brata Francija so ustrelili na Poljskem, mlajši brat Jožef pa je padel kot vojak na strani Rdeče armade.

Po koncu vojne je Šiftarjeva kapela v Petanjcih dobila še eno obeležje – posvečena je bila vsem vaščanom, ki so padli v obeh vojnah, izgubili življenje v taboriščih ali v ujetništvu. Mama Apolonija je v spomin padlima sinovoma na vrtu zasadila vrbi žalujki, ki sta hkrati predstavljali simbolni grob mladeničev, saj za prava niso nikoli izvedeli.⁵³⁶ Vrbi žalujki sta postali temelj Vrta spominov in tovarštva, v katerem je Vanek Šiftar, ki je od staršev prevzel poslanstvo ohranjanja spomina in opomina na vojne grozote, vse do smrti zasajal drevesa in druge rastline po svojem izboru in izboru številnih darovalcev z vsega sveta.⁵³⁷ Ob koncu Šiftarjevega življenja je

⁵³² Franc Kuzmič, »Vanek Šiftar kot urednik«, v: *Bosa pojdiva, dekle, obsorej*, ur. Etelka Korpič Horvat (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Maribor: Pravna fakulteta; Ljubljana: GV založba, 2010), 35–36.

⁵³³ Borut Holcman, »Prof. Vanek Šiftar – oris življenja in dela«, v: *Šiftarjev zbornik*, 5.

⁵³⁴ Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 252.

⁵³⁵ Prav tam, 68–69.

⁵³⁶ Anton Vratuša, *Vrt spominov in tovarštva* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2004), 5.

⁵³⁷ *Vrt spominov in tovarštva na Petanjcih – vodnik* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2013).

Vrt prerasel v Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija, katere predsednik uprave je danes Šiftarjev sin Marjan Šiftar.

Tudi po koncu vojne je Vanek Šiftar skrbel za »zbiranje vseh ljudi, ki se ukvarjajo s kulturo, prosveto, a tudi politiko« v Pomurju. Pisatelj Miško Kranjec je bil celo prepričan, da je to veliko pomembnejša Šiftarjeva vloga od rednega dela na sodišču, »ki so Ti ga bili po trpariji obesili. [...] Takšne osebnosti mi danes v Soboti nimamo, jo pa krvavo potrebujemo. [...] Povrhu imaš prijetno urejen dom. [...] Mi vsi bi se zgrinjali okrog Tebe, pri Tebi naj bi bile vsakovrstne široke diskusije o vsem. [...] Naj premišljuje kakor koli, človeka, ki bi bil primernejši za takšno vlogo od Tebe, ne poznam.«⁵³⁸ Šiftarjevi so bili med prvimi lastniki televizorja, kar je bila dodatna priložnost, da so se Sobočani družili pri njih, zlasti ob nedeljskih popoldnevih.⁵³⁹ Šiftar je bil med ustanovitelji Pokrajinske in študijske knjižnice v Murski Soboti, pomagal je tudi pri ustanavljanju prekmurskega tiska. Bil je član več uredniških odborov (*Svet ob Muri*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Teorija in praksa*), sodeloval je z založbami in spodbujal ustvarjalce k objavam.⁵⁴⁰

Zaplet zaradi madžarske mobilizacije petindvajset let po vojni

Septembra 1970 je Šiftarjev mladostni znanec Ferdo Godina, avtor zgodovine Prekmurja med drugo svetovno vojno,⁵⁴¹ v glasilu borcev NOB postavil pod vprašaj vlogo Vaneka Šiftarja med drugo svetovno vojno: »Če pa srečujemo dr. Šiftarja v ‚Parku spominov‘ kot tolmača časov in čustev borbe proti fašizmu, pa se mi zdi, da imamo ne samo pravico, ampak tudi dolžnost, da pogledamo, kje je bil dr. Šiftar med vojno. [...] Dr. Vanek Šiftar je leta 1941 zapustil narodnoosvobodilno gibanje v Prekmurju in se skrtil. Jeseni leta 1943 je šel v madžarsko vojsko in je vse do konca vojne nosil uniformo okupatorskega madžarskega vojaka. V madžarski vojski je bil karposomanjoš (kandidat za oficirja).«⁵⁴²

Šiftar je odgovoril v isti reviji in pojasnil, da je bila njegova zgodovina razjasnjena, še preden je bil februarja 1947 imenovan za javnega tožilca v Murski Soboti. Zapisal je, da se je enota madžarske vojske, v katero so ga vključili, imenovala »Karna-somani« in je označevala mobilizirance z opravljeno maturo. Delal je v konjušnici, kjer je mdr. skrbel za bolne konje, ko so si ti nekoliko opomogli, pa

⁵³⁸ Pismo Miška Kranjca V. Šiftarju, 21. 1. 1960, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*.

⁵³⁹ Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 15.

⁵⁴⁰ Kuzmič, »Vanek Šiftar kot urednik«, 43.

⁵⁴¹ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945: prispevek k zgodovini NOB* (Murska Sobotica: Pomurska založba, 1967).

⁵⁴² Ferdo Godina, »Kaj je s ‚parkom spominov‘ v Petanjcih«, *TV-15*, 23. 9. 1970.

so z njimi vozili gnoj in delali na posestvu barona Faštetiča, žagali drva in čistili stranišča. Neimenovani poročnik mu je jeseni 1944 resnično podelil eno zvezdo na uniformi, da je bil rešen nočnega dežuranja pri konjih, a bi jih potreboval še pet do oficirskega čina.⁵⁴³

Slednjič je oktobra 1970 na Šiftarjev vrt v Petanjcih prišel visok partijski funkcionar Miha Marinko. Ogleдал si je jelke, ki jih je Šiftarjevim podaril Josip Broz Tito, in obsodil Godinovo pisanje. Kljub temu so Vaneka Šiftarja še naprej občasno spremljali očitki v zvezi z medvojnim delovanjem, ko ni pobegnil iz madžarske konjušnice in se pridružil OF. Še leta 1989 je v intervjuju pojasnjeval, da je bil v času madžarske mobilizacije dodeljen »zelo progresivno usmerjenemu« posestniku dr. Horvathu, pri katerem se je najedel, bral knjige v njihovi knjižnici, sicer pa delal v hiši in na vrtu.⁵⁴⁴ V času Godinovega pisma se je od njega odmaknil tudi Miško Kranjec.⁵⁴⁵ Ker se ni več oglašal, mu je Šiftar pisal: »Povedal sem Ti, kar sem mislil, sicer pa nisem nikdar skrival, tako sem ravnal, ker drugače nisem vedel v določenih trenutkih, čeprav danes vidim, da bi morda bilo bolje, če bi se skrival. [...] Ne hvalim se, pač pa lahko rečem in tudi dokažem, da sem pa mnogim koristil in nikomur od naših ljudi škodoval.«⁵⁴⁶

Nezaupanje je dejansko koreninilo v družinskem zaledju obeh dopisovalcev; medtem ko je Kranjec izhajal iz revne bajtarske družine brez zemlje, so bili Šiftarjevi premožna posestniška (gruntarska) družina v močno razslojeni predvojni družbi, kjer so prevladovali kmečki delavci (bajtarji). Razlika v socialni strukturi je po komunističnem prevzemu oblasti in začetku pospešene industrializacije prej agrarne države predstavljala podlago za preganjanje bogatih kmetov, tako je tudi Šiftar čutil, da mora upravičevati položaj svoje družine: »Vse, kar imamo doma, nismo dobili podarjeno od nikogar, moj oče je vse odkupil in dolgo smo odplačevali. Tudi sam sem hodil na delo na grofovsko, da smo imeli krmo itd. Torej nisem rasel tako, kot si kdo misli.«⁵⁴⁷

Ko je Državni zbor leta 1995 imenoval komisijo za preiskavo poveljnih pobojev, je bil kot priča povabljen tudi Vanek Šiftar, tedaj star že petinsedemdeset let. Na pričanje se je dobro pripravil, sestavil si je osebni dosje o tematiki, izrezal vrsto člankov, v časopisih podrobno spremljal poročanje o delu komisije, za katero se

⁵⁴³ Vanek Šiftar, »Odgovor na sestavek, ki ga je napisal tov. Ferdo Godina«, *TV-15*, 7. 10. 1970.

⁵⁴⁴ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

⁵⁴⁵ Jožica Grgič, »Zamolčane zasluge pisateljve žene«, *Delo*, 16. 3. 2019.

⁵⁴⁶ Pismo V. Šiftarja Mišku Kranjcu, 5. 1. 1971, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 60.

⁵⁴⁷ Pismo V. Šiftarja Mišku Kranjcu, 5. 1. 1971, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 59.

je v medijih uveljavilo ime Pučnikova komisija. Zaslišanja se je udeležil bolan, a o pobojih ni bil nič vprašan. Vprašanja so se omejila na že omenjeno delovanje tožilstva in sodstva v prvih letih po drugi svetovni vojni. Tedaj ga je končno tudi predsednik komisije Jože Pučnik vprašal, s kakšnim vojaškim činom je izšel iz druge svetovne vojne. Vanek Šiftar pa je znova mirno pojasnil: »Z nobenim činom, kajti nazadnje sem vozil gnoj.«⁵⁴⁸

Začetek pravne kariere

Zaradi pomanjkanja pravnikov je bil Vanek Šiftar še pred koncem študija februarja 1947 imenovan za okrajnega tožilca v Ljutomeru, kjer je ostal le mesec in pol, ko je bil imenovan za okrajnega tožilca v Kranju in nato za okrožnega tožilca v Novem mestu. V času Informbiroja (1948) je bil zaslišan o času, ki ga je med drugo svetovno vojno preživel v Rdeči armadi, pozimi 1949 pa razrešen in poslan na šestmesečni tožilski tečaj v Arandelovac v Srbijo in na Hrvaško; končni izpit so mu priznali kot pravosodni izpit. Po vrnitvi v Slovenijo je prišel v spor z okrožnim javnim tožilcem, ker ni hotel za tožilca v Trbovlje, zato je bil postavljen za pomočnika okrožnega tožilca v Celju. Tam je bil partijsko kaznovan in premeščen za okrajnega tožilca v Ljutomeru. Leta 1953 je dal odpoved in s tem končal tožilsko kariero. Istega leta je na Pravni fakulteti v Ljubljani diplomiral kot študent ob delu in nastopil poslanski mandat v beograjski Zvezni skupščini. Leta 1958 je postal tajnik vrhovnega sodišča v Ljubljani in preiskovalni sodnik, nato pa sodnik za mladoletnike v Murski Soboti (do 1960). Leta 1989 se je vijugastim začetkom kariere v novih družbenih razmerah še sam čudil: »Ampak srečo sem imel, da sem imel toliko avtoritete, da me niso poslali na Goli otok.«⁵⁴⁹

Kar zadeva politične pritiske na delo pravosodja, je bil Šiftar mnenja, da pritiski na tožilstvo niso tako pomembni kot pritiski na sodišče, ki sodi: »Saj jaz nimam kot tožilec kaj reči. Pravosodna uprava se je mešala v sodstvo. Kakor hitro (kot sodnik) padeš pod volivnost, če nimaš hrbtenice, sva tam. [...] Najhujša je politizacija sodišča, še danes je. [...] Sodniki porotniki so bili tisti, ki so bili politično imenovani. Porotniki so velikokrat preglasovali sodnika. [...] Udba je lahko [...] porinila porotnike. [...] O neodvisnosti sodstva ni mogoče govoriti, dokler je porota tista, ki odloča. [...] Bilo je primerov, kadar je organ prisile pritisnil na

⁵⁴⁸ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, zapisnik zaslišanja V. Šiftarja pred Preiskovalno komisijo Državnega zbora o povojnih pobojih, 6. 6. 1995. (magnetogram)

⁵⁴⁹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

poroto in so se porotniki sami javljali za posamezne procese.«⁵⁵⁰ Ne glede na to je bil Vanek Šiftar vse življenje »zaljubljenec v pravniški poklic«.⁵⁵¹

Komunist

Vanek Šiftar je bil več kot tri desetletja po drugi svetovni vojni nosilec številnih družbenopolitičnih funkcij. V tem pogledu je bil komunist *par excellence* – predan in zavzet za komunistične ideale in načela, zlasti za odpravo družbenih razredov in večjo socialno pravičnost. Že leta 1939 je v *Mladem Prekmurcu* zapisal svojo »temeljno opredelitev«, politični nazor, katerega namen je vzpostaviti socialno pravičnost: »Materialno izboljšanje je bistveno in mi se bomo borili, da ga dosežemo, ali ne zato, ker je za ljudi koristno, da so dobro rejeni in dobro nahranjeni, temveč zato, da ne morete doseči zavest svojega dostojanstva in svojega naravnega razvoja, dokler se boste nahajali kakor dandanes v neprestani borbi z bedo.«⁵⁵² Zlasti mlade generacije je tedaj zajel val pričakovanj in upanja v oblikovanje nove humane družbe na temeljih samoupravljanja. Tudi Vaneka Šiftarja.⁵⁵³

Zasledujoč to svojo usmeritev se je takoj po koncu vojne včlanil v Zvezo komunistov in že junija 1945 deloval kot politični aktivist v Murski Soboti. Sredi junija 1945 se je zaposlil kot načelnik odseka za socialno in zdravstveno varstvo okrajnega ljudskega odbora in na tem mestu ostal do sredine decembra 1946. Ko je kot tožilec krožil po Sloveniji, je bil obenem tudi politično angažiran v odbore OF. Ko se je OF preimenovala in preoblikovala, pa je bil predsednik okrožnega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) Murska Sobota.⁵⁵⁴ Še preden je zaključil tožilsko kariero, je bil Vanek Šiftar leta 1951 v Pomurju izvoljen v republiško skupščino,⁵⁵⁵ leta 1953 pa še v zvezno skupščino v Beogradu; glede na njegov življenjepis je njegov prvi mandat zveznega poslanca trajal do konca aprila 1958. Nato je bil ponovno republiški poslanec in v letih 1969–74 drugič zvezni poslanec v Prosvetno- kulturnem zboru.⁵⁵⁶ Istočasno je torej deloval kot poslanec, tožilec, sodnik in profesor, kar je bil odraz takratnega načela enotnosti oblasti.

⁵⁵⁰ Prav tam.

⁵⁵¹ Šime Ivanjko, »Vanek Šiftar: vizionar bodočnosti na temeljih preteklosti«, v: *Bosa pojdiva, dekle*, 18.

⁵⁵² Ivan Šiftar, »Pogled nazaj in naprej«, *Mladi Prekmurec*, maj–junij 1939; Isti, »Novoletno pismo«, *Mladi Prekmurec*, januar–februar 1940.

⁵⁵³ Ivanjko, »Vanek Šiftar: vizionar«, 17.

⁵⁵⁴ »Vanek Šiftar«, Slovenska biografija. (spletni vir)

⁵⁵⁵ »Rezultati volitev iz 18. marca 1951, v Okraju Murska Sobota izvoljena Ivan Šiftar in Anton Vratuša«, *Uradni list LRS*, 13 (1951).

⁵⁵⁶ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, življenjepis Vaneka Šiftarja, 1998.

Ludvik Toplak je Šiftarja srečal v Beogradu, kjer se je kot poslanec v Zvezni skupščini zavzemal za uporabo slovenskega jezika v zveznih organih oblasti: »Mnogi so rekli, da je utopist.«⁵⁵⁷ Predvsem pa je bil Vanek Šiftar tako v slovenski kot jugoslovanski skupščini zastopnik Prekmurcev; v pismu Mišku Kranjcu je leta 1971 zapisal: »Kolikor sem bil poslanec, sem se trudil, brez hvalisanja, da sem Prekmurju pač koristil.«⁵⁵⁸ Vrsto let kasneje je pred parlamentarno komisijo o povojnih pobojih dodatno pojasnil: »Mi moramo poznati obrobja, kajti na obrobjih je bilo drugače (kot v Ljubljani). In star pregovor (pravi): voda odlaga smeti na breg.«⁵⁵⁹ Zanimal ga je napredek pri gradnji cest, šol, knjižnic, kmetovanju in elektrifikaciji. Lokalne politike v Prekmurju je opozarjal, da morajo delati v dobro občanov mesta in podeželja, da pri reševanju težav ne smejo biti površni in da se morajo zavzemati za enakopravnost in strpnost ter spoštovanje človekovih pravic.⁵⁶⁰ Za svoje politične aktivnosti in javno delovanje je bil nagraden z najvišjimi državnimi odlikovanji: leta 1960 z redom republike tretje stopnje, leta 1970 z redom republike z bronastim vencem, leta 1979 pa z redom dela z rdečo zastavo.

Korespondenca s Ferijem Bükvičem

Leta 1980 je nastala zanimiva pisemska izmenjava stališč med Vanekom Šiftarjem in Francem (Ferijem) Bükvičem, po rodu iz Puconcev, ki je po drugi svetovni vojni deloval kot profesor na ameriški univerzi v Fairfieldu. Šiftarja je prosil za pojasnila o razlogih za razkol med Titom in Stalinom, saj je želel v svojem »velikem tekstu«, romanu *Vojna in revolucija*, ki je prvič izšel leta 1983 v Buenos Airesu, zapisati »čisto resnico«.⁵⁶¹ Šiftar ga je opozoril, da ga pri pisanju ne smejo »motiti napake, ki smo jih delali pri iskanju novih poti v temnem svetu«. Bükvič mu je odgovoril:

»[...] o napakah ne bom govoril, [toda] Vanek, a je bilo nujno, da je naše slovensko vodstvo umorilo skoraj 12 tisoč domobrancev, potem ko je OF zmagala? Ali so bili ti domobranci zares tako nevarni? [...] O tem bom pisal v svojem romanu. Moram. [...] Da so ga beli polomili, ker so se naslonili na okupatorja, je jasno. [...] Večina belih je bila zapeljana, mislim na mlade fante. In teh tudi ne bi bilo treba pomoriti. To Slovincem kot kulturnemu

⁵⁵⁷ Ludvik Toplak, »Mlajši v šoli starejšega kolega«, v: *Šiftarjev zbornik*, XXI.

⁵⁵⁸ Pismo V. Šiftarja Mišku Kranjcu, 5. 1. 1971, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 59.

⁵⁵⁹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, zaslišanje V. Šiftarja pred Preiskovalno komisijo Državnega zbora, 6. 6. 1995. (magnetogram)

⁵⁶⁰ Andrej Gerenčer, »Moja srečanja z dr. Vanekom Šiftarjem«, v: *Vanekovo stoletje. Ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja*, ur. Darja Senčur Peček (Maribor: Univerzitetna založba, 2019), 26.

⁵⁶¹ Pismo Ferija Bükviča V. Šiftarju, 29. 4. 1980, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 159–160.

narodu ne more biti v čast. Politična nasprotja se urejajo v parlamentu in na volitvah, dokler se gremo demokracijo. Če pa izbruhne vojna, odloča orožje. Ko pa je vojna mimo, se krivce (če so narodni izdajalci) lahko kaznuje, za to so sodišča, ne sme se jih pa masovno pomoriti. [...] Vedno v zgodovini so pobijali nasprotnike, toda to nas ne more oprostiti.«⁵⁶²

Šiftarja je tako upravičeno skrbelo, kako bo Bükvič predstavil poboje, svoj odgovor je zastavil kot vprašanje, ki je zahtevalo miselno poglobitev v zgodovinski kontekst:

»[...] kaj želiš ustvariti: verno in realno perspektivo generacijam ali pa pamfletsko – politikantsko obračunavanje. [...] Glede obračuna z domobranci bi se jaz posvetoval z ljudmi, ki naj bi bili tega ‚krivi‘. [...] Sedaj imaš pa le enostranske informacije. [...] razmisli: kaj vse se v človeku lahko prebudi, ko je zmagovalec in se sreča s skupino, ki je sokriva velikih zločinov. Poskušaj si ob tem odgovoriti, ali sta bili atomski bombi na japonski mesti vrženi zaradi interesa spremeniti stari svet ali pa je šlo zgolj za maščevanje.«⁵⁶³

Novembra 1980 je Šiftar zaupal Bükviču, da ni več tak, kot je bil leta 1939. Njegovi socialistični ideali so se skrhal. Bükvič mu je kajpak pritrjeval:

»Brezrazredna družba je iluzija, navsezadnje v komunističnih državah ni nobene brezrazredne družbe, ampak sta dva razreda, brezpravna raja in elita. [...] Vanek, sem hodil mnogo po svetu in videl, da brez trdega dela ni nič in da se z enostavnimi formulami ljudi ne da voditi in da ljudje tistega, kar dobijo zastonj, ne cenijo. Gotovo je treba omejiti socialne razlike, jih omiliti, svet bo pa ostal vedno enak, delil se bo med tiste, ki vladajo in zapovedujejo (manjšina), in na one, ki poslušajo in delajo.«⁵⁶⁴

Kljub zavedanju o pomanjkljivostih socializma pa Vanek Šiftar ni sprejel premise, da je kapitalistični liberalizem boljša izbira za družbo. V tem smislu in zaradi svojega neomajnega truda, da bi prispeval k izboljšanju življenja ljudi v Jugoslaviji, je bil prizadet, ko mu je Bükvič leta 1982 v pismu nanizal svoje videnje Jugoslavije kot zaostale države in navrgel očitek, da »družbenopolitični delavci«, med katere je sodil tudi Vanek, niso naredili dovolj:

»Zakaj Ljubljana ni bela, ampak siva? Zakaj so ceste v Sloveniji tako slabe? Zakaj ni nobene potrežbe? [...] Zakaj hodijo ljudje med uradnimi in delovnimi urami nakupovat, v banko, na pošto, sploh uredijo vse svoje

⁵⁶² Pismo Ferija Bükviča V. Šiftarju, 1. 8. 1980, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 166, 169.

⁵⁶³ Pismo V. Šiftarja Feriju Bükviču, 10. 9. 1980, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 168.

⁵⁶⁴ Pismo Ferija Bükviča V. Šiftarju, november 1980, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 181–182.

zasebne stvari, potem ko so se vsaj dve uri zamudili pri kavici? Zakaj ima Jugoslavija 41-odstotno inflacijo? [...] Zakaj država podpira lenobo? [...] Ali socializem Ciganov še vedno ni naredil za marljive in poštene ljudi? [...] Zakaj pišejo študenti v domovini svoje disertacije po sedemnajst let? [...] Veš, me boli srce, ko pomislim na naš ubogi slovenski narod. Kam ste ga le spravili?«⁵⁶⁵

Vanek Šiftar je pismo označil za »milo rečeno, nedostojen zbir čenč« ter Bükviča vprašal, »kakšne pa so bile (ceste), ko si jih še Ti gradil? [...] Prehitro smo hoteli nadoknaditi zamujeno. Nismo zmogli in nismo vedeli in tudi drugi so nam nagajali.«⁵⁶⁶ Predhodno ljubeznivo podpisovanje z »Vanek« je brž spremenil v »dr. Vanek Šiftar«. Konflikt med dopisovalcema pa morda najbolje opišejo besede Branka Žunca: »Vprašanje je, kaj je vrednota, [...] ostati ali oditi. Kdo je večji frajer?«⁵⁶⁷ Vanek Šiftar je po koncu druge svetovne vojne nedvomno imel možnost oditi iz Jugoslavije, a se je odločil ostati in sooblikovati družbo na pravičnejši osnovi.

Demokrat in humanist

Kljub temu da je bil od konca druge svetovne vojne član komunistične partije, Šiftar ni bil ideološki fanatik, ki ne upošteva kritike ali raznolikosti mnenj. Kot pove Ivanjko, je bil Vanek Šiftar »sicer strankarski človek, vendar njegovo življenje ni bilo izvajanje partijskih direktiv, temveč iskanje lastnih [...] oblik življenja. Zanj je bil pomemben človek in njegovo delo, ne pa članstvo v določenih političnih ali drugih institucijah. [...] Imel je lahkoten odnos do takratne ideologije, ki je bil daleč od privrženosti partijskim sklepom.«⁵⁶⁸ Na univerzi in zunaj nje je po svojih močeh pomagal znancem, ki so se znašli v težavah zaradi politike. V času Informbiroja se je tako zavzel za pisatelja Ferda Godino: »Šel sem na Centralni komite in jim rekel, da je Godina padel s Severne triglavske stene in imel pretres možganov, zato ga je potrebno obravnavati kot bolnika.«⁵⁶⁹

Nedvomno je v prvih povojnih letih lahko imel bolj lahkoten odnos do ideologije (in manj skrbi, da bi moral na Goli otok) ne samo zaradi svojih političnih funkcij, priljubljenosti v svojem okolju in visoke izobrazbe, temveč tudi zato, ker

⁵⁶⁵ Pismo Ferija Bükviča V. Šiftarju, 3. 5. 1982, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 189–191.

⁵⁶⁶ Pismo V. Šiftarja Feriju Bükviču, 20. 12. 1982, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 191–193.

⁵⁶⁷ Melita Forstnerič Hajnšek, »Nevidna univerza postaja vidna«, *Večer*, 29. 11. 2017.

⁵⁶⁸ Ivanjko, »Vanek Šiftar: vizionar«, 17.

⁵⁶⁹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

je imel zelo vplivne prijatelje, zlasti Miška Kranjca in Antona Vratušo. Po drugi strani je dobro vedel, kaj se v partijskem sistemu sme in česa se ne sme, ter spretno veslal med partijskimi čermi. V intervjuju leta 1987 je med drugim povedal, da je bil zaradi svojih demokratičnih nazorov večkrat deležen nerazumevanja: »Doživljal sem in še doživljam, da me zmerjajo, mi grozijo, češ zakaj se kot član ZK zavzemam za enakopravnost, pa naj bodo to Romi, črnci ali druge narodnosti. Toda brez tega ni svobodnega sveta, niti si ne moremo želeli, da več ne bi bilo vojnih grozot.«⁵⁷⁰ Misel je nadaljeval leta 1995 pred parlamentarno komisijo: »Imel sem srečo. Kjer koli sem bil, sem se srečal z ljudmi, ki so bili zelo demokrati, in nisem čutil nobenega pritiska.«⁵⁷¹ V družbi demokratov je rad samo človek, ki je tudi sam demokrat.

Višja pravna šola Maribor

Med vsemi službami, ki jih je opravljal Vanek Šiftar, je najdlje trajala njegova zaposlitev na Višji pravni šoli Maribor (VPŠ), predhodnici današnje Pravne fakultete Univerze v Mariboru. VPŠ je bila na pobudo društva pravnikov Maribor in ob podpori predsednika Vrhovnega sodišča SRS Vladimirja Krivica ustanovljena leta 1960 zaradi potreb po pravnikih v severovzhodni Sloveniji.⁵⁷² Vanek Šiftar je diplomski študij opravil na Inštitutu za sociologijo v Ljubljani in leta 1965 doktoriral s tezo *Oblike delavskega soodločanja in upravljanja v industrijskih podjetjih, uzakonjene v Evropi po oktobrski revoluciji* pod mentorstvom profesorja delovnega prava Rudija Kyovskega in sociologa Jožeta Goričarja.

A presenetljivo, v intervjuju leta 1989 je povedal, da ni podpiral samoupravljanja: »[...] jaz napadam izraz samoupravljanje, ga redkokdaj uporabljam, mi smo uvajali delavske svete leta 1950 [...] in dajali smo poudarek, da delajo kot dobri gospodarji. Kasneje pa se je izraz delavsko gospodarjenje zmanipuliralo v samoupravljanje.«⁵⁷³ Tudi Etelki Korpič Horvat je Šiftar to utemeljil: »[...] imeli smo pravico do dela in nato pravico dela. Ta se je odrazila negativno, ker so se največji zabušanti sklicevali

⁵⁷⁰ Bojan Peček, »Pohlevnost in molk za skorjo kruha: intervju z dr. Vanekom Šiftarjem, Vestnik, 25. 6. 1987, 8.

⁵⁷¹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, zaslišanje V. Šiftarja pred Preiskovalno komisijo Državnega zbora, 6. 6. 1995. (magnetogram)

⁵⁷² Vanek Šiftar, »Razvoj Višje pravne šole v Mariboru«, v: *Petnajst let Višje pravne šole* (Maribor, 1976), 7.

⁵⁷³ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

na stalnost zaposlitve.«⁵⁷⁴ Pravico do dela je razglasil Ustavni zakon leta 1953, Ustava iz leta 1963 z amandmaji ter Zakon o združenem delu pa sta zagotovila stalnost zaposlitve in varstvo dohodka. Delavcu je lahko proti njegovi volji prenehalo delovno razmerje, sklenjeno za nedoločen čas, le če se je začel postopek za prenehanje temeljne organizacije. Primerov prenehanja podjetij pa v praksi ni bilo.

Pred prihodom na VPŠ je bil Vanek Šiftar predsednik komisije za družbeno samoupravljanje na okrajnem sindikalnem svetu v Mariboru,⁵⁷⁵ po doktoratu pa je na VPŠ predaval predmete Družbeno-politični sistem Jugoslavije in Osnove delovnega prava in socialne varnosti.⁵⁷⁶ Na Pravni fakulteti v Ljubljani je bil izvoljen v docenta leta 1968, leta 1974 pa v izrednega profesorja. Leta 1979 se je upokojil, leta 1981 pa je postal redni profesor za ustavno in delovno pravo – takrat že na Univerzi v Mariboru. Leta 1983 je postal prvi zaslužni profesor Univerze v Mariboru s področja prava. Zaradi madžarske mobilizacije med drugo svetovno vojno je partijski organ tedaj skoraj preprečil njegovo imenovanje, vendar je najvišji profesorski zbor takrat nove Univerze v Mariboru dosegel nasprotno.⁵⁷⁷

Vanek Šiftar je bil v letih 1970–74 direktor VPŠ. Poskrbel je, da je šola pridobila status raziskovalne organizacije, v prepričanju, da bo le tako možen razvoj »do Visoke pravne šole in tako naprej.«⁵⁷⁸ Raziskovalni status je ustanovi omogočil tiskanje učbenikov, pred tem je namreč Pravna fakulteta v Ljubljani mariborski šoli dovoljevala zgolj razmnoževanje gradiv.⁵⁷⁹ Pritrdimo lahko večkrat zapisani oceni, da je Šiftar bistveno prispeval k oblikovanju mariborske pravne fakultete.⁵⁸⁰ Kot direktor je vložil veliko naporov v zagotovitev kadrov z doktoratom znanosti, ki bi znanstveno razvijali različna pravna področja. Na VPŠ sta v njegovem mandatu predavala tudi oba njegova mentorja iz Ljubljane. Sicer pa je Šiftar iskal kadre predvsem med štajerskimi in prekmurskimi intelektualci, saj je verjel, da bodo ti bolj predani delovanju VPŠ kot »izposojeni« kadri iz Ljubljane.

V času Šiftarjevega direktorovanja VPŠ je bila Zveza komunistov na VPŠ in na Zvezi višjih šol v Mariboru močno vpeta v akademsko delovanje, saj so v socialističnem sistemu v vsaki delovni skupnosti delovale osnovne organizacije ZK, ki so bile

⁵⁷⁴ Etelka Korpič Horvat, »Iz pogovorov z mentorjem prof. dr. Vanekom Šiftarjem«, v: *Šiftarjev zbornik*, 76.

⁵⁷⁵ Holcman, »Prof. Vanek Šiftar – oris življenja in dela«, 5.

⁵⁷⁶ »Vanek Šiftar«, Slovenska biografija. (spletni vir)

⁵⁷⁷ Pogovor avtorice s Šimetom Ivanjkom, september 2023; Ivanjko, »Vanek Šiftar: vizionar«, 18.

⁵⁷⁸ Toplak, »Mlajši v šoli starejšega kolega«, XXI.

⁵⁷⁹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, življenjepis Vaneka Šiftarja, 1998.

⁵⁸⁰ Arhiv Pravne fakultete UM, predlog za imenovanje V. Šiftarja za zaslužnega profesorja, 23. 6. 1983.

vpletene v sprejemanje odločitev vse do druge polovice osemdesetih let 20. stoletja, ko je njihova vloga izzvenela. Osnovna organizacija ZK je tako delovala tudi na VPŠ: presojala je skladnost učnih gradiv in kadrovskih odločitev s komunistično ideologijo. Na ravni univerze pa je deloval komite ZK, ki je zaposlene spodbujal k vključitvi v ZK. Šime Ivanjko se spominja, da so mestni partijski veljaki izražali podporo svojim otrokom (pretežno slabim študentom) pri študiju tako, da so med izpiti sedeli na hodniku pravne šole, če niso bili zadovoljni s profesorjevo oceno, pa so se pritožili na partijski odbor na fakulteti ali v mestu.⁵⁸¹ V takšnih razmerah je Šiftar iskal poti za razreševanje napetosti, ki so nastajale med učitelji VPŠ in osnovno organizacijo ZK znotraj VPŠ ter ZK na univerzitetni ravni, bodisi v Mariboru bodisi v Ljubljani.

Da ga je Vanek Šiftar branil pred partijskimi strukturami, se spominja Šime Ivanjko.⁵⁸² Danes poudarja, da Šiftar ni izpostavljala ideoloških vprašanj, mlajše kolege je obravnaval kot sebi enakopravne in jih pogosto vabil domov: »Vanek je imel strahovite informacije iz Ljubljane, kaj se dogaja, in o tem govoril na šoli. Povedal nam je preventivno, da smo bili pripravljeni. Bil je korekten, nevsiljiv.« Univerzitetni komite ZK je po Ivanjkovih besedah močno pritiskal nanj v času, ko je bil leta 1974 takoj za Šiftarjem direktor VPŠ, saj ni bil član ZK. Ko ga partijski odbor na Pravni fakulteti v Ljubljani zaradi tega ni želel izvoliti za docenta, je posredoval prav Šiftar, saj so na VPŠ potrebovali visokošolske učitelje. Ko je moral Ivanjko na zaslišanju na Udbo, kjer je imel odprt dosje, je bil tam izpostavljen njegov odnos s Šiftarjem. Ta je Ivanjku pomagal iz težav tudi ob problemu, ki je nastal zaradi izplačila akontacije avtorskega honorarja za učbenik, ki jo je Ivanjko kot direktor VPŠ izplačal profesorju ekonomske politike in javnih financ Igorju Vilfanu. Ker tudi Vilfan ni bil član ZK, je partijski organ problematiziral izplačani honorar. Šiftar je Ivanjku svetoval, naj pri Marksističnem centru na univerzi pridobi izjavo, da je učbenik skladen z ideologijo, kar je storil, »škandal« pa je bil končan.⁵⁸³

Predavatelj na teološki fakulteti

Ko je republiška verska komisija sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja odločila, da v program na Teološki fakulteti vključijo predmet Politična ureditev,⁵⁸⁴ sta bila za predavatelja predvidena ustavna pravnik Ivan Kristan in Vanek Šiftar,

⁵⁸¹ Pogovor avtorice s Šimetom Ivanjkom, september 2023.

⁵⁸² Ivanjko, »Vanek Šiftar: vizionar«, 17.

⁵⁸³ Pogovor avtorice s Šimetom Ivanjkom, september 2023.

⁵⁸⁴ Dejan Pacek, *Odnos med državo in Katoliško cerkvijo v Sloveniji med letoma 1966 in 1991 v luči arhiva republiške verske komisije*, doktorska disertacija, Teološka fakulteta, Ljubljana, 2020.

ki se je odzval z mešanimi občutki in v svojem slogu: »[...] jaz v Ljubljano ne grem, do ljubljanske teologije imam svoj hladen občutek, ampak grem raje v Maribor. [...] Mariborska teologija je bila vedno progresivna, kajti iz nje so izšli tudi ti partizanski duhovniki.«⁵⁸⁵ Na mariborskem oddelku ljubljanske Teološke fakultete, kjer je bil navdušen nad bogato knjižnico, je začel predavati leta 1976, delo pa je opravljal naslednjih sedem let, tudi še po upokojitvi.

Študentom teologije, ki so bili že podiplomski študenti, »kaplani iz spovednic«, je polagal na srca: »Moje izhodišče do vas je tako, da se vi borite proti peklu na onem svetu, mi proti peklu na tem svetu in sedaj imamo skupno pot. Če pekla nikjer ne bo, bomo srečni ljudje. Da bi pa si mi dokazovali: je bog, ni boga, tega ne bomo.«⁵⁸⁶ S študenti teologije se je rad družil tudi po predavanjih: »V Orlu so mi naročili kosilo, a sem rajši šel na kosilo s študenti. Oni so vedeli, da sem jaz član Zveze komunistov, ker ko te za profesorja oz. predavatelja volijo, je to moralo iti do najvišjega vrha s celim življenjepisom in nimamo kaj, ne. [...] Zraven je bil tudi Grmič [Vekoslav, op. p.] in se na kosilu opredeljeval za pot, po kateri je kasneje šel.«⁵⁸⁷

Ko je obveščevalni službi postalo sumljivo, da profesor ne le predava na teološki fakulteti, ampak hodi s kaplani tudi na špricar, je dobil zasledovalce. Ob neki priliki je Šiftar nepovabljen spremljevalca, ki ju je opazil, povabil k mizi v bifeju, »da ne bosta poslušala od daleč«.⁵⁸⁸ Glede zasledovanj obveščevalcev je kasneje po lastnih besedah opravil obisk pri policijskem načelniku: »Veš kaj, ti tvojim pandurjem povej, naj bodo bolj pametni. Ni me treba stalno spremljati. Če pa hočejo k spovedi priti, pa grehe imajo, naj povejo, pa bom kakšno katehetinjo priporočil.«⁵⁸⁹

Raziskovalec, arhivar, pedagog

Vanek Šiftar je bil predan raziskovalnemu delu. Poleg prava je v raziskavah posegal tudi na številna druga področja – preučeval je botaniko, godovanje, dvojezičnost, urbarje, ljudsko štetje, cehe, socialno strukturo vasi, delovanje gasilcev v Prekmurju, protestantizem, sezonske delavce, kriminaliteto v Prekmurju ipd.

⁵⁸⁵ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

⁵⁸⁶ Prav tam.

⁵⁸⁷ O tem glej pisma Vekoslava Grmiča V. Šiftarju, v: Munda, *Ob Muri in daleč čez*, 287–295.

⁵⁸⁸ Pogovor avtorice z Marjanom Šiftarjem, september 2023.

⁵⁸⁹ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

Samo v Pokrajinskem arhivu Maribor je šestindvajset tekočih metrov njegovega gradiva. Da je bil po srcu arhivar, je vidno tudi iz njegove pobude, ki jo je mimogrede razkril v intervjuju: »[...] jaz sem založbi predlagal, zakaj vi ne hranite tipkopisov avtorjev, ko so izvršili korekture. To je dosti bolj dragocen dokument kot sama knjiga.« V grobem lahko njegove objave s področja prava uvrstimo v tri veje: delavsko samoupravljanje, organizacija oblasti in manjšine. Leta 1966 je izdal eno prvih študijskih gradiv na VPŠ z naslovom *Izbrani materiali o razvoju ljudske oblasti v Jugoslaviji (1941–1945)*.

Iz njegovega prepričanja, da je treba odpraviti družbene razlike in vzpostaviti večjo enakopravnost ljudi, izhaja tudi njegov boj za enakopravnejši položaj Romov, ki ga številni štejejo za Šiftarjev najpomembnejši prispevek k družbi. To njegovo prizadevanje je svoj vrh doseglo leta 1970 z odmevno knjigo *Cigani – minulost v sedanjosti*. Bil je tudi pobudnik knjige, ki je bila predstavljena na romskem kongresu v Ženevi leta 1978; šlo je za prevod knjige *Mi smo Titovi, Tito je naš* v romski jezik (*Amen same Titoske, o Tito si amaro*). Šiftar je priznaval, da je imela knjiga političnovzgojni ton z željo po socializaciji Romov v socialistično družbo, a obenem je bil prevod knjige »naša prva lektira tedaj v Prekmurju v knjižni romščini«. ⁵⁹⁰ Leta 1987 je v intervjuju pojasnjeval ta svoj angažma: »Če začnemo pomagati Romom, pomeni, da smo na poti osveščanja in zapuščanja tistega tutorstva, ko smo mislili, da zgolj s kosom kruha lahko nekoga pripravimo, da poklekne, se nas oklene in molči.« Zanimale so ga tudi druge manjšine: slovenska na avstrijskem Štajerskem, gradiščanski Hrvati, madžarska manjšina v Sloveniji, Slovenci v Porabju, Judje in protestanti v Prekmurju itd. ⁵⁹¹

Nekdanji študenti opisujejo Šiftarja kot resnega profesorja, ki je bil na predavanju temeljito pripravljen, snov je podajal razumljivo, argumente pa je podkrepil z zgodovinskimi pojasnili. Izpite je izvajal ustno in javno. Šime Ivanjko se spominja, da se je štiridesetletni profesor z nočnim vlakom pripeljal iz Beograda, kjer je bil poslanec v zvezni skupščini, okrog 4. ure zjutraj v prostorih VPŠ za nekaj ur zadremal na kavču v direktorjevi pisarni, nato pa se odpravil na predavanja. ⁵⁹² Poudarjal je, da »šola naj ne bo dekla politiki«, študentom pa ponavljal rimski rek: »Poznati zakone ne pomeni znati na pamet njihovo besedilo, temveč vedeti njihov

⁵⁹⁰ Alenka J. Spreizer, »Etnografski pristop k raziskovanju pismenosti«, *Andragoška spoznanja*, 1 (1999): 38.

⁵⁹¹ Ivan Justin, »Ivan Vanek Šiftar«, v: *Bosa pojdiva, dekle*, 31.

⁵⁹² Pogovor avtorice s Šimetom Ivanjkom, september 2023.

smisel in pomen.«⁵⁹³ Od marca 1968 je Šiftar predaval o delavskem soodločanju tudi na podiplomskem študiju Fakultete za politične vede v Zagrebu. Novinar Ernest Ružič je v spominih zapisal, kako je bil ponosen, ko so zagrebški študenti trdili, da je Šiftar »najpriljubljenejši profesor na zagrebški univerzi – čeprav strog in natančen, nikomur ne stori krivice.«⁵⁹⁴ Tudi ko ga je novinar Branko Žunec v intervjuju izzval kot strogega profesorja, je bil Šiftar nepopustljiv: »[...] moje načelo je bilo, če se odločiš za študij, vedi, da trošiš družbena sredstva in si jim odgovoren in zato delaj, če ne, pojdi. [...] Jaz sem študentom pustil prostor. Recimo, moj dober študent, s katerim se srečujem, je bil Drago Jančar. [...] Midva sva si z Jančarjem menjala pisma in jaz sem tem fantom pustil njihova stališča. [...] meni je Jančar čisto svojo tezo zagovarjal, ampak on je naredil z odliko, zato ker je samostojno mislil, s svojo potjo.«⁵⁹⁵

Sklep

Ob sklepu tako ni mogoče mimo dejstva, da so sodobniki Vaneka Šiftarja vsi po vrsti označevali za velikega človeka z etičnimi odlikami, ki so presegle čas, v katerem je živel. Po upokojitvi je več časa vložil v skrb za Vrt spominov in tovarišta v Petanjcih, sprejemal je skupine obiskovalcev, ki jih je vodil po vrtu, pogosto v gumijastih škornjih in delovni obleki. Pisal je načrte za institucionalizacijo Vrta v fundacijo in njene vsebinske smernice.⁵⁹⁶ Nadaljeval je dopisovanje z intelektualci iz Prekmurja, Slovenije, Jugoslavije in sveta. Predvsem pa je navdihujoča njegova dosmrtna vloga mentorja, o kateri pričajo mnogi pravniki. Nekdanja ustavna sodnica Etelka Korpič Horvat, katere oče je bil Vanekov prijatelj, se spominja: »Po moji diplomi ni odnehal. Večkrat je rekel, ‚deklina, trbej naprej delati na pravi‘.«⁵⁹⁷ Tudi nekdanji predsednik Republike Slovenije Milan Kučan, čigar starša sta prav tako prijateljela s Šiftarjevimi, trdi, da se brez Šiftarja najbrž ne bi odločil za študij prava.⁵⁹⁸

Profesorica delovnega prava Darja Senčur Peček je povedala, da ji je vse od trenutka, ko je izvedel, da dela magisterij, Šiftar pisal pisma spodbude in ji ob

⁵⁹³ Vanek Šiftar, »Dozorevanje z razvojem«, *Univerzitetna revija Univerze v Mariboru*, 3 (1995): 4–5.

⁵⁹⁴ Ernest Ružič, »Kliče te Vanek!«, v: *Vanekovo stoletje*, 31.

⁵⁹⁵ Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija, Branko Žunec, pogovor z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

⁵⁹⁶ Anton Vratuša, »Vanekova štiriperesna deteljica«, v: *Bosa pojdiva, dekle*, 53.

⁵⁹⁷ Korpič Horvat, »Iz pogovorov z mentorjem prof. dr. Vanekom Šiftarjem«, 71.

⁵⁹⁸ Kučan, »V spomin človeku, ki ga ni več«.

vsakem obisku izročil mapo z izrezki iz časopisov o temi, s katero se je ukvarjala. Ko je magistrirala, jo je z ženo pričakal svečano oblečen, da bi proslavili dogodek: »Potem pa je takoj začel govoriti o tem, da bo treba naprej delati in doktorirati. [...] In večkrat je rekel, da če bom želela v miru študirati ali če bom rabila prostor za razmišljanje, naj kar pridem v Petanjce.«⁵⁹⁹

POVZETEK

Ivan Vanek Šiftar je bil eden osrednjih družboslovcev in humanistov druge polovice 20. stoletja v severovzhodni Sloveniji. Že v dijaškem obdobju je bil vpet v diskusije o avtonomiji Prekmurja in statusu prekmurščine. Pred drugo svetovno vojno je bil urednik *Mladega Prekmurca*. Po maturi na Ptujju je vpisal študij prava na Pravni fakulteti v Ljubljani, ki ga je zaključil leta 1953. Še pred diplomom je deloval kot javni tožilec v različnih slovenskih okrajih, kjer je bil priča političnemu vmešavanju v delo pravosodja. Leta 1965 je doktoriral na Pravni fakulteti v Ljubljani s temo samoupravljanja. Kot direktor Višje pravne šole v Mariboru si je v prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja prizadeval za njen razvoj v fakulteto. Čeprav je bil član Zveze komunistov, si je prizadeval za prevlado strokovnosti na univerzi, študente je spodbujal k samostojnemu mišljenju. V drugi polovici sedemdesetih let 20. stoletja je predaval politično ureditev na mariborskem oddelku Teološke fakultete. Leta 1981 je postal prvi redni profesor prava na Univerzi v Mariboru.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Pravne fakultete Univerze v Mariboru, predlog za imenovanje V. Šiftarja za zaslužnega profesorja, 1983.

Arhiv Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija:

Pogovor Branka Žunca z V. Šiftarjem, 8. 5. 1989. (magnetogram)

Zapisnik zaslišanja V. Šiftarja pred Preiskovalno komisijo Državnega zbora o poveljih pobojnih, 6. 6. 1995. (magnetogram)

TISKANI VIRI

Debevec, Jože. »Mlada setev«. *Dom in svet*, 1937/38.

Godina, Ferdo. »Kaj je s ,parkom spominov' v Petanjcih«. *TV-15*, 23. 9. 1970.

Jeza, France. *Mlada Setev*. Ptuj: Setev, kulturno društvo gimnazijcev, 1937.

⁵⁹⁹ Darja Senčur Peček, elektronska komunikacija z avtorico, september 2023.

Munda, Mirko. *Ob Muri in daleč čez: korespondenca Vaneka Šiftarja z nekaterimi pomurskimi rojaki*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2011.

Peček, Bojan. »Pohlevnost in molk za skorjo kruha: intervju z V. Šiftarjem«. *Vestnik*, 25. 6. 1987.

Šiftar, Ivan. »Novoletno pismo«. *Mladi Prekmurec*, januar 1940.

Šiftar, Ivan. »Pogled nazaj in naprej«. *Mladi Prekmurec*, maj–junij 1939.

Šiftar, Vanek.

»Dozorevanje z razvojem«. *Univerzitetna revija Univerze v Mariboru*, 1995.

Izbrani materiali o razvoju ljudske oblasti v Jugoslaviji (1941–1945). Maribor: Višja pravna šola, 1966.

Oblike delavskega soodločanja in upravljanja v industrijskih podjetjih, uzakonjene v Evropi po oktobrski revoluciji, doktorska disertacija. Ljubljana, Pravna fakulteta, 1965.

»Odgovor na sestavek, ki ga je napisal tovariš Ferdo Godina«. *TV-15*, 7. 10. 1970.

Pobiram orumenele liste. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, 2002.

»Razvoj Višje pravne šole v Mariboru«. V: *Petnajst let Višje pravne šole*. Maribor, 1976.

»Srečanje s starimi znanci«. *Vestnik*, 14. 5. 1987, 25. 6. 1987.

USTNI VIRI

Šime Ivanjko, pogovor z avtorico, september 2023.

Marjan Šiftar, pogovor z avtorico, september 2023.

Darja Senčur Peček, elektronska komunikacija z avtorico, september 2023.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 2019.

Večer, 2017.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Bosa pojdiva, dekle, obsorej. Ur. Etelka Korpič Horvat. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Maribor: Pravna fakulteta; Ljubljana: GV založba, 2010.

Bükvič, Frank (Franc, Feri). *Vojna in revolucija*. Ljubljana: Založba M & M, 1990.

Dr. Vanek Šiftar: slovenski romolog. Ur. Mladen Tancer. Ljubljana: Svet romske skupnosti RS, 2011.

Godina, Ferdo. *Prekmurje 1941–1945: prispevek k zgodovini NOB*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967.

Ivanjko, Šime. »Vanek Šiftar: petinsedemdesetletnik«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1994.

Mi smo Titovi, Tito je naš. Zagreb: Spektar; Ljubljana: Dopisna delavska univerza, 1977.

Pacek, Dejan. *Odnos med državo in Katoliško cerkvijo v Sloveniji med letoma 1966 in 1991 v luči arhiva republiške verske komisije*, doktorska disertacija. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2020.

Spreizer Janko, Alenka. »Etnografski pristop k raziskovanju pismenosti«. *Andragoška spoznanja*, 1 (1999).

Šiftarjev zbornik. Ur. Borut Holcman. Maribor: Pravna fakulteta; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2001.

Vanekovo stoletje. Ob stoletnici rojstva dr. Vaneka Šiftarja. Ur. Darja Senčur Petek. Maribor: Univerzitetna založba, 2019.

Vratuša, Anton. *Vrt spominov in tovarištva*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2004.

Vrt spominov in tovarištva na Petanjcih – vodnik. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2013.

SPLETNI VIR

Slovenska biografija. »Vanek Šiftar«. Pridobljeno septembra 2023.

<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi648064/#slovenski-biografski-leksikon>

Foto: Arhiv Pravne fakultete Univerze v Mariboru.

Dr. Janja Hojnik, redna profesorica, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, janja.hojnik@um.si

MATJAŽ AMBROŽ

ALENKA ŠELIH

Šelih, Alenka, r. Rosina, pravnica, kriminologinja
(* Maribor, 2. oktober 1933)

V uvodu naj zapišem nekaj pojasnil. Obstaja nekaj okoliščin, zaradi katerih najbrž nisem idealen avtor biografskih študij nasploh, te pa še posebej ne. Kar zadeva biografske študije nasploh, se v življenju nisem lotil še nobene. To ne pomeni, da me življenjske zgodbe ljudi ne zanimajo, reči hočem le, da so me vselej privlačile predvsem kot anekdote in pripovedi, nisem pa se jih loteval metodično-zgodovinsko, skupaj s pripadajočim znanstvenim aparatom. V konkretnem primeru me od ideala objektivnega biografa oddaljuje osebno znanstvo. V devetdesetih letih minulega stoletja sem bil študent Alenke Šelih, nato sva bila

od leta 2001 sodelavca na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in kasneje delno tudi na Inštitutu za kriminologijo, nekje od leta 2016 ali 2017 se tikava. Seveda je vsaka biografija subjektivna, saj prosto izbira poudarke, posameznim dogodkom iz življenja obravnavane osebnosti pa dodaja lastne interpretacije. Toda moja bo subjektivna še toliko bolj, saj bom pripovedoval o osebnosti, ki je pomembno zaznamovala moja formativna leta in velik del poklicne poti.

Čeprav sem imel torej nekaj razlogov za skepso, ali sem primeren za avtorja biografske študije, sem se je vendarle lotil. Če se pisanja ne bi lotil jaz, bi ga verjetno opravil kdo od službenih kolegic in kolegov, ki bi bil z vidika objektivnosti

približno na istem kot jaz – v majhni Sloveniji je težko najti avtorja, ki s portretirano osebnostjo nima osebnega stika, hkrati pa dovolj dobro pozna njeno življenje in delo. Drugi razlog pa je bila radovednost. Zdelo se mi je, da o Alenki Šelih precej vem, deloma na podlagi približno dvajsetih let skupnega dela, deloma iz njenih pripovedovanj in pripovedovanj starejših kolegic in kolegov, zlasti pokojnega profesorja Ljuba Bavcona. Obenem pa mi je bilo jasno, da obstaja razlika med »vedeti o nekom precej« in napisati o nekom koherentno biografsko študijo. Tisto, kar vem, sem skušal dopolniti in urediti v pretežno linearno biografsko pripoved z izbranimi poudarki.

Alenka Šelih, r. Rosina, se je rodila v znani mariborski pravniški družini: njen ded je bil odvetnik in liberalni politik Fran Rosina (1863–1924), oče pa odvetnik Igor Rosina (1900–1969), ki se je leta 1930 poročil z Antonijo Mirnik; zakoncema sta se rodila sin Andrej (1931) in hči Alenka.⁶⁰⁰ Družina je drugo svetovno vojno preživela v Metliki, kjer je Alenka kot begunski otrok obiskovala partizansko šolo na osvobojenem ozemlju. Junija 1945 so se Rosinovi vrnili v Maribor, kjer je obiskovala najprej nižjo in nato klasično gimnazijo in leta 1952 maturirala. Njeni sošolci so bili mdr. Polde Bibič, Peter Božič in Marjan Belina, paralelko pa je tedaj obiskoval tudi Jože Pučnik. Vsi navedeni so maturirali kasneje, saj jim je bila zaradi izdajanja revije *Iskanja*, ki je bila natipkana na pisalni stroj in razmnožena z indigo papirjem, izrečena kazen s prepovedjo opravljanja mature na vseh jugoslovanskih srednjih šolah.⁶⁰¹

Po končani gimnaziji je Alenka Šelih izbirala med študiji umetnostne zgodovine, primerjalne književnosti in prava, ki je ob bratovem spodbujanju naposled pretehtalo.⁶⁰² Vpisala se je na Pravno fakulteto v Ljubljani in se med študijem izpopolnjevala v jezikih; po prvem letniku je odpotovala v Avstrijo, po drugem v Anglijo, kjer je en semester preživela v Cambridgeu, ob tem pa opravljala delo snažilke v univerzitetni bolnišnici. Po diplomi leta 1957 se je v francoščini izpopolnjevala v Franciji, kjer je najprej delala v sortirnici sadja v Provansi, nato kot varuška pri francoski družini v Parizu.

Njena prva zaposlitev je bila na Okrožnem sodišču v Mariboru, kjer se je leta 1958 zaposlila kot pripravnica, približno leto za tem pa je bila izvoljena za sodnico

⁶⁰⁰ Vlasta Stavbar, »Fran Rosina«; Jure Gašparič, »Igor Rosina«, oboje v: *Mariborske osebnosti*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2018), 117–134.

⁶⁰¹ Peter Božič, *Ko oblasti sploh ni* (Ljubljana: Beletrina, 2022).

⁶⁰² »Spomini: Alenka Šelih«, RTV SLO. (spletni vir)

Okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici, kar je bilo tedaj mogoče še pred opravljenim pravosodnim izpitom. Ohranila je stike s profesorico kriminologinjo Katjo Vodopivec,⁶⁰³ ki je Alenko Šelih spodbudila, da se je lotila doktorske disertacije in jo leta 1963 zagovarjala na Pravni fakulteti v Ljubljani. V njej je obravnavala kriminaliteto telesnih poškodb na območju Okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici in jo povezala s tedaj vplivno teorijo o subkulturi nasilja.⁶⁰⁴

Naslov disertacije, ki napoveduje razčlenbo ene od konvencionalnih oblik kriminalitete, obravnavane pred okrajnim sodiščem v provinci, zveni nepretenciozno. Vendar obstajajo razlogi, zaradi katerih si to delo zasluži posebno omembo, saj ne gre le za običajno pravno študijo, okrepljeno z empiričnimi podatki, marveč so v delu tudi prvine socialno-antropološkega raziskovanja. Privlačno in jedrnato je predstavljeno življenje v občini, skupaj z osebnimi in družbenimi napetostmi in protislovji, ki jih je povzročala pospešena industrializacija. Še posebno zanimivo pa je izrisan lik Pohorca, ki se je znašel v valu perturbacij, značilnih za prehod iz kmetijskega v industrijski ritem življenja in dela. Ta prehod je spremenil njegov življenjski ritem, vendar je Pohorec z eno nogo še vedno »trdno stal sredi kmečkega okolja in kmečkih tradicij«, neredko kot vrednoto gojil moštost, ki jo je po potrebi izkazoval s pestmi ali nožem.⁶⁰⁵ Besedilo napoveduje lastnost, ki bo zaznamovala nadaljnje pisanje Alenke Šelih: izčiščen in zgoščen jezik, kjer je besed raje manj kot preveč, med seboj pa se sestavljajo tako, da je branje tekoče in prijetno.

Že leta 1959 je Alenka Šelih zaključila sodniško pot in postala asistentka na Inštitutu za kriminologijo pri ljubljanski Pravni fakulteti. Z začetkom znanstvenega dela se je postopno začelo tudi njeno bogato mednarodno udejstvovanje in sodelovanje s tujimi organizacijami, zlasti z Mednarodnim kriminološkim združenjem, Mednarodnim združenjem za kazensko pravo, Mednarodnim združenjem za novo družbeno obrambo in Mednarodnim združenjem sodnikov za mladoletnike. V letih 1977 in 1991 je bila korespondentka za področje mladoletniškega prestopništva v Jugoslaviji pri Organizaciji združenih narodov, ki je imela oddelek za področje kriminalitete na Dunaju.

Do leta 1973 je bila Alenka Šelih raziskovalka na Inštitutu za kriminologijo, nakar je bila izvoljena za docentko na ljubljanski Pravni fakulteti za področji

⁶⁰³ Nina Vodopivec, »Katja Vodopivec«, v: *Osebnosti druge svetovne vojne*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2023).

⁶⁰⁴ Alenka Šelih, *Kriminaliteta telesnih poškodb na območju občine Slovenska Bistrica* (Maribor: Obzorja, 1963).

⁶⁰⁵ Prav tam, 123, 139.

kazenskega prava in kriminologije. Skupaj z Ljubom Bavconom je predavala kazensko materialno pravo, saj so bili zaradi pomanjkanja prostora temeljni predmeti tedaj posredovani študentom na dopoldanskih in popoldanskih predavanjih. Po upokojitvi Katje Vodopivec je v študijskem letu 1987/88 prevzela še predavanja pri predmetu Kriminologija. Z Ljubom Bavconom sta leta 1978 izdala učbenik *Kazensko pravo: splošni del*,⁶⁰⁶ ki je v razširjeni in posodobljeni obliki v uporabi še danes.⁶⁰⁷

Učbenik ne obravnava le formalne zgradbe pojma kaznivega dejanja in sistema kazenskih sankcij, temveč kriminaliteto in odzivanje nanjo tudi v zgodovinskem in družbenem kontekstu. Te »izvenpravne« dimenzije pa niso vsi razumeli kot dobrodošel dodatek, temveč jim je postala nekakšen trn v peti. Tako je, denimo, profesor Ivan Bele kot recenzent učbenik sprva pohvalil, kasneje pa ga je ostro kritiziral in se zavzel za »novo smer kazenskega prava« z manj »sociološkimi« in »kriminološkimi« primesmi.⁶⁰⁸ V to polemiko se ne morem vmešati kot nepristranski opazovalec, saj sem od leta 2009 eden od soavtorjev kritiziranega učbenika. Kljub temu velja omeniti trenja, s katerimi sta se Alenka Šelih in Ljubo Bavcon soočala, ko sta kmalu po prelomu tisočletja postala tarči aspirantov za avtorstvo novih *grand narratives* na področju kazenskega prava. Prijemi izzivalcev niso bili vselej obzirni – k tej temi se bom v nadaljevanju še vrnil.

Osrednja raziskovalna področja Alenke Šelih so bila mladoletniško prestopništvo in mladoletniško kazensko pravo, kazenske sankcije in človekove pravice. Med raziskavami, pri katerih je sodelovala v zgodnejšem obdobju dela na Inštitutu za kriminologijo, si dve zaslužita posebno omembo. Prva je raziskava *Eksperiment v Logatcu (uvajanje novih vzgojnih metod v Vzgojnem zavodu Logatec)*,⁶⁰⁹ ki jo je vodila Katja Vodopivec, druga pa *Rehabilitacija mladoletnih storilcev kaznivih dejanj*, ki jo je vodila Alenka Šelih.⁶¹⁰ Slednja je bila opravljena s sredstvi, s katerimi je v Jugoslaviji razpolagala vlada ZDA. Jugoslavija je namreč iz ZDA uvažala žito, denar zanj pa je ostal v Jugoslaviji, kjer so ga ZDA v sporazumu z Jugoslavijo

⁶⁰⁶ Ljubo Bavcon, Alenka Šelih, *Kazensko pravo: splošni del*, 1. izdaja (Ljubljana: Uradni list, 1978).

⁶⁰⁷ Ljubo Bavcon, Alenka Šelih, Damjan Korošec, Matjaž Ambrož in Katja Filipič, *Kazensko pravo: splošni del*, 6. izdaja (Ljubljana: Uradni list, 2020).

⁶⁰⁸ Ivan Bele, »Traktat o novi smeri kazenskega prava«, *Delo, Sobotna priloga*, 5. 1. 2008.

⁶⁰⁹ Katja Vodopivec, *Spreminjanje vzgojnih metod v vzgojnem zavodu v Logatcu* (Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 1973).

⁶¹⁰ Alenka Šelih, *Izvrševanje vzgojnih ukrepov in vedenje mladostnikov po prenehanju vzgojnih ukrepov – rehabilitation of juveniles in Ljubljana* (Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 1972).

namensko porabile. Osrednja namena sta bila kmetijstvo in »rehabilitacija« v najširšem pomenu besede, kamor je po ameriškem razumevanju iz sedemdesetih let minulega stoletja spadalo tudi področje mladoletniškega sodstva, njegovo poslanstvo pa je socialna rehabilitacija mladoletnih delinkventov.

Na področju kazenskih sankcij se je Alenka Šelih precej ukvarjala s sodno odmero kazni. Leta 1989 je prejela Fulbrightovo štipendijo za raziskovalno delo na pravni fakulteti v Madisonu, v državi Wisconsin v ZDA, kjer je en semester tudi predavala predmet Mladoletniško kazensko sodstvo v kontinentalnem pravnem sistemu. Raziskovalno delo, ki ga je v tem času opravila, se je nanašalo na sodno odmero kazni; tisto obdobje je v ZDA zaznamovalo uvajanje smernic odmere kazni (*sentencing guidelines*), kar v slovenskem okolju ni bilo znano. Gostovanje je v spominu ohranila kot zanimivo, obenem pa je v televizijski oddaji Spomini povedala, da ne priporoča zgledovanja po Ameriki, kar zadeva obravnavanje kriminalitete, saj je postalo v zadnjih tridesetih letih izredno represivno, poleg tega pa je obravnavanje storilcev kaznivih dejanj še danes odvisno od njihove rase.⁶¹¹ Ta misel se ujema s siceršnjim raziskovalnim *credom* Alenke Šelih, ki ga je mogoče strnjeno povzeti kot zavzemanje za racionalno in humano kriminalitetno politiko in nanjo oprto kazensko pravo.

Sodelovala je tudi pri oblikovanju zakonodaje. Posebno omembo si zaslužita njeno vodenje delovne skupine, ki je ob koncu sedemdesetih let 20. stoletja pripravila osnutek republiškega zakona o prekrških, ter sodelovanje v delovni skupini, ki je oblikovala prvi slovenski Kazenski zakonik (z začetkom veljavnosti 1. januar 1995). Po približno desetih letih veljavnosti zakona je bila Alenka Šelih vodja raziskovalnega projekta *Sodobne usmeritve kazenskega materialnega prava*,⁶¹² katerega namen je bil ovrednotiti, ali je zakonsko besedilo iz leta 1995 še v koraku z razvojem sodobnega kazenskega prava, in po potrebi predlagati posamezne spremembe. Zgodilo pa se je nekaj nenavadnega: v času trajanja raziskovalnega projekta je dalo Ministrstvo za pravosodje v zakonodajni postopek predlog novega Kazenskega zakonika, torej ni počakalo na rezultate raziskovalnega projekta, katerega naročnik je bilo, temveč je pohitelo z izdelavo predloga novega zakonika, ki ga je zaupalo manjši skupini zunanjih sodelavcev.

Spominjam se, da je ta poteza Alenko Šelih prizadela iz več razlogov. Začeti je mogoče s simbolno nezaupnico raziskovalkam in raziskovalcem projekta,

⁶¹¹ »Alenka Šelih: Spomini«, RTV SLO. (spletni vir)

⁶¹² *Sodobne usmeritve kazenskega materialnega prava*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2007).

ki jo je gesta Ministrstva izražala: »Vi kar pripravljajte podlage za spremembe zakona, v vmesnem času pa bomo mi zakon spremenili po svoje.« Drugi razlog je bila vsebina zakonskega predloga, ki je po eni strani stopnjevala kaznovalno naravnost (uvedba dosmrtnega zapora), po drugi strani pa posegala v nekatere uveljavljene institute kazenskega prava na način, ki je brez potrebe ustvarjal zmedo. Tretji razlog je bil, da sta dva od treh avtorjev zakonskega predloga sodelovala tudi v njeni raziskavi *Sodobne usmeritve kazenskega materialnega prava*, ne da bi jo obvestila, da vzporedno pišeta nov zakon. Zakonski predlog novega kazenskega zakonika je bil v parlamentarni proceduri sprejet in je začel veljati 1. novembra 2008. Več let za tem je Alenka Šelih vsa gradiva iz javne razprave zbrala, uredila in objavila v zvezku *Kazenski zakonik (KZ-1): javna razprava*.⁶¹³

Obdobje, v katerem se je pojavil osnutek predloga kazenskega zakonika, je bilo za tiste, ki se ukvarjamo s kazenskim pravom, precej burno. Polemike o zakonskem osnutku so prišle tudi na strani dnevnega časopisja, kamor sicer razprava o reformah kazenskega prava zaide razmeroma redko. Čeprav sem v tistem času polemiko natančno spremljal in se je deloma tudi udeleževal, mi je danes ponovno branje zbranih gradiv omogočilo osvežen pogled, ki ga prinaša časovna distanca. Zapis, ki mi je iz tistega časa posebej ostal v spominu, je napisal Ivan Bele, eden od avtorjev zakonskega predloga, in ga januarja 2008 objavil v *Sobotni prilogi* pod naslovom »Traktat o novi smeri kazenskega prava«. ⁶¹⁴ Prispevek je napisan zelo ekspresivno, kot vznesena in ogorčena kritika slovenskega kazenskega prava nasploh, še posebej pa učbenika profesorjev Ljuba Bavconca in Alenke Šelih, kar nas je takrat mnoge presenetilo.⁶¹⁵

Ko o tem razmišljam s časovne razdalje, se mi kot ena od možnih razlag te ogorčene kritike (in nekaterih specifik v osnutku kazenskega zakonika sploh) ponuja tisto, čemur Nemci pravijo *Kampf um die Anerkennung*,⁶¹⁶ tj. boj za priznanje, v tem primeru znotraj akademskega polja kazenskega prava. Kot je znano iz sociologije akademskega življenja, skoraj vselej obstajajo izzivalci, ki menijo, da so znotraj nekega znanstvenega polja premalo slišani in upoštevani. Z bolj ali manj ostro kritiko obstoječega opozarjajo na svoje ideje in poglede, kar je lahko produktivno, če (argumentirane) kritike in (argumentirani) odgovori

⁶¹³ *Kazenski zakonik (KZ-1): javna razprava*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana, 2014). (gradivo za interno uporabo)

⁶¹⁴ Bele, »Traktat o novi smeri kazenskega prava«.

⁶¹⁵ Dragan Petrovec, Matjaž Jager, »... si prosti vol'jo vero in postave ...«, *Delo, Sobotna priloga*, 19. 1. 2008.

⁶¹⁶ Axel Honneth, *Kampf um Anerkennung* (Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 2021).

nanje ustvarjajo nova znanja ali rafinirajo obstoječa. Vendar pa v zvezi z zakonskim osnutkom kazenskega zakonika obstaja okoliščina, ki dogajanje oddaljuje od ideala odprte znanstvene polemike: to je njegov konspirativni nastanek, ki je presenetil velik del tedanje strokovne in znanstvene skupnosti ter obremenil nadaljnjo razpravo.⁶¹⁷

V času, ko se je Alenka Šelih podala na pot znanstvenoraziskovalnega dela, so bile ženske raziskovalke redke. Zgovorne so fotografije, posnete na zasedanjih mednarodnih teles: običajno je bila Alenka Šelih na njih edina ali ena redkih žensk v skupini častitljivih mož v oblekah temnejših odtenkov. A to ne velja le za fotografije, posnete v šestdesetih in sedemdesetih letih minulega stoletja; podoben motiv srečamo tudi na fotografijah, ki so jo ujele med njenim delovanjem na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti (SAZU). Leta 1997 je namreč postala izredna članica SAZU, leta 2003 pa redna.

Na posebnost žensk v znanstvenoraziskovalni sferi aludira tudi pasus iz zapisa profesorja Bavcona ob sedemdesetletnici Alenke Šelih, v katerem je njeno publicistično bero označil kot bogato in dodal: »To je zagotovo izjemno bogata žetev za vsakogar, še posebej pa za žensko, ki je znala biti tudi odlična soproga prav tako uglednega odvetnika in angažirane javne osebnosti Rudija Šeliha, mati dveh uspešnih in uglednih hčera in ne nazadnje tudi imenitna babica svojim vnukom.«⁶¹⁸ Kot celoten prispevek je tudi izbrani odlomek napisan toplo in naklonjeno, hkrati pa kaže na ukoreninjenost dvojnih meril: kadar vrednotimo delo moških znanstvenikov, običajno ne poudarimo, da je ta spisal veliko, in to z upoštevanjem okoliščine, da je moški, soprog, oče in dedek.

Če so bile ženske v znanosti in visokošolskem izobraževanju do nedavna v manjšini, je bilo prav tako ali še bolj redko, da bi v znanosti, visokem šolstvu in javnem življenju sploh opravljale vodilne funkcije. Alenka Šelih jih je opravljala precej: bila je druga dekanja Pravne fakultete Univerze v Ljubljani (1985–87), prva prorektorica Univerze v Ljubljani (1987–89), direktorica Inštituta za kriminologijo (1993–2004) in prva podpredsednica SAZU (2005–08). Tudi v mednarodnem prostoru so ji bile zaupane številne funkcije: bila je članica Izvršnega odbora Mednarodnega združenja sodnikov za mladoletnike in družino (1984–92) in

⁶¹⁷ Alenka Šelih, »Nerazumno kratek rok: o zakonu, ki je bil pripravljen skrivoma in za hrbtom«, *Dnevnik, Objektiv*, 26. 4. 2008.

⁶¹⁸ Ljubo Bavcon, »Zasl. prof. dr. Alenka Šelih: ob sedemdesetletnici«, *Zbornik znanstvenih razprav*, 2003, 12.

Izvršnega odbora Mednarodnega združenja za kazensko pravo (1992–2000), vodja slovenske delegacije v Odboru za visoko šolstvo Sveta Evrope (1993–98), v devetdesetih letih minulega stoletja je bila še članica Znanstvene komisije Mednarodnega društva za kriminologijo in ustanovna članica Evropskega združenja za kriminologijo (2000). Posebej velja izpostaviti, da je bila v letih 1994–98 predsednica Znanstvenega kriminološkega sveta pri Odboru za probleme kriminalitete Sveta Evrope.

Najbrž obstajajo številni načini, kako se lahko raziskovalka spoprime s pretežno moškim okoljem, v katerem je bilo opravljanje pomembnejših vodilnih funkcij še do nedavna samoumevno predvsem za moške. Eno od načel Alenke Šelih bi morda lahko opisal z besedama *politika navzočnosti*: javnim funkcijam se ni ognila, čeprav te pogosto vse prej kot olajšajo življenje in odtrgajo veliko časa, ki bi ga sicer lahko namenili raziskovalnemu ali drugemu delu, navsezadnje tudi hobijem in razvedrilu. Povedala mi je, da je funkcije sprejemala tudi zato, ker je sodila, da je kot ženska to še toliko bolj dolžna narediti, saj so bile ženske na vodilnih mestih v veliki manjšini. Položaj žensk v znanosti in javnem življenju je tudi raziskovala. Omenil bi zlasti obsežno raziskavo o prispevku žensk k družbenemu življenju v Sloveniji, na podlagi katere je nastala večavtorska monografija *Pozabljena polovica*.⁶¹⁹

Posebno omembo v orisu življenja in dela Alenke Šelih zasluži njen angažma na področju slovenskih nevladnih organizacij. Od leta 2000 je delovala pri društvu Sožitje Ljubljana in nato v Zvezi društev Sožitje, ki združuje več kot petdeset društev iz vse Slovenije, ki pomagajo ljudem z motnjo v duševnem razvoju. Poleg navedenega je približno deset let vodila društvo Downov sindrom Slovenija. Bila je glasnica ideje o socialni integraciji oseb z motnjo v duševnem razvoju, ki jo je treba razumeti kot dvosmerni proces. Inkluzivna šola omogoča, da se otrok z motnjo v duševnem razvoju bolje integrira in socializira, otroka, ki nima posebnih potreb, pa nauči razumeti in sprejemati drugačnost.⁶²⁰

Upokojila se je postopno; najprej na fakulteti leta 2002 do ene polovice, na Inštitutu za kriminologijo pa je bila v delovnem razmerju s krajšim delovnim časom še do leta 2012, nato pa se je tudi tam formalno upokojila, vendar je z Inštitutom ostala povezana, vodila ali sodelovala je še pri vrsti raziskav. Obsežen

⁶¹⁹ *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007).

⁶²⁰ Alenka Šelih, »Pravne obveznosti RS pri vključevanju otrok s posebnimi potrebami, zlasti otrok z motnjo v duševnem razvoju, v redne šole«, *Sodobna pedagogika*, št. 2 (2013): 64–74.

učbenik *Kriminologija*,⁶²¹ ki je nastajal dolgo časa, verjetno ne bi bil nikoli dokončan brez njenega potrpežljivega spodbujanja avtorjev posameznih poglavij, da so dokončali svoje delo. Senat Univerze v Ljubljani je Alenko Šelih leta 2002 izvolil v zaslužno profesorico, leta 2006 je prejela nagrado Zveze društev pravnikov za življenjsko delo, istega leta tudi nagrado Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve za izstopajoče delo na področju socialnega varstva. Leta 2008 je bila za znanstvenoraziskovalno delo odlikovana z zlatim redom za zasluge, leta 2012 je postala častna občanka mesta Ljubljana. Leta 2019 je prejela Zoisovo nagrado za življenjsko delo na področju znanosti.⁶²²

V sklepnem delu naj si dovolim še nekaj osebnih opažanj. Alenko Šelih poznam kot dobrohotno, strpno, taktno in svetovljansko osebnost. Ker z nizanjem pridevnikov še ne povemo veliko o človeku, naj navedem še nekaj anekdotičnega gradiva, ki bo pridevnike morda nekoliko napolnilo v vsebino – navsezadnje je tudi Fran Levstik v *Popotovanju od Litije do Čateža* priporočal avtorju, naj svojega junaka namesto s pridevniki označi z dejanji.

Kar zadeva strpnost in taktnost, mi pride na misel dogodek, ko nas je sodelavke in sodelavce ob neki priložnosti povabila k sebi domov na zakusko. Razpoloženje je bilo dobro in ko se je še stopnjevalo, je eden od kolegov ocenil, da trenutek kratko malo zahteva, da iz avta prinese harmoniko, veliko *Armando Bugari* s 120 basi, ter nam podari sklenjen omnibus zimzelenih melodij. Pozornemu opazovalcu ni moglo ostati skrito, da gostiteljici stvar s hrupno harmoniko povzroča nelagodje. Če drugega ne, smo se nahajali v mirnem, strnjenem naselju atrijskih hiš, kjer velja nenapisano pravilo medsosedske obzirnosti. In vendar je potrpežljivo počakala, da izzvenijo še zadnji akordi, nato pa nas je pozvala k posladku. Dobra volja je kar trajala, bilo je že pozno, a gostje se nekako nismo in nismo mogli odločiti za odhod. Sam sem se, kadar sem bil v vlogi gostitelja, pogosto spraševal, ali obstaja dovolj takten način, da gostu, ki se je zasedel v pozne ure, namigneš, da se lahko večer počasi tudi sklene. Tistikrat sem se od Alenke Šelih naučil dobre metode: pripovedovala nam je o tradiciji, ki jo še srečamo ponekod po Sloveniji, da gostitelj gostom ob slovesu pripravi »šajdesen«, zavojček dobrot

⁶²¹ *Kriminologija*, ur. Alenka Šelih in Katja Filipčič (Ljubljana: GV Založba, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2015).

⁶²² »Alenka Šelih«, SAZU. (spletni vir)

za domov. »Saj res, napravila vam bom ‚šajdesen‘,« je rekla in tako se je tudi tisti prijetni večer postopno sklenil.

Ko omenjam svetovljanstvo, merim predvsem na to, kako dobro se Alenka Šelih znajde v mednarodnem krogu, kadar npr. na fakulteti ali inštitutu gostimo koga iz tujine ali kadar nas je ona zastopala na tujem. S študentskimi bivanji v Cambridgeu, na Dunaju in v Parizu si je pridobila dragocen jezikovni kapital, ki ga je kasneje oplemenitila še s slovanskimi jeziki (poljščino, ruščino). Vendar ne gre samo za znanje jezikov, marveč tudi za njen govorni slog, ki je sproščen, neizumetničen in prijeten. Službeno in zasebno je prepotovala veliko sveta in spoznala mnogo človeških značajev. Odprtost in radovednost do tujih dežel je lastnost, ki je skupna zakoncema Šelih, saj je tudi Rudi Šelih deloval kot odvetnik v gospodarskih sporih, pogosto v mednarodnih krogih. Najzanimivejše dogodke in anekdote s tega področja je pred kratkim popisal v imenitni knjigi.⁶²³

In končno, omenil sem tudi dobrohotnost Alenke Šelih, s čimer imam v mislih več stvari. Po eni strani to, kako energično se je zavzemala za svoje sodelavce in nam stala ob strani, kadar smo jo potrebovali. Po drugi strani pa dobrosrčno sprejema naše poglede na svet, ideje pa tudi muhe. Iz začetkov svojega službovanja se spominjam dnevnih pogovorov ob kavi s sodelavkami in sodelavci. Eden od kolegov je, ko je bil pri besedi, vselej govoril precej ostro: obsojal je sistem, v katerem mora večina ljudi za preživetje delati »heteronomno delo«, prav tako je obsojal svetohlinsko spolno moralo in opozarjal na zatiralsko funkcijo družine, pogosto se je precej pejorativno izrazil o vlogi pravnikov v družbi, smešil nekatere državne institucije itd. Kar je pripovedoval, je pritegnilo mojo pozornost, hkrati pa sem se spraševal, ali je primerno, da tako ostro nastopa pred profesorico. Toda izkazalo se je, da je to ne moti in da polemični ton sodelavca jemlje kot sestavni del naše razprave. To je bilo zame kar dragoceno spoznanje, ki mi je kot začetniku omogočilo, da sem se v komunikaciji sprostil in otresel previdnostne samocenzure.

Ko je Alenka Šelih praznovala osemdeset let, smo ji s kolegicami in kolegi po zgledu nemške akademske tradicije pripravili nekakšen Festschrift.⁶²⁴ Zadnjič sem ga spet vzel v roke in iz njega je padlo pismo. Sprva sem pomislil, da gre za eno od številnih pisem, ki jih je hči v prednovoletnih obdobjih na okenskih policah puščala »dobrim možem«, jaz pa sem jih nato – ob pomanjkanju boljših skrivališč – poskril po knjigah. A ni bilo tako. Šlo je za pismo, ki nam ga je urednikom

⁶²³ Rudi Šelih, *Bil sem odvetnik* (Ljubljana: Uradni list, 2018).

⁶²⁴ *Zbornik za Alenko Šelih: kazensko pravo, kriminologija, človekove pravice*, ur. Matjaž Ambrož, Katja Filipčič in Aleš Završnik (Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2013).

Zbornika v zahvalo napisala jubilentka. V njem je parafrazirala menda Konfucijevo misel o tem, da mora človek zasaditi drevo, zaploditi otroka in napisati knjigo. Za sajenje drevja je menila, da gre za prisposodbo, ki lahko pomeni marsikaj, tudi to, da človek vidi okrog sebe mlajše ljudi, ki nadaljujejo delo, ki ga je sam začel, in dodala, da ji je ta pogled v veselje. Misel je v nekoliko drugačni obliki, a z enako poanto, ponovila pred kratkim, ko smo skupaj z gosti iz tujine na fakulteti praznovali njeno devetdesetletnico. Ta del njenega nagovora smo s kolegicami in kolegi poslušali nekoliko v zadregi: bili smo veseli zaradi izraženega zaupanja, hkrati pa nas je obšla trema, da stopamo v velike čevlje.

POVZETEK

Alenka Šelih, r. Rosina, se je rodila v znani mariborski pravniški družini: njen ded je bil odvetnik in liberalni politik Fran Rosina (1863–1924), oče pa odvetnik Igor Rosina (1900–1969). Po končani gimnaziji v Mariboru je študirala pravo na Pravni fakulteti v Ljubljani in se med študijem izpopolnjevala v jezikih. Po diplomi se je leta 1958 zaposlila na Okrožnem sodišču v Mariboru, najprej kot pripravnica, približno leto za tem pa je bila izvoljena za sodnico Okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici, kjer pa ni ostala dolgo. Leta 1959 je postala asistentka na Inštitutu za kriminologijo pri ljubljanski Pravni fakulteti in leta 1963 doktorirala s tezo o kriminaliteti telesnih poškodb na območju Okrajnega sodišča v Slovenski Bistrici. Do leta 1973 je delovala kot raziskovalka na Inštitutu za kriminologijo, nato je bila izvoljena za docentko na ljubljanski Pravni fakulteti za področji kazenskega prava in kriminologije. Njeno raziskovalno delo je zaznamovala močna mednarodna vpetost, sodelovala je z Mednarodnim kriminološkim združenjem, Mednarodnim združenjem za kazensko pravo, Mednarodnim združenjem za novo družbeno obrambo in Mednarodnim združenjem sodnikov za mladoletnike. Bila je dekanja na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani (1985–87), prorektorica Univerze v Ljubljani (1987–89), direktorica Inštituta za kriminologijo (1993–2004) in podpredsednica SAZU (2005–08). V mednarodnem prostoru je delovala kot članica Izvršnega odbora Mednarodnega združenja sodnikov za mladoletnike in družino (1984–92) in Izvršnega odbora Mednarodnega združenja za kazensko pravo (1992–2000), vodja slovenske delegacije v Odboru za visoko šolstvo Sveta Evrope (1993–98), članica Znanstvene komisije Mednarodnega društva za kriminologijo in ustanovna članica Evropskega združenja za kriminologijo (2000)

ter predsednica Znanstvenega kriminološkega sveta pri Odboru za probleme kriminalitete Sveta Evrope (1994–98). Kot glasnica ideje o socialni integraciji oseb z motnjo v duševnem razvoju je bila vpeta v delo in vodenje društev, ki pomagajo ljudem z motnjo v duševnem razvoju. Prejela je številne nagrade in priznanja, ndr. nagrado Zveze društev pravnikov za življenjsko delo (2006), nagrado Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve za izstopajoče delo na področju socialnega varstva (2006), zlati red za zasluge (2008), postala je častna občanka mesta Ljubljana (2012) in prejela Zoisovo nagrado za življenjsko delo na področju znanosti (2019). Jedrna ideja njenega raziskovalnega opusa je zavze-manje za racionalno in humano kriminalitetno politiko ter kazensko pravo, ki ga zaznamuje spoštovanje človekovih pravic.

VIRI IN LITERATURA

USTNI VIR

Alenka Šelih, pogovor z avtorjem, jesen 2023.

TISKANI VIRI

Bavcon, Ljubo, Alenka Šelih. *Kazensko pravo: splošni del, 1. izdaja*. Ljubljana: Uradni list, 1978. *Kazenski zakonik (KZ-1): javna razprava*. Ur. Alenka Šelih. Ljubljana, 2014. (gradivo za interno uporabo)

Sodobne usmeritve kazenskega materialnega prava. Ur. Alenka Šelih. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2007.

Šelih, Alenka.

Izvrševanje vzgojnih ukrepov in vedenje mladostnikov po prenehanju vzgojnih ukrepov – rehabilitation of juveniles in Ljubljana. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 1972.

Kriminaliteta telesnih poškodb na območju občine Slovenska Bistrica. Maribor: Obzorja, 1963.

»Pravne obveznosti RS pri vključevanju otrok s posebnimi potrebami, zlasti otrok z motnjo v duševnem razvoju, v redne šole«. *Sodobna pedagogika*, št. 2 (2013).

Vodopivec, Katja. *Spreminjanje vzgojnih metod v vzgojnem zavodu v Logatcu*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 1973.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 2008.

Dnevnik, 2008.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Bavcon, Ljubo. »Zasl. prof. dr. Alenka Šelih: ob sedemdesetletnici«. *Zbornik znanstvenih razprav*, 2003.

Bavcon, Ljubo, Alenka Šelih, Damjan Korošec, Matjaž Ambrož in Katja Filipčič. *Kazensko pravo: splošni del, 6. izdaja*. Ljubljana: Uradni list, 2020.

- Božič, Peter. *Ko oblasti sploh ni*. Ljubljana: Beletrina, 2022.
- Gašparič, Jure. »Igor Rosina«. V: *Mariborske osebnosti*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Honneth, Axel. *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 2021.
- Kriminologija*. Ur. Alenka Šelih in Katja Filipčič. Ljubljana: GV Založba, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2015.
- Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih et al. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007.
- Stavbar, Vlasta. »Fran Rosina«. V: *Mariborske osebnosti*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Šelih, Rudi. *Bil sem odvetnik*. Ljubljana: Uradni list, 2018.
- Vodopivec, Nina. »Katja Vodopivec«. V: *Osebnosti druge svetovne vojne*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.
- Zbornik za Alenko Šelih: kazensko pravo, kriminologija, človekove pravice*. Ur. Matjaž Ambrož, Katja Filipčič in Aleš Završnik. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2013.

SPLETNI VIRI

- RTV SLO. »Spomini: Alenka Šelih«. Pridobljeno jeseni 2023.
<https://365.rtvlo.si/arhiv/spomini/174383237>
- SAZU. »Alenka Šelih«. Pridobljeno jeseni 2023.
<https://www.sazu.si/clani/alenska-selih>

Foto: Časnik *Delo*, avtor fotografije Jože Suhadolnik.

Dr. Matjaž Ambrož, redni profesor, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, matjaz.ambroz@pf.uni-lj.si

KARMEN SALMIČ KOVAČIČ

MANICA ŠPENDAL

Špendal, Manica, muzikologinja
(* Maribor, 1. avgust 1931)

Zaslužna profesorica Univerze v Mariboru in doktorica muzikoloških znanosti Manica Špendal je s svojim več kot šestdesetletnim znanstvenoraziskovalnim, strokovnim in publicističnim ter dolgoletnim pedagoškim delom bistveno prispevala k uveljavljanju, umevanju in prepoznavnosti slovenske muzikologije, glasbe, glasbene in kulturne zgodovine ter glasbenega gledališča doma in na tujem. Njeno raziskovanje je bilo še zlasti usmerjeno v preučevanje glasbene preteklosti Maribora in severovzhodne Slovenije, s čimer je pomembno sooblikovala celovitejše védenje o glasbi na Slovenskem ter prispevala k prepoznavanju identitete glasbenih osebnosti, ustanov in glasbenih fenomenov štajerske regije. Je tudi ena prvih muzikološko izobraženih raziskovalcev mariborske glasbe, saj se ji posveča sistematično in kontinuirano vse od študija naprej. Po zaslugi njenih raziskav danes vemo, da je bil Maribor v preteklosti vitalen glasbeni organizem v specifični družbeni strukturi mesta. Njena bibliografija je izredno obsežna.⁶²⁵

Leta 1955 je diplomirala na zgodovinskem oddelku Akademije za glasbo in končala klavir na Srednji glasbeni šoli v Ljubljani (današnjem Konservatoriju), leta 1963 pa diplomirala še iz italijanskega jezika s književnostjo na Filozofski

⁶²⁵ Slovensko muzikološko društvo, utemeljitev za Mantuanijevo nagrado Manici Špendal, 2020.

fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1971 magistrirala in 1979 doktorirala iz muzikoloških znanosti. Od leta 1964 je predavala zgodovino glasbe, oblikoslovje in spoznavanje glasbil na Pedagoški akademiji (kasneje Pedagoški fakulteti) Univerze v Mariboru, od leta 1982 kot izredna in od 1987 kot redna profesorica. V letih 1981–89 je bila predstojnica tamkajšnjega Oddelka za glasbeno pedagogiko, zgodovino glasbe pa je honorarno predavala tudi po upokojitvi leta 1990. V letih 1986–97 je urejala *Gledališki list SNG* (Opera in balet) v Mariboru. Prejela je številna priznanja in nagrade: red dela s srebrnim vencem (1975), srebrno in zlato plaketo Univerze v Mariboru (1986, 1991), srebrni grb mesta Maribora (1992), naziv zaslužne profesorice Univerze v Mariboru (1996), častne ambasadorke SNG Maribor (2012), Glazerjevo nagrado mesta Maribora za življenjsko delo (2001) in Mantuanijevo nagrado Slovenskega muzikološkega društva za leto 2020.⁶²⁶

Družina, šolanje, službovanje

Manica Špendal je odraščala kot edini otrok v učiteljski družini. Starša sta s krogom prijateljev in znancev ustvarila ugodno okolje za njen intelektualni razvoj ter skrbno spremljala in podpirala hčerino karierno pot. Mati Ana Špendal, r. Murgel (1898–1973), se je rodila v Stični očetu uradniku na davčni upravi v Ljubljani in materi gospodinji. Najprej je družina živela v Ljubljani, potem v Ribnici na Dolenjskem. Ana je postala učiteljica razrednega pouka. Izobrazila se je na ljubljanskem učiteljskišću, znanje francoskega in nemškega jezika pa si je dodatno pridobila pri zasebnem pouku. Prvo službo je dobila v Ločah pri Slovenskih Konjicah, kamor se je preselila z ovdovelo materjo. Z Jožetom Špendalom (1898–1971) sta se spoznala v Mariboru na sestrinem posestvu (danes gostišče Anderlič), kjer je Jože inštruiral matematiko sestrinega sina, Aninega nečaka.⁶²⁷

Medtem ko je bila Ana Murgel iz liberalno usmerjene družine, je bil oče Jože Špendal iz katoliške. Rodil se je v Kamni Gorici na Gorenjskem očetu žebjarju, medtem ko je bila mati iz ugledne družine slikarja Matevža Langusa.⁶²⁸ Po zaključku klasične gimnazije v Kranju je študiral matematiko in fiziko na ljubljanski uni-

⁶²⁶ Jože Sivec, »Manica Špendal«, v: *Muzička enciklopedija*, ur. Krešimir Kovačević (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977), 515; »Manica Špendal«, v: *Leksikon jugoslavenske muzike*, ur. Krešimir Kovačević (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1984), 431; Slovensko muzikološko društvo, utemeljitev za Mantuanijevo nagrado Manici Špendal, 2020.

⁶²⁷ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september 2023.

⁶²⁸ Melita Forstnerič Hajnšek, »Jože Špendal: matematik«, v: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*, ur. Barbara Damjan et al. (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2023), 181.

verzi (med letoma 1919 in 1921), potem pa študij nadaljeval v Zagrebu na tamkajšnji filozofski fakulteti. Diplomski izpit je opravil leta 1929. Že pred zaključkom študija je poučeval na eni od osnovnih šol na Gorenjskem, po premestitvi v Maribor je bil do druge svetovne vojne (med letoma 1922 in 1941) profesor matematike na realni gimnaziji v Mariboru. Leta 1929 sta se Jože Špendal in Ana Murgel poročila. Ker sta bila oba zakonca učitelja, Ani po poroki ni bilo treba opustiti poučevanja na mariborski Tretji deški osnovni šoli, kakor je bilo sicer tedaj običajno. Kot članico francoskega krožka in angleškega kluba so jo Nemci leta 1941 skupaj z ostalimi članicami kluba aretirali in odpeljali v meljsko kasarno, potem pa v začetku julija vso družino (skupaj z babico) izselili v Srbijo. Jože Špendal ni želel sprejeti posredovanja na Gestapu, ki so mu ga ponudili starši nekaterih njegovih nemških dijakov. V Srbiji so družino najprej namestili v Arandelovcu, potem v Kruševcu, kjer so ostali do vrnitve v Maribor avgusta 1945.⁶²⁹

Jože Špendal je vsa štiri leta vojne učil na realni gimnaziji v Kruševcu. Ker je bil predsednik slovenskih izseljencev, so ga pred vrnitvijo v Slovenijo za nekaj dni zaprli, ker so izseljenci med vojno donirali nekaj denarja tudi četnikom, ko so bili ti še protinemško usmerjeni. Po vrnitvi v Slovenijo je bil najprej premeščen na nižjo gimnazijo v Rušah, leta 1946 pa ga je Jože Košar povabil na klasično gimnazijo, kjer je ostal do njene razpustitve v šolskem letu 1958/59, potem je podobno kot vsi drugi profesorji poučeval na I. gimnaziji. Bil je priljubljen in spoštovan profesor matematike. Pogosto se je zavzel za dijake, ki so imeli umetniško žilico, in bil je eden prvih Mariborčanov, ki je igral bridž. Po upokojitvi je poučeval na mariborski kmetijski šoli, na večernih tečajih pa v zaseženi Hutterjevi vili brezplačno tudi pripadnike Ozne.⁶³⁰

Manica Špendal je do druge svetovne vojne obiskovala mariborsko stolno osnovno šolo na Miklošičevi ulici, kot desetletna deklica je nato šolanje nadaljevala na nižji gimnaziji v Kruševcu. Na podlagi srbskega spričevala je bila po vojni sprejeta v peti razred I. gimnazije. Istočasno je obiskovala nižjo glasbeno šolo, ki je bila ustanovljena leta 1945, kjer je bila njena prva učiteljica klavirja Cvetana Mihelič, za njo pa Roman Klasinc, očetov znanec, s katerim sta igrala bridž. Leta 1951 se je vpisala na Oddelek za glasbeno zgodovino in narodopisje ljubljanske Akademije za glasbo. Vzporedno s študijem je obiskovala in leta 1955 zaključila srednjo glasbeno šolo iz klavirja pri Kseniji Ogrin v Ljubljani, teoretske predmete

⁶²⁹ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023; Forstnerič Hajnšek, »Jože Špendal: matematik«, 181.

⁶³⁰ Prav tam.

za srednjo stopnjo pa je obiskovala in opravila že prej – na mariborski glasbeni šoli pri Klasincu, vzporedno ob nižji glasbeni šoli. Še po zaposlitvi v Mariboru se je vozila v Ljubljano na zasebne klavirske ure k Hildi Horak, da bi se pripravila na študij klavirja, a je morala dati prednost službi ter študiju italijanščine na Filozofski fakulteti v Ljubljani.⁶³¹

Usoden vpliv na karierno pot Manice Špendal je imel pianist Roman Klasinc, ki je doktoriral iz muzikologije; njegovo znanje glasbene zgodovine in glasbenoteoretskih predmetov (harmonija, kontrapunkt, oblikoslovje itd.) jo je navdušilo, zlasti pa poznavanje nemške glasbe in Wagnerja. Kot je zapisala, je bil karizmatični Klasinc »po drugi svetovni vojni v Mariboru zagotovo eden najbolj razgledanih umetnikov in glasbenih pedagogov«. ⁶³² Brez dvoma so pomemben delež k pedagoški in raziskovalni prihodnosti Manice Špendal prispevali tudi profesorji na Akademiji za glasbo v Ljubljani. Splošno zgodovino svetovne glasbe ji je predaval skladatelj, glasbeni kritik in publicist Vilko Ukmar (1905–1991), harmonijo in kontrapunkt dirigent, violinist, skladatelj in glasbeni kritik Uroš Prevoršek (1915–1996), narodopisje glasbenik, zborovodja in etnolog France Marolt (1891–1951), oblikoslovje in partiturno igro skladatelj in pianist Marijan Lipovšek (1910–1995), zgodovino jugoslovanske glasbe pa nestor slovenske muzikologije Dragotin Cvetko (1911–1993).⁶³³ Cvetko je bil njen mentor tudi na podiplomskem magistrskem in doktorskem študiju, ko je bila muzikologija pri nas že priznana znanstvena disciplina.

Slovenska muzikologija si je kot ena mlajših ved le počasi utirala svojo pot, Cvetku pa jo je uspelo postaviti na znanstvene temelje leta 1962 z ustanovitvijo Oddelka za muzikologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, medtem ko je bil od leta 1945 na Akademiji za glasbo organiziran le znanstveni oddelek s skupinami za glasbeno zgodovino, pedagogiko in narodopisje, ki se je leta 1949 preosnoval v Oddelek za glasbeno zgodovino.⁶³⁴ Manica Špendal je bila med prvimi doktorandi in muzikologi, ki so z raziskovanjem hiteli zapolnjevati bele lise v poznavanju slovenske glasbene preteklosti. Najprej je v letih 1955–59 poučevala glasbo in klavir na mariborskem učiteljišču (danes III. gimnazija). Potem jo je violončelist in tedanji ravnatelj Oton Bajde (1906–1993) povabil na tedanjo srednjo stopnjo mariborske glasbene šole, kjer je poučevala oblikoslovje, zgodovino glasbe, nauk o inštrumentih in klavir kot

⁶³¹ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

⁶³² Manica Špendal, »Velik poznavalec, posebno nemške glasbe in Wagnerja«, v: *Dr. Roman Klasinc: 1907–1990: ob obletnici rojstva*, ur. Karmen Salmič Kovačič (Maribor: Univerzitetna knjižnica, 2007), 32.

⁶³³ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

⁶³⁴ »Zgodovina oddelka«, UL FF, Oddelek za muzikologijo. (spletni vir)

stranski predmet. Ker se je že leta 1954 na šoli zaposlil glasbeni zgodovinar, publicist in urednik Vlado Golob (1914–1986) ter postal ravnatelj šole (1962), so jo napotili na študij italijanskega jezika. Golob je prevzel pouk zgodovine glasbe, Manica Špendal pa je ob italijanščini še naprej poučevala predmete, za katere je bila prvotno zadolžena.⁶³⁵

Njen talent za jezike se je pokazal že pred začetkom študija italijanščine. Ker je imela znanca v Terni v Umbriji, je bila v zgodnji mladosti večkrat v Italiji. Nemškega jezika se je naučila spontano ob druženju s sosedo, ki je govorila samo nemško. Kmalu je odlično obvladala oba jezika, tako je eno leto na srednji glasbeni šoli v Mariboru poučevala tudi nemščino, dokler niso našli za to usposobljenega učitelja, medtem ko je italijanščino nekaj časa poučevala še na ljudski univerzi. Leta 1964 se je odzvala povabilu zborovodje, dirigenta in glasbenega pedagoga Jožeta Gregorca (1914–2003) s Pedagoške akademije v Mariboru, kjer se je začelo najpomembnejše poglavje njene poklicne poti. Še istega leta je dobila štipendijo za Univerzo za tujce v Perugii, kjer se je dva meseca izpopolnjevala v italijanskem jeziku in literaturi. Na srednji glasbeni šoli je vzporedno poučevala ta predmet do ukinitve, ostale predmete pa tudi še kar nekaj časa. Na Oddelku za glasbeno pedagogiko Pedagoške akademije je šestindvajset let predavala zgodovino glasbe, oblikoslovje in nauk o inštrumentih ter na Oddelku za likovno pedagogiko zgodovino glasbe, slednjo še po upokojitvi leta 1990.⁶³⁶

Čeprav že v 19. stoletju med glavnimi predmeti na mariborskem učiteljišču najdemo tudi petje in so kasneje uvedli še druge glasbene predmete, ki so jih poučevali ugledni profesorji, med katerimi velja izpostaviti Emerika Berana (1868–1940) in Hinka Druzoviča (1873–1959), vse do ustanovitve Pedagoške akademije leta 1961 v Mariboru ni bilo kontinuiranega višje- in visokošolskega pouka glasbe.⁶³⁷ Manica Špendal je bila na Pedagoški akademiji sprva zaposlena kot »predavateljica višje šole« za zgodovino glasbe, oblikoslovje in spoznavanje instrumentov, od leta 1968 kot »profesorica višje šole«, ⁶³⁸ od 1982 kot izredna, od 1987 pa kot redna profesorica za navedene predmete.⁶³⁹ Nekaj časa je predavala tudi kulturno zgodovino na Oddelku za razredni pouk in Oddelku za geografijo in zgodovino.⁶⁴⁰

⁶³⁵ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

⁶³⁶ Prav tam.

⁶³⁷ Jernej Weiss, »Oddelek za glasbo«, v: *Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta: zbornik: 50 let*, ur. Dragica Haramija (Maribor: Založba PEF, 2011), 81–82.

⁶³⁸ *Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru 1960–1970*, ur. Mavricij Zgonik (Maribor: Obzorja, 1970), 442.

⁶³⁹ *Pedagoška fakulteta Maribor. Jubilejni zbornik*, ur. Amand Papotnik et al. (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1986), 365.

⁶⁴⁰ *Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru*, 442.

Med letoma 1981 in 1989 je bila predstojnica Oddelka za glasbo.⁶⁴¹ Bila je zahtevna profesorica z visokimi standardi znanja in kot mentorica pobudnica raziskovanja številnih tem iz glasbene zgodovine Maribora ter okolice.

Raziskovalno in publicistično delo

Poleg pedagoške je enako pomembna znanstvenoraziskovalna, publicistična in tudi uredniška dejavnost Manice Špendal. Raziskovalni področji, ki sta pritegnili največ njene pozornosti, sta bili samospjev in glasbeno gledališče, sledijo pomembne glasbene ustanove, društva ter biografije skladateljev, glasbenikov in glasbenic. Že v diplomskem delu se je posvetila zgodovini mariborskega glasbenega življenja v času Čitalnice.⁶⁴² Med magistrskim študijem je preučevala starejšo zgodovino mariborskega gledališča in izsledke objavila v knjigi *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča med letoma 1785 in 1861* (1975), v doktorski disertaciji oziroma monografiji *Razvoj in značilnosti slovenskega romantičnega samospjeva* (1981) pa je osvetlila mejnike tega žanra na Slovenskem v času romantike. Gre za prvi znanstveno sistematičen in celovit prikaz te zvrsti v določenem obdobju na Slovenskem.⁶⁴³

Napisala je več kot petdeset gesel za *Slovenski gledališki leksikon* (1972) in deset za *Enciklopedijo Slovenije*; več gesel je napisala tudi za *Muzičko enciklopedijo*, *Leksikon jugoslavenske muzike* (1984) ter (*Novi*) *Slovenski biografski leksikon*. Objavljala je v številnih strokovnih revijah in časopisih (*Muzikološki zbornik*, *Naši razgledi*, *Dialogi*, *Zvuk*, *Nova obzorja*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* idr.). Njene raziskave glasbene preteklosti Maribora so predvsem dragocene študije skladateljev, ki so daljši ali krajši čas ustvarjali v Mariboru (Valentin Lechner,⁶⁴⁴ Hugo Wolf,⁶⁴⁵ Janez Miklošič,⁶⁴⁶ Emerik Beran,⁶⁴⁷ Slavko Osterc,⁶⁴⁸ Aleksander Lajovic idr.), glasbenikov poustvarjalcev (opernih

⁶⁴¹ Weiss, »Oddelek za glasbo«, 83.

⁶⁴² Manica Špendal, »Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi Čitalnice«, v: *Nova obzorja*, 15 (1962): 246–256.

⁶⁴³ Jože Sivec, »Manica Špendal«, v: *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999), 108.

⁶⁴⁴ Manica Špendal, »Iz glasbenega dela Valentina Lechnerja«, *Muzikološki zbornik*, 25 (1989): 161–165.

⁶⁴⁵ Manica Špendal, »Hugo Wolf: skladatelj«, v: *Nemci in Maribor*, ur. Jerneja Ferlež (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 183; Ista, »Hugo Wolf: skladatelj, ustvarjalec poznoromantičnih samospjevov«, v: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*, 240–241.

⁶⁴⁶ Manica Špendal, »Janez Miklošič, zborovodja, glasbeni pedagog in skladatelj (1823–1901), *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 3 (1967): 265–269.

⁶⁴⁷ Manica Špendal, »Emerik Beran (1868–1940): ob stoletnici rojstva«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 4 (1968): 250–254.

⁶⁴⁸ Manica Špendal, »Slavko Osterc v Mariboru«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1 (1998): 101–108.

pevk in pevcev, instrumentalistov, dirigentov idr.), segajo pa tudi na področje delovanja raznih kulturnih društev, obdobj⁶⁴⁹ in področij mariborske glasbe (Slovenska čitalnica,⁶⁵⁰ Glasbena matica,⁶⁵¹ Nemško moško pevsko društvo,⁶⁵² glasbeno šolstvo⁶⁵³ idr.). Izpostaviti velja še prispevek Manice Špendal o povojnih mariborskih ustvarjalcih, kjer je v središču pozornosti opus Aleksandra Lajovica (1920–2011).⁶⁵⁴ Poleg slovenskih je raziskovala tudi tuje glasbene osebnosti (poleg Wolfa in Lechnerja so bili to Franz Liszt, Robert Stolz in Amalie Schneeweiss - Joachim)⁶⁵⁵ oziroma tiste s tujim poreklom (npr. Nada Jevdjenijević Brandl).⁶⁵⁶ Viden je tudi njen prispevek pri promociji dela Huga Wolfa, vključno s postavitvijo spominske plošče na pročelju hiše na Mladinski ulici 5, kjer je živel v letih 1874 in 1875. V letu 2023 je izšel v zborniku o Klasični gimnaziji v Mariboru njen prispevek o Wolfu, ki je bil dijak gimnazije v letih 1873–1875.⁶⁵⁷ V letu 2020 – letu Huga Wolfa – je spodbudila javno obeležitev Wolfovega »mariborskega obdobja«, ki predstavlja začetek njegove ustvarjalne poti. Poskrbela je, da Maribor hrani mnoga gradiva iz skladateljevega opusa in življenja.

Posebno področje raziskovanja Manice Špendal je mariborska glasbeno-gledališka zgodovina, ki se ji posveča od začetkov svojega delovanja. Izsledke raziskav

⁶⁴⁹ Manica Špendal, »Fond klasicističnih skladb v mariborskem stolnem arhivu«, v: *Evropski glasbeni klasicizem in njegov odmev na Slovenskem*, ur. Dragotin Cvetko, Danilo Pokorn (Ljubljana: SAZU, 1988), 115–122.

⁶⁵⁰ Manica Špendal, »Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi Čitalnice«, *Nova obzorja*, 15 (1962): 246–256; Ista, »Prispevek Janka Glazerja k zgodovini mariborske čitalnice«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1977): 72–75.

⁶⁵¹ Manica Špendal, »Glasbena matica in njen pomen za razvoj slovenske glasbe v Mariboru«, v: *S KUD Jože Hermanko do Glasbene matice v Mariboru*, ur. Smiljan Pušenjak (Maribor: Glasbena matica, 1993), 5–6.

⁶⁵² Jure Maček in Manica Špendal, »Mariborsko moško pevsko društvo«, v: *Nemci in Maribor*, 176–181.

⁶⁵³ Manica Špendal, »Glasbeno šolstvo v Mariboru do leta 1918«, v: *10 let v svobodi: Srednja glasbena šola Maribor* (Maribor: Srednja glasbena šola, 1955), 12–14; Ista, »Vloga Slomska v razvoju slovenske glasbe«, v: *130 let visokega šolstva v Mariboru*, ur. Avguštin Lah (Maribor: Škofijski ordinariat; Celje: Mohorjeva družba, 1991), 331–338.

⁶⁵⁴ Manica Špendal, »Povojni mariborski ustvarjalci«, v: *Slovenska glasba v preteklosti in sedanjosti: zbornik*, ur. Primož Kuret (Ljubljana: Kres, 1992), 126–133.

⁶⁵⁵ Manica Špendal, »Tuje glasbene osebnosti, ki so zaznamovale glasbeno kulturo Maribora«, v: *Maribor in Mariborčani*, ur. Maja Godina Golija (Ljubljana: Založba ZRC, 2015), 89–100.

⁶⁵⁶ Manica Špendal, »Nada Jevdjenijević Brandl (1899–1999): slovenska violinistka«, v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007).

⁶⁵⁷ Manica Špendal, »Hugo Wolf«, v: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*, 241.

s to tematiko je mdr. predstavila v *Muzikološkem zborniku*,⁶⁵⁸ na simpoziju o slovenski operi,⁶⁵⁹ izšli pa so tudi v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* (»Začetki slovenskega opernega udejstvovanja v Mariboru«, 1983 in »Mariborska opera od leta 1928 do 1941«, 1986), v zborniku *Maribor skozi stoletja* (poglavji o glasbenem in opernem dogajanju v Mariboru),⁶⁶⁰ v jubilejnih zbornikih gledališča,⁶⁶¹ v njeni monografiji *Iz mariborske glasbene zgodovine* (2000) idr. Kot ugotavlja Vili Ravnjak v svoji najnovejši monografiji, je starejše obdobje mariborske gledališke zgodovine dobro raziskano in opisano zaradi raziskav Bruna Hartmana (dramsko gledališče) in Manice Špendal (glasbeno gledališče).⁶⁶²

Mednarodno sodelovanje

Mednarodne povezave Manice Špendal so se začele že zgodaj in se razvile v bogato mednarodno sodelovanje. Že njen leta 1954 objavljeni prispevek z naslovom »Bayreuth, mesto tradicionalnega Wagnerjevega nastopa: vtisi z letošnjega srečanja mladih glasbenikov sveta«⁶⁶³ je nakazal pot njene največje »raziskovalne ljubezni« – opere, ki jo spremlja še danes. Od leta 1985 je bila stalna sodelavka Inštituta za glasbeno gledališče Univerze v Bayreuthu (Forschungsinstitut für Musiktheater der Universität Bayreuth), kjer je prispevala biografije o jugoslovanskih ustvarjalcih glasbeno-gledaliških del za znamenito *Piperjevo enciklopedijo* o glasbenem gledališču. Na inštitut je pogosto posredovala tudi glasbeno-gledališka dela slovenskih ali jugoslovanskih skladateljev.⁶⁶⁴ V letih 1985–2017 je bila

⁶⁵⁸ Manica Špendal, »Gostovanje igralske družbe Carla Mayerja v mariborskem gledališču«, *Muzikološki zbornik*, 7 (1971): 30–38.

⁶⁵⁹ Manica Špendal, »Začetki slovenske opere v Mariboru«, v: *Slovenska opera v evropskem okviru*, ur. Dragotin Cvetko in Danilo Pokorn (Ljubljana: SAZU, 1982), 56–67.

⁶⁶⁰ Manica Špendal, »Razvoj glasbenega življenja v Mariboru« in »Glasbene predstave v mariborskem gledališču«, v: *Maribor skozi stoletja*, ur. Jože Curk et al. (Maribor: Obzorja, 1991), 643–661 in 663–676.

⁶⁶¹ Manica Špendal, »Mariborska Opera skozi zgodovino«, v: *Devetdeset let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru: 1919–2009*, ur. Vili Ravnjak (Maribor: Slovensko narodno gledališče, 2009), 78–109; Ista, »Zgodovina mariborske Opere od začetkov do danes«, v: *Sto let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru: drama, opera, balet: 1919–2019*, ur. Vili Ravnjak (Maribor: Slovensko narodno gledališče; Umetniški kabinet Primož Premzl, 2019), 302–333.

⁶⁶² Vili Ravnjak, *Talijin hram v Mariboru: zgodovina gledališča, umetniško vodenje, dramaturgija in pedagoško delo* (Maribor: Pivec, 2023), 21–22.

⁶⁶³ Manica Špendal, »Bayreuth, mesto tradicionalnega Wagnerjevega nastopa: vtisi z letošnjega srečanja mladih glasbenikov sveta«, *Sedem dni*, 10. 9. 1954.

⁶⁶⁴ *Pipers Enzyklopädie des Musiktheaters: Oper, Operette, Musical, Ballet*, hrsg. von Carl Dahlhaus und dem Forschungsinstitut für Musiktheater der Universität Bayreuth unter Leitung von

redna obiskovalka Wagnerjevega festivala v Bayreuthu, v letih 1963–2019 pa tudi Slavnostnih tednov na Dunaju (opera, koncerti), o čemer je redno poročala v časniku *Večer* in občasno v *Dialogih*. Je ena najboljših poznavalk Wagnerjeve in operne glasbe pri nas. Napisala je številne članke o slovenskih skladateljih in poustvarjalcih za *The New Grove dictionary of opera*, *The New Grove dictionary of music and musicians* ter za *Oesterreichisches Musiklexikon*.⁶⁶⁵

Uredniško delo

Članstvo v programskih svetih, pisanje strokovnih komentarjev za SNG Maribor ali Koncertno poslovalnico Maribor in uredniško delo predstavljajo tretji sklop delovanja Manice Špendal. V letih 1986–97 je med urednikovanjem *Gledališkega lista SNG Maribor* (Opera in balet) pisala strokovne komentarje ob uprizoritvah opernih in baletnih del, ponovno po letu 2005 in jih piše še danes. Dolgo je sodelovala tudi v programskem odboru Koncertne poslovalnice Narodnega doma Maribor ter nekaj časa pisala komentarje za koncertne liste.⁶⁶⁶ Ko je bila predsednica gledališkega sveta SNG Maribor med letoma 1993 in 1997 (članica je bila dva mandata),⁶⁶⁷ ji je uspelo uvrstiti v spored dve slovenski operi, ki so ju v Mariboru tudi krstno izvedli: *Krog s kredo* (1995) Slavka Osterca in *Princesa Vrtoglavko* (1997) Josipa Ipavca. Bila je od nekdaj in je še zmeraj velika borka za kakovostna slovenska operna in baletna dela na naših odrih ter za pestrejšo repertoarno ponudbo.⁶⁶⁸

Rada je opozorila na formalne nepravilnosti na fakulteti, kjer je prej poučevala, v gledališču ali drugje. Občutljivo je reagirala tudi na napačne podatke oziroma spregledana in že dognana dejstva iz zgodovine mariborske glasbe, kot sta npr. napačna navedba ustanovitve mariborske Čitalnice, ki je bila ustanovljena pred ljubljansko,⁶⁶⁹ ali spregledano mariborsko obdobje Huga Wolfa.⁶⁷⁰ Dognanja iz mariborske kulturne zgodovine obravnava zaščitniško in pokončno, saj je muzikološka stroka dolga leta obravnavala Maribor v svojih raziskavah v senci prestolnice.

Sieghart Döhring (München; Zürich: Piper), 1986–1997.

⁶⁶⁵ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

⁶⁶⁶ Slovensko muzikološko društvo, utemeljitev za Mantuanijevo nagrado Manici Špendal, 2020.

⁶⁶⁷ M. Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

⁶⁶⁸ Slovensko muzikološko društvo, utemeljitev za Mantuanijevo nagrado Manici Špendal, 2020.

⁶⁶⁹ Manica Špendal, »Ustanovitev čitalnic na Slovenskem: prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi čitalnic na Slovenskem«, *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2011): 885–891.

⁶⁷⁰ Manica Špendal, »Poti in stranpoti zgodb o glasbi. Primož Kuret: zgodbe o glasbi in glasbenikih«, *Večer*, 14. 3. 2005, 10.

Kljub visoki starosti je muzikologinja Manica Špendal še naprej aktivna raziskovalka, ki izsledke redno objavlja ter sodeluje na simpozijih in javnih dogodkih, povezanih z muzikologijo in glasbeno zgodovino.⁶⁷¹ Še vedno redno obiskuje koncerte in glasbeno-gledališke predstave ter objavlja strokovne komentarje v *Gledališkem listu Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru*,⁶⁷² ki predstavlja poleg Univerzitetne knjižnice Maribor njen delovno-raziskovalni dom. V letu 2019 je tako izšel njen prispevek v monografiji ob stoletnici mariborskega Slovenskega narodnega gledališča,⁶⁷³ leta 2021 pa je sodelovala na muzikološkem simpoziju *Opereta med obema svetovnima vojnama*, kjer je predstavila različne poglede na opereto in njeno recepcijo skozi čas v mariborskem gledališču.⁶⁷⁴ Mantuanijeva nagrada za življenjsko delo, ki jo podeljuje Slovensko muzikološko društvo in je najvišja strokovna nagrada za raziskovalne dosežke v muzikološki stroki, ji je bila za leto 2020 izročena v času epidemije v Univerzitetni knjižnici Maribor za zaprtimi vrati.⁶⁷⁵ Polona Pivec je o prejemnici nagrade posnela dokumentarni film.⁶⁷⁶

POVZETEK

Zaslužna profesorica Univerze v Mariboru in doktorica muzikoloških znanosti Manica Špendal je s svojim več kot šestdesetletnim znanstvenoraziskovalnim, strokovnim in publicističnim ter dolgoletnim pedagoškim delom bistveno prispevala k uveljavljanju, umevanju in prepoznavnosti slovenske muzikologije, glasbe, glasbene in kulturne zgodovine ter glasbenega gledališča doma in na tujem. Njeno raziskovanje je bilo še zlasti usmerjeno v preučevanje glasbene preteklosti Maribora in severovzhodne Slovenije. Leta 1955 je diplomirala na zgodovinskem

⁶⁷¹ Peter Rak, »Muzikologinja, ki se tudi pri devetdesetih letih še ne odpoveduje strokovnemu delu«, *Delo*, 30. 3. 2021, 11.

⁶⁷² Nazadnje je objavila komentar k uprizoritvi *Čarobne piščali* v SNG Maribor, premiera je bila 29. 9. 2023.

⁶⁷³ Manica Špendal, »Zgodovina mariborske Opere od začetkov do danes«, v: *Sto let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru*, 302–333.

⁶⁷⁴ Manica Špendal, »Različni pogledi na opereto in njeno recepcijo skozi čas v mariborskem gledališču«, v: *Opereta med obema svetovnima vojnama*, ur. Jernej Weiss (Koper: Založba Univerze na Primorskem; Ljubljana: Festival Ljubljana, 2021), 311–320.

⁶⁷⁵ Peter Rak, »Mariboru zavezana svetovljanka Manica Špendal«, *Delo*, 24. 11. 2020, 15.

⁶⁷⁶ Polona Pivec, »Sledi: dr. Manica Špendal; dokumentarna oddaja«, RTV SLO. (spletni vir)

oddelku Akademije za glasbo in končala klavir na Srednji glasbeni šoli v Ljubljani (današnjem Konservatoriju), leta 1963 pa diplomirala še iz italijanskega jezika s književnostjo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1971 magistrirala in 1979 doktorirala iz muzikoloških znanosti. Od leta 1964 je predavala zgodovino glasbe, oblikoslovje in spoznavanje glasbil na Pedagoški akademiji (kasneje Pedagoški fakulteti) Univerze v Mariboru, od leta 1982 kot izredna in od 1987 kot redna profesorica. Prejela je številna priznanja in nagrade: red dela s srebrnim vencem (1975), srebrno in zlato plaketo Univerze v Mariboru (1986, 1991), srebrni grb mesta Maribora (1992), naziv zaslužne profesorice Univerze v Mariboru (1996), častne ambasadorke SNG Maribor (2012), Glazerjevo nagrado mesta Maribora za življenjsko delo (2001) in Mantuanijevo nagrado Slovenskega muzikološkega društva za leto 2020. Je ena najboljših poznavalk Wagnerjeve in operne glasbe pri nas.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Kadrovska služba Pedagoške fakultete Maribor, personalna mapa M. Špendal.
Osebni arhiv avtorice, Slovensko muzikološko društvo, utemeljitev za Mantuanijevo nagrado Manici Špendal, 2020.

ČASOPISNI VIRI

Delo, 2001, 2020, 2021.

Mariborčan, 2001.

Sedem dni, 1954.

Večer, 2000, 2001, 2005, 2007, 2011, 2012, 2019, 2020, 2021.

USTNI VIR

Manica Špendal, intervjuvala avtorica, september–oktober 2023.

TISKANI VIRI

Špendal, Manica.

»Emerik Beran (1868–1940). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 4 (1968).

»Erika Druzovič«. V: *Mariborske osebnosti*. Ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2018).

»Fond klasicističnih skladb v mariborskem stolnem arhivu«. V: *Evropski glasbeni klasicizem in njegov odmev na Slovenskem*. Ur. Dragotin Cvetko, Danilo Pokorn. Ljubljana: SAZU, 1988.

»Glasbena matica in njen pomen za razvoj slovenske glasbe v Mariboru«. V: *S KUD Jože Hermanko do Glasbene matice v Mariboru*. Ur. Smiljan Pušenjak. Maribor: Glasbena matica, 1993.

Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča od 1785 do 1861. Maribor: Obzorja, 1975.

- »Glasbeno šolstvo v Mariboru do leta 1918«. V: *10 let v svobodi: Srednja glasbena šola Maribor*. Maribor: Srednja glasbena šola, 1955.
- »Glasbeno življenje v Mariboru«. V: *Kronika*, št. 2–3 (1983).
- »Gostovanje igralske družbe Carla Mayerja v mariborskem gledališču«. *Muzikološki zbornik*, 7 (1971).
- »Hugo Wolf: skladatelj, ustvarjalec poznoromantičnih samospenov«. V: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*. Ur. Barbara Damjan et al. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2023.
- »Janez Miklošič, zborovodja, glasbeni pedagog in skladatelj (1823–1901)«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 3 (1967).
- »Marburg an der Drau«. V: *Oesterreichisches Musiklexikon*. Bd 3. Hrsg. von Rudolf Flotzinger. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002–2006.
- »Mariborska opera od leta 1928 do 1941«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2 (1986).
- »Mariborska Opera skozi zgodovino«. V: *Devetdeset let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru: 1919–2009*. Ur. Vili Ravnjak. Maribor: Slovensko narodno gledališče, 2009.
- »Muzikologija, njen razvoj in mesto v slovenski znanosti«. V: *Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru*. Ur. Mavricij Zgonik. Maribor: Obzorja, 1970.
- »Nada Jevđjenijević Brandl (1899–1999): slovenska violinistka«. V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih et al. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007.
- »Povojni mariborski ustvarjalci«. V: *Slovenska glasba v preteklosti in sedanjosti: zbornik predavanj*. Ur. Primož Kuret. Ljubljana: Kres, 1992.
- »Prispevek Janka Glazerja k zgodovini mariborske čitalnice«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1977).
- »Različni pogledi na opereto in njeno recepcijo skozi čas v mariborskem gledališču«. V: *Opereta med obema svetovnima vojnama*. Ur. Jernej Weiss. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Ljubljana: Festival Ljubljana, 2021.
- Razvoj in značilnosti slovenskega romantičnega samospeva*. Maribor: Obzorja, 1981.
- »Razvoj glasbenega življenja v Mariboru«. V: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Ur. Jože Curk et al. Maribor: Obzorja, 1991.
- »Slavko Osterc v Mariboru«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1 (1998).
- »Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi Čitalnice«. *Nova obzorja*, 15 (1962).
- »Tuje glasbene osebnosti, ki so zaznamovale glasbeno kulturo Maribora«. V: *Maribor in Mariborčani*. Ur. Maja Godina Golija. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- »Unger Maks«. V: *Slovenski biografski leksikon*. Ur. Alfonz Gspan et al. Ljubljana: SAZU, 1982.
- »Ustanovitev čitalnic na Slovenskem: prispevek k verodostojnosti podatkov o ustanovitvi čitalnic na Slovenskem«. *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2011).
- »Velik poznavalec, posebno nemške glasbe in Wagnerja«. V: *Dr. Roman Klasinc: 1907–1990: ob obletnici rojstva*. Ur. Karmen Salmič Kovačič. Maribor: Univerzitetna knjižnica, 2007.
- »Vloga Slomška v razvoju slovenske glasbe«. V: *130 let visokega šolstva v Mariboru*. Ur. Avguštin Lah. Maribor: Škofijski ordinariat; Celje: Mohorjeva družba, 1991.

- »Začetki slovenske opere v Mariboru«. V: *Slovenska opera v evropskem okviru*. Ur. Dragotin Cvetko in Danilo Pokorn. Ljubljana: SAZU, 1982.
- »Začetki slovenskega opernega udejstvovanja v Mariboru«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1983).
- »Zgodovina mariborske Opere od začetkov do danes«. V: *Sto let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru: drama, opera, balet: 1919–2019*. Ur. Vili Ravnjak. Maribor: Slovensko narodno gledališče; Umetniški kabinet Primož Premzl, 2019.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

- Forstnerič - Hajnšek, Melita. »Jože Špendal: matematik«. V: *Nepozabljena Klasična gimnazija Maribor*. Ur. Barbara Damjan et al. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2023.
- Nemci in Maribor*. Ur. Jerneja Ferlež. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Pedagoška fakulteta Maribor. Jubilejni zbornik*. Ur. Amand Papotnik et al. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1986.
- Pipers Enzyklopädie des Musiktheaters: Oper, Operette, Musical, Ballet*. Zv. 1–6. Hrsg. von Carl Dahlhaus und dem Forschungsinstitut für Musiktheater der Universität Bayreuth unter Leitung von Sieghart Döhring. München–Zürich: Piper, cop. 1986–1997.
- Ravnjak, Vili. *Talijin hram v Mariboru: zgodovina gledališča, umetniško vodenje, dramaturgija in pedagoško delo*. Maribor: Pivec, 2023.
- Salmič Kovačič, Karmen. »Špendal, Manica: muzikologinja, univerzitetna profesorica«. V: *Leksikon mariborske družbe in kulture*. Ur. Peter Simonič. Maribor: Obzorja, 2012.
- Sivec, Jože.
- »Manica Špendal«. V: *Muzička enciklopedija*. Ur. Krešimir Kovačević. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977.
- »Manica Špendal«. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Slovenski gledališki leksikon*. Ur. Smiljan Samec. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko, 1972.
- The New Grove dictionary of opera*. Zv. 1–4. Ed. by Stanley Sadie. London: Macmillan; New York: distributed by Grove's dictionaries of music, 1992.
- Weiss, Jernej. »Oddelek za glasbo«. V: *Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta: zbornik: 50 let*. Ur. Dragica Haramija. Maribor: Založba PEF, 2011.

SPLETNI VIRI

- Konservatorij za glasbo in balet Maribor. »Zgodovina«. Pridobljeno oktobra 2023.
<https://www.konservatorij-maribor.si/o-nas/zgodovina>
- RTV SLO. Polona Pivec: »Sledi: dr. Manica Špendal«. Pridobljeno oktobra 2023.
<https://365.rtvsl.si/arhiv/napovedniki-tv-oddaj/174787289>
- Slovensko muzikološko društvo. »Mantuanijeva nagrada 2020«. Pridobljeno oktobra 2023.
<https://www.slomd.si/2020/12/28/mantuanijeva-nagrada-2020/>
- UL FF, Oddelek za muzikologijo. »Zgodovina«. Pridobljeno oktobra 2023.
<https://muzikologija.ff.uni-lj.si/zgodovina-oddelka-za-muzikologijo>

Foto: Osebni arhiv M. Špendal.

Dr. Karmen Salmič Kovačič, muzikologinja, bibliotekarka, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna ul. 10, 2000 Maribor, karmen.salmic@um.si

JURE MAČEK

MAVRICIJ ZGONIK

Zgonik, Mavricij, geograf, zgodovinar

(* Tinjan, Hrvaška, 10. marec 1910 – † Maribor, 28. oktober 2002)

Mavricij Zgonik se je rodil očetu Mavriciju (1873–1947), rojenemu v Dobravljah na Goriškem, in materi Mariji Lippitsch/Lipič (1888–1966), rojeni v Labinu.⁶⁷⁷ Oče je bil nižji državni uslužbenec, opravljal je službo orožnika, mati je bila gospodinja. Mavricij Zgonik je otroška leta preživel v Tinjanu pri Pazinu z leto dni starejšo sestro Olgo in tri leta mlajšim bratom Julijem. S šolskim letom 1915/16 je začel obiskovati hrvaško trirazredno mešano ljudsko šolo v Tinjanu. Pouk je potekal v hrvaškem jeziku, učenci so se obvezno učili tudi italijanski in nemški jezik.⁶⁷⁸ S šolskim letom 1918/19 se je mladi Mavricij preselil k teti v Labin in nadaljeval šolanje na tamkajšnji ljudski šoli.⁶⁷⁹ Takoj po končani prvi svetovni vojni in italijanski zasedbi Istre se je oče odločil za preselitev v Dravograd, kjer se je pridružil borcem generala Maistra za severno mejo; leta

⁶⁷⁷ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje SI_PAM) 1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prepis poročnega lista M. Zgonika in Marije Lipič, 11. 6. 1921.

⁶⁷⁸ Državni arhiv Pazin (dalje HR-DAPA) 625 Osnovna škola Tinjan 1890–1918, AŠ 5, razrednica Trirazredne mešane ljudske šole v Tinjanu, 1917–1918.

⁶⁷⁹ HR-DAPA 625 Osnovna škola Tinjan 1890–1918, AŠ 5, razrednica Trirazredne mešane ljudske šole v Tinjanu, 1918–1919.

1940 je bil kot »bojovník za osvoboditev severnih krajev« odlikovan s spomenico na modrem traku.⁶⁸⁰

Kmalu za možem je na Koroško prišla še žena z otroki. Mladi Mavricij je šolanje nadaljeval v Dravogradu, februarja 1919 je bil vpisan v tretji razred ljudske šole. Osnovnošolsko izobraževanje je končal v šolskem letu 1920/21.⁶⁸¹ Precej težav mu je sprva povzročalo slabo znanje slovenskega jezika in prilagoditev na novo okolje. Oče Mavricij, orožniški narednik v Spodnjem Dravogradu, je poleti 1921 zaprosil za državljanstvo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) ter za domovinsko pravico v občini Dravograd.⁶⁸² Konec oktobra 1922 so člani družine Zgonik z odlokom ministrstva za notranje zadeve postali državljani prve jugoslovanske države z domovinsko pravico v občini Dravograd v srezu Prevalje.⁶⁸³

Leta 1921 je Zgonik začel obiskovati Državno (klasično) gimnazijo v Mariboru. Očetu je moral pred odhodom v Maribor obljubiti, da se bo vestno in pridno učil. Ker je dobival od doma le malo denarne podpore, se je moral že v nižjih razredih preživljati z inštrukcijami in se prehranjevati v dijaških kuhinjah. Zaradi denarne stiske je v drugem razredu prebival v dijaškem semenišču.⁶⁸⁴ Iz gimnazijskih let je Zgoniku, sicer resnemu in vzornemu dijaku, ostal najbolj v spominu dogodek, ko je prejel ukor, ker je lačen med poukom na skrivaj jedel suh kruh, saj pri gospodinji, kjer je stanoval, ni dobival zajtrka. Sramota, ki jo je občutil, ko je moral priti oče na zagovor v šolo, ga je spremljala še vrsto let.⁶⁸⁵ Po selitvi očeta in matere v Maribor v drugi polovici leta 1925 je Zgonik živel pri starših v Mlinski ulici.⁶⁸⁶ Višji tečajni izpit (maturó) je opravil leta 1929 z dobrim uspehom.⁶⁸⁷

Istega leta se je Zgonik vpisal na študij zgodovine in geografije na Filozofski

⁶⁸⁰ »Odlikovani bojovníki za osvoboditev severnih krajev«, *Slovenec*, 14. 9. 1940, 9.

⁶⁸¹ Arhiv Osnovne šole neznanih talcev Dravograd, Šolska matica Ljudske šole v Dravogradu.

⁶⁸² Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, Uredba o pridobitvi in izgubi državljanstva Kraljevine SHS, 21. 12. 1920.

⁶⁸³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prepis odločbe Ministrstva za notranje zadeve Kraljevine SHS, br. 10502, 25. 10. 1922; SI_PAM/0087 Sresko načelstvo Dravograd, AŠ 4, M. Zgonik – opcija, 19. 12. 1922.

⁶⁸⁴ SI_PAM/0739 Klasična gimnazija Maribor, vpisnici M. Zgonika 1921/22, 1922/23.

⁶⁸⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Janez Marolt, »Pogovor s prof. dr. M. Zgonikom« (dalje »Pogovor«), nedatiran tipkópis.

⁶⁸⁶ I_PAM/0739 Klasična gimnazija Maribor, vpisnici M. Zgonika 1926/27, 1928/29; SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka M. Zgonik.

⁶⁸⁷ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, spričevalo o višjem tečajnem izpitu, 21. 6. 1929.

fakulteti v Ljubljani. Prvo leto študija je bil član akademskega društva Borba, po njegovi ukinitvi leta 1930 pa ni bil član nobene študentske organizacije.⁶⁸⁸ Največ časa je namenil študiju in inštruiranju. Kot študenta ga je še posebej zanimalo socialno in narodno vprašanje ter gospodarski problemi države ter širšega okolja. Vse bolj je spoznaval dvoličnost in neiskrenost obeh tedaj prevladujočih političnih polov (katoliškega in liberalnega) ter državne politike. Pod vplivom nastopov mladih komunistov na univerzi, perečih socialnih vprašanj in družbene nepravilnosti se je sčasoma začel oddaljevati od tradicionalne domače vzgoje.⁶⁸⁹

Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je Zgonik oktobra 1933 opravil diplomski izpit iz »druge znanstvene skupine«. Diplomiral je iz geografije kot A predmeta, obče zgodovine kot B predmeta in narodne zgodovine s sociologijo kot C predmeta.⁶⁹⁰ Že v času študija je začel objavljati krajše prispevke, ocene in recenzije. Njegovo prvo poročilo je bilo objavljeno v *Geografskem vestniku* leta 1932.⁶⁹¹ V katoliški reviji *Čas* je leta 1933 objavil prispevek »Poljsko-nemški odnosi s posebnim ozirom na Gdansk, Gdynijo in poljsko primorje«, kasneje pa še prispevek »Notranji in zunanji problemi Italije in nje geopolitična osnova«. ⁶⁹² Objavljal je še v *Mariborskem večerniku Jutra*.⁶⁹³ Leta 1937 je v *Proteusu* izšla Zgonikova obsežnejša razprava o Dravskem polju.⁶⁹⁴

Leta 1934 je Zgonik odslužil štirinajstmesečni vojaški rok v 20. pehotnem polku v Zaječarju in v šoli za rezervne intendantske oficirje v Sarajevu, kjer je pridobil čin rezervnega intendantskega podporočnika. Kot nižji vojaški častnik je večkrat občutil mednacionalne napetosti in kulturne razlike v predvojni Jugoslaviji. Po odsluženju vojaške obveze je sledil čas več kot dvoletne brezposelnosti. V tem obdobju je bil Zgonik član Društva brezposelnih intelektualcev.⁶⁹⁵ Na prvo redno

⁶⁸⁸ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis M. Zgonika (dalje Življenjepis).

⁶⁸⁹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

⁶⁹⁰ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, diploma M. Zgonika s Filozofske fakultete v Ljubljani, 14. 10. 1933.

⁶⁹¹ Mavricij Zgonik, »Akademiški geografski klub l. 1931/32«, *Geografski vestnik*, št. 1–4 (1932): 148–149.

⁶⁹² Mavricij Zgonik, »Poljsko-nemški odnosi s posebnim ozirom na Gdansk, Gdynijo in poljsko primorje«, *Čas*, št. IX–X (1932–33): 321–334; Isti, »Notranji in zunanji problemi Italije in nje geopolitična osnova«, *Čas*, št. VIII–X (1935–36): 302–315.

⁶⁹³ »Nova važna pomožna učna knjiga«, *Mariborski večernik Jutra*, 1. 9. 1934; »Nova arheološka najdba – nenavadno dobro ohranjena rimska vila v Šmarju pri Jelšah«, *Mariborski večernik Jutra*, 30. 9. 1934, 3; »Geografija sodobne Evrope«, *Mariborski večernik Jutra*, 20. 2. 1935, 3.

⁶⁹⁴ Mavricij Zgonik, »Dravsko polje in njegovi sestavni deli«, *Proteus*, št. 8 (1937): 173.

⁶⁹⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis, 1.

zaposlitev je čakal do oktobra 1936. Do takrat se je preživljal kot domači učitelj in od začetka šolskega leta 1934/35 kot vzgojitelj v dijaškem internatu zadruga Učiteljski dom v Mariboru.⁶⁹⁶

Med službovanjem v Učiteljskem domu je spoznal učiteljico Anko (Ano) Vomer (Womer), hčer Ivana Vomerja, upravitelja Banovinskega dečjega doma v Mariboru in člana kuratorija v internatu Učiteljskega doma.⁶⁹⁷ Leta 1934 je končala Državno učiteljsko šolo v Mariboru.⁶⁹⁸ Že v času šolanja na učiteljišču je delovala v levičarskih dijaških društvih. Leta 1933 je postala prva predsednica dijaškega društva Napredek. Bila je tudi tajnica v Ferialnem savezu in podpredsednica Udruženja mariborskega učiteljskega naraščaja. V vseh omenjenih združenjih je bila v ospredju napredna levičarska ideja, člani so mdr. širili marksistično literaturo in lepake.⁶⁹⁹ Kot brezposelna učiteljica je Anka Vomer delovala v Zvezi mladih intelektualcev kot žarišču komunističnega gibanja v Mariboru vse do njene prepovedi leta 1936.⁷⁰⁰ Istega leta je bila sprejeta v celico Komunistične partije Jugoslavije (KPJ).⁷⁰¹

Leta 1940 sta se Mavricij Zgonik in Anka Vomer poročila in preselila v stanovanje na Erjavčevi ulici 14 v mariborskem Melju. Zgonik, do tedaj politično bolj ali manj neopredeljen in išoč svoj svetovni nazor, se je pod vplivom mlade komunistke Anke vse bolj navzemal levičarskih pogledov. Bolj kot politično je bil Zgonik v predvojnih letih aktiven v svoji stroki. Postopoma se je uveljavljal v mariborskem strokovnem in znanstvenem krogu. Bil je član tamkajšnjega Zgodovinskega društva in od leta 1937 član njegovega odbora.⁷⁰²

Oktobra 1936 je Zgonik končno dobil redno zaposlitev kot suplent, pripravnik na Prvi deški meščanski šoli v Mariboru, vendar je bil istočasno dodeljen na mariborsko Državno realno gimnazijo. Konec novembra 1937 je bil začasno prestavljen na novo Državno nepopolno mešano realno gimnazijo v Mariboru. Konec marca 1938 je bil razrešen s tega delovnega mesta, nato pa konec aprila 1938

⁶⁹⁶ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis, 1; izjava priče Mihajla Dojčinovića, člana upravnega odbora zadruga Učiteljski dom o Zgonikovi delovni dobi, 23. 4. 1954.

⁶⁹⁷ Jure Maček, »Ivan Vomer«, v: *Mariborske osebnosti*, ur. Mateja Ratej (Ljubljana: Založba ZRC, 2018), 171.

⁶⁹⁸ SI_PAM/0805 Učiteljišče Maribor, AŠ 15, vpisnica Anke Womer 1933/34.

⁶⁹⁹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis Anke Zgonik.

⁷⁰⁰ Milica Ostrovska, »Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1983): 210.

⁷⁰¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis Anke Zgonik.

⁷⁰² »Bilanca znanstvenega dela«, *Mariborski večernik Jutra*, 15. 2. 1937, 1.

z uradno razrešitvijo z mesta suplenta na Prvi deški meščanski šoli v Mariboru ponovno postavljen za suplenta na Državni nepopolni mešani realni gimnaziji v Mariboru.⁷⁰³ Novembra 1939 je Zgonik z odliko opravil strokovni profesorski izpit iz geografije kot glavnega ter narodne in obče zgodovine kot stranskega predmeta. V okviru izpita je pripravil pisni izdelek »Mariborski gravitacijski okoliš 1850–1931« in opravil praktični nastop v četrtem razredu Državne klasične gimnazije Maribor.⁷⁰⁴

Sredi decembra 1939 je Zgonik postal profesor na Državni nepopolni mešani realni gimnaziji v Mariboru, ki je leta 1939 dobila naziv II. državna realna gimnazija. Tu je ostal do okupacije.⁷⁰⁵ Iz kasnejših pričevanj dijakov in njegovih spominov je mogoče izluščiti podobo Zgonika kot mladega pedagoga v politično razburkanih predvojnih letih.⁷⁰⁶ Kot profesor ni delal razlik med učenci. Poučeval je v narodnem duhu. Za dijake je pripravil več domoljubnih govorov, v katerih je obsojal rasizem, fašizem in socialne krivice nasploh. V času vse večjih narodnostnih napetosti med slovenskimi in nemškimi učenci se je kot član profesorskega zbora večkrat postavil v bran slovenskim dijakom, ko so nemške tovariše, obute v značilne bele nogavice, ki so simbolizirale privrženost nacizmu, polivali s črnim ali jim kako drugače nagajali. Kar nekajkrat je poskusil preprečiti, da bi za svoja dejanja disciplinsko odgovarjali.⁷⁰⁷ Po podatkih nemške varnostne službe iz Gradca – teh ni mogoče preveriti v drugih virih – je bil Zgonik na mešani gimnaziji vodja skavtske organizacije.⁷⁰⁸

Politično je poskušal ostati nevtralen oziroma svojega prepričanja ni kazal v razredu. Dijaki niso opazili, da bi pripadal kateri koli politični stranki ali da bi protežiral ali zapostavljal učence glede na njihovo politično, narodno ali versko pripadnost. Veljal je za strokovno odličnega profesorja in predavatelja, ki je znal pritegniti. Kot profesor je bil korekten in natančen. Tik pred okupacijo je pred

⁷⁰³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Uslužbenski list M. Zgonika.

⁷⁰⁴ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prepis diplome M. Zgonika o opravljenem profesorskem izpitu, 18. 11. 1939.

⁷⁰⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Uslužbenski list M. Zgonika; »Osebne novice«, *Slovenec*, 23. 12. 1939, 6.

⁷⁰⁶ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, Ks 626/56, pričanja nekdanjih dijakov M. Zgonika in njegove izjave v kazenski zadevi Vilka Čizmek na Okrajnem sodišču Maribor, 1956.

⁷⁰⁷ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, Ks 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, 23. 10. 1957.

⁷⁰⁸ Arhiv Republike Slovenije (dalje SI AS) 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, AŠ 817, podatki varnostne službe iz Gradca o profesorjih na II. državni realni gimnaziji Maribor.

dijaki v odmevnem nastopu obsodil pristop Kraljevine Jugoslavije k trojnemu paktu ter nesprejemljiva dejanja Hitlerjevega režima. Z govorom naj bi močno vplival na dijake, »da so nekaterim tekle solze po licih.«⁷⁰⁹ Kljub temu so nekateri dijaki, predvsem tisti, ki so bili vključeni v komunistično gibanje, imeli Zgonika za »klerikalca«, saj je korektno skrbel za udeležbo pri obveznih šolskih mašah. Vendarle so ga tudi ti cenili kot predavatelja in pedagoga.⁷¹⁰

Tik pred napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je bil Mavricij Zgonik 1. aprila 1941 vpoklican v jugoslovansko kraljevo vojsko, katere zlom je doživel v Bosanski Gradiški. Z veliko sreče se je uspel izogniti ujetništvu. Na poti domov je v Zagrebu izvedel, da Nemci pri Celju zaustavljajo vračajoče se jugoslovanske oficirje in jih pošiljajo v ujetništvo, zato je v Sevnici izstopil z vlaka, se ločil od skupine in se napotil k sestri Olgi v Novo mesto.⁷¹¹ Ker je še zmeraj nosil uniformo jugoslovanskega oficirja, je bil vseskozi v nevarnosti, da ga Nemci zajamejo. Sestra mu je zato predala možev civilni suknjič, Mavricijeve oficirske hlače pa prebarvala v temno modre. Oficirske škornje je obdržal. Tako oblečenega ga je takoj po prihodu v Maribor na cesti videlo nekaj bivših dijakov. Nekateri med njimi so podvomili o Zgonikovi narodni zavednosti, čeprav so ga do tedaj imeli za zavednega slovenskega profesorja. Njegova obleka (črne, temne hlače in črni škornji) je namreč na prvi pogled spominjala na uniformo gestapovcev ali vidnejših članov Kulturbunda. Po ženinem opozorilu, da njegova oprava v Mariboru kaže pripadnost Nemcem, jo je pri priči slekel. Takoj mu je bilo jasno, kakšno neumnost je storil, da ni takoj zavrgel oblačil.⁷¹² Navidezno nepomemben pripetljaj po vrnitvi v Maribor je Zgoniku v letih po koncu vojne nakopal nemalo preglavic od nove socialistične oblasti.

Prvega obdobja okupacije se je Zgonik spominjal kot mesecev razočaranja in obupa.⁷¹³ Oče Mavricij se je kot bivši Maistrov »legionar« med prvimi znašel

⁷⁰⁹ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, KS 626/56, zapisnik zaslišanja sodnika Rada Javornika, 20. 5. 1957; zapisnik zaslišanja sodnika Antona Krempla, 3. 10. 1957; izjava učiteljice Jožice Tomovič na glavni obravnavi, 5. 10. 1957.

⁷¹⁰ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, KS 626/56, izjava učitelja Borisa Godine, 6. 5. 1957.

⁷¹¹ SI_PAM/0739 Klasična gimnazija Maribor, AŠ 47, zapisnik v zadevi M. Zgonika, sestavljen z Borisom Šrolom, tečajnikom VIII. razreda klasične gimnazije, 27. 7. 1945; SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, KS 626/56, zapisnik glavne obravnave, 23. 10. 1957.

⁷¹² SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, KS 626/56, zapisnik glavne obravnave, 23. 10. 1957.

⁷¹³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

na udaru okupatorja.⁷¹⁴ Že junija 1941 je bil skupaj z ženo izgnan na Hrvaško. Kot pregnanec s Primorske je tudi Zgonik ml. pričakoval, da bosta z ženo med prvimi na vrsti za izselitev. Zakaj se to ni zgodilo, ostaja nepojasnjeno. Morda je k temu prispevalo Zgonikovo znanstvo z Jožico Čarni, katere sinova je še kot študent inštruiral. Predvsem zaradi ženine visoke nosečnosti je Zgonik namreč zaprosil moža Jožice Čarni za posredovanje, da bi z ženo vsaj še nekaj časa ostala v Mariboru.⁷¹⁵ Ali je ta pri nemških oblasteh nato v resnici zastavil besedo za zakonca Zgonik in dosegel, da nista bila izseljena, oziroma je to storil njegov brat, ki je imel kot »parteigenosse« po vsej verjetnosti poznanstva pri okupatorskih oblasteh, ni znano. Lahko da je k temu pripomoglo tudi dejstvo, da sta se Zgonikova v novi okoliš v Melje preselila šele malo pred izbruhom vojne in zato med sosedi nista bila dovolj znana. Kakor koli, v začetku junija 1941 se je zakoncema Zgonik rodila hči Neda.

Po okupaciji so bile slovenske šole takoj ukinjene, Zgonik pa je kot vsi slovenski učitelji ostal brez službe. Banovinska uprava v Ljubljani je prosvetne delavce v Mariboru v prvih dneh okupacije pozivala, naj ostanejo na svojih delovnih mestih in ne pustijo someščanov brez inteligence. Mariborski učitelji, profesorji in drugi izobraženci so namreč množično zapuščali mesto in odhajali na Kranjsko. Po navodilih iz Ljubljane je Zgonik tako kot vsi tovariši, ki so še ostali, oddal prošnjo za namestitev na delovno mesto.⁷¹⁶ Tudi nemški okupator je od učiteljev zahteval, da se prijavijo za učiteljsko službovanje. Prijavne pole so nemške oblasti zahtevale celo od tistih, ki so že bili zaprti ali pripravljani za izselitev. Samo tisti, ki so se prostovoljno izrekli za »volksdeutsch«, so bili takoj sprejeti v učiteljsko službo na Spodnjem Štajerskem. Junija 1941 so morali pisne izpite najprej opraviti tisti učitelji, ki so bili označeni za zasilno zanesljive; teh je bilo le okoli štirideset. Julija so prišli na vrsto vsi ostali. Velika večina tistih, ki so izpit opravili, je bila zaradi političnih razlogov preseljena v Gradec in nemške predele ter niso poučevali na slovenskem ozemlju. Kot pogodbeni uslužbenci so bili dodeljeni nemškim šolam – med njimi sta bila tudi Zgonik in njegov tast Ivan Vomer.⁷¹⁷

⁷¹⁴ SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, AŠ 816, podatki varnostne službe iz Gradca o Maistrovih borcih v Mariboru.

⁷¹⁵ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, KS 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, 5. 10. 1957.

⁷¹⁶ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–47, AŠ 616, Ks 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, 23. 10. 1957; SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

⁷¹⁷ SI_PAM/0442 Okrožni ljudski odbor Maribor, AŠ 166, prošnja Franca Ramšaka, Ivana Vomerja in M. Zgonika prosvetnemu referentu pri Mestnem odboru OF Maribor s pojasnilom razmer

Na podlagi sklenjene pogodbe je bil Zgonik s 1. septembrom 1941 dodeljen na Državno višjo šolo za dečke v Admontu. Žena Anka in hči Neda sta bili skupaj z njim preseljeni na Gornjo Štajersko.⁷¹⁸ S seboj so smeli vzeti le osebno prtljago, vse pohištvo in ostale premičnine so ostale v Mariboru. Prvega septembra 1942 je bil Zgonik premeščen na Drugo gimnazijo v Gradcu,⁷¹⁹ leta 1943 pa za krajši čas v Bruck in nato ponovno v Gradec. Poleti 1942 se je smela Anka, ki je pričakovala drugega otroka, vrniti v Maribor, kjer se je konec oktobra 1942 rodil sin Marjan. Zgonik je prihajal v Maribor vsak konec tedna, navadno skupaj s tastom, ki je dobil zaposlitev v šoli v Engelsdorfu pri Gradcu. V Admontu in Gradcu je Mavricij Zgonik poučeval zgodovino, predvsem pa zemljepis. Predmeta zgodovina se je zaradi ideološke občutljivosti poskušal izogibati, vendar to ni bilo zmeraj mogoče.⁷²⁰

Decembra 1942 sta zakonca Zgonik začela sodelovati v narodnoosvobodilnem gibanju v okviru Osvobodilne fronte (OF). Ankin oče Ivan Vomer je bil tedaj že povezan z ilegalnim gibanjem in odporniško organizacijo v Gradcu, ki jo je vodil njegov nekdanji gojenec v Banovinskem dečjem domu Bertl Filipič - Jakec.⁷²¹ Vomer je še iz predvojnih časov dobro poznal učitelja Dušana Špindlerja, saj je ta stanoval v isti hiši na Strossmayerjevi ulici 28. Špindler je po prihodu v Maribor leta 1942 v mestu pridobil nekaj varnih postojank, med drugim tudi pri Vomerjevih. K njim so kmalu zahajali tudi številni drugi ilegalci.⁷²²

Kot aktivista in propagandista sta Zgonikova imela stik z aktivisti, terenci in partizanskimi skupinami na Pohorju. Vomer je vzpostavil vezo s sorodniki na Janževskem Vrhu in v Št. Vidu pri Vuzenici. V Mariboru in Gradcu sta Vomer in Zgonik skupaj z drugimi sodelavci OF zbirala sanitetni material, perilo, nogavice, razmnoževalni papir, zdravila in tobak za pohorske partizane.⁷²³ Zadolžena sta bila tudi za zbiranje informacij in izdelavo načrtov Gradca, Maribora, Kapffenberga in Zeltwega. Na njih sta zaznamovala strateške in vojaške objekte. Za risanje

med okupacijo in položajem učiteljev, 27. 6. 1945.

⁷¹⁸ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, dopis o napatitvi na delovno mesto v Admont, 27. 8. 1941.

⁷¹⁹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Odlok o premestitvi na 2. gimnazijo v Gradcu, 1. 9. 1942.

⁷²⁰ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

⁷²¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis Anke Zgonik.

⁷²² Milica Ostrovška, *Kljub vsemu odpor. Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja*, 3 (Maribor: Založba Obzorja, 1981), 122–123; Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997), 262.

⁷²³ Maček, »Ivan Vomer«, 173–174. Glej tudi Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 262.

zemljevidov je poskrbel zlasti geograf Zgonik, ki je bil odličen risar skic. Risal je elektrarne, industrijske objekte, kolodvore, gestapovske policijske postaje na Štajerskem, tovarne in vojaške objekte. Načrte je prevzemala žena Anka in jih kot kurirka OF za Fram oddajala partizanom na Pohorju.⁷²⁴ Zgonik je večkrat delil ilegalne brošure in jih tudi sam prinašal v Maribor. Nekoč je kolegu Vasiljku Kocuvanu kar na vlaku potisnil v žep več propagandnih letakov in brošur za narodnoosvobodilno vojsko, da bi jih ta raznosil po Mariboru.⁷²⁵

V začetku leta 1943 sta se zakonca Zgonik vselila v dve sobi na Cankarjevi ulici 19 kot podnajemnika pri nemški družini, ki je sicer živela v Gradcu. Kljub velikemu tveganju in rastoči družini – konec decembra 1943 se je sorojencema pridružil še tretji otrok, Miran – sta svoje stanovanje spremenila v javko za aktiviste narodnoosvobodilnega gibanja. K njima so zahajali številni ilegalci, člani mestnega in okrožnega komiteja KP ter Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. To so bili Bertl Filipič, Ivan Potrč, Jadвига Golež, Milena Bogša, Marica Kerenčič, Dušan Špindler, Vojko Nemeč, Maks Gašparič, Rozika Bohinc, Mira Drobnič idr. Sestanke so imeli enkrat v stanovanju na Strossmayerjevi ulici, drugič spet v stanovanju družine Zgonik.

Stanovanje na Cankarjevi ulici je bilo še posebej primerno, saj je bil pred vežnimi vrati zvonec in ni bilo treba poklicati nikogar za odpiranje vrat. Ilegalci so zato lahko prihajali ob vsaki uri, čeprav sta bili v hiši le dve slovenski stranki. Vsi ostali stanovalci so bili Nemci. Celo ob bombnih napadih so se kljub strogim kontrolam večkrat skrivali v stanovanju. V njem se je včasih istočasno zadrževalo šest ali več oboroženih ljudi. Iz postojanke pri nji so hodili ilegalci v partizane na Pohorje ali Kozjak. V stanovanju zakoncev Zgonik na Cankarjevi ulici 19 se je reševal tudi znani spor s pohorskimi partizani, do katerega je privedlo nezaupanje v vrstah odpora zaradi okupatorjevega vrinjanja agentov v odporniško gibanje. Januarja 1944 je tako v stanovanju zakoncev Zgonik potekal celonočni sestanek o pohorski zadevi med Vojkom Nemečem, Maksom Gašparičem in Dušanom Špindlerjem. Plavogardizma osumljeni Špindler je nameraval tudi s pomočjo Anke, ki je imela sorodnike na Pohorju, rešiti nesporazum in ponovno navezati stik s pohorskimi partizani.⁷²⁶

⁷²⁴ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78, AŠ 616, Ks 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, 23. 10. 1957.

⁷²⁵ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor, 1945–78, AŠ 616, Ks 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, izjava Vasiljka Kocuvana, namestnika javnega tožilca v Mariboru, 23. 10. 1957.

⁷²⁶ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, izjava Anke Zgonik o Dušanu Špindlerju, 16. 8. 1951; Življenjepis Anke Zgonik.

Slovenci na delu v Gradcu in okolici so imeli tam široko razvejano odporniško organizacijo ter svojo odporniško celico. Med najbolj aktivnimi sodelavci sta bila ves čas Ivan Vomer in njegov zet Mavricij Zgonik.⁷²⁷ Ker sta se izkazala z delom za OF, sta bila januarja 1944 na sestanku v Mariboru sprejeta kot kandidata za člana partijske organizacije. Sprejel ju je takratni sekretar Okrožnega komiteja KPS Maribor Maks Gašparič v prisotnosti Dušana Špindlerja in Ivana Potrča.⁷²⁸ Po odhodu sekretarja celice Filipiča v ilegalo v Maribor in njegovi smrti 14. julija 1944 na Studencih je vodstvo slovenske odporniške organizacije v Gradcu prevzel Vomer.⁷²⁹

Julija 1944 so mariborski aktivisti ostali brez celotnega vodstva. V roke nacistom so v postojanki pri Hrenovih padli vsi preostali člani Okrožnega komiteja KPS Maribor. Avgusta 1944 so za novega začasnega sekretarja okrožnega komiteja izvolili Karla Kladnika. To je bilo za mariborsko odporniško organizacijo usodno, saj je bil Kladnik okupatorjev sodelavec in izdajalec.⁷³⁰ Njegove izdaje so razbile tudi graško odporniško skupino. Vomerja so aretirali v Gradcu konec septembra 1944. Med zasliševanji in mučenji ni izdal nikogar od vpletenih. Gestapo je Vomerja nato poslal v taborišče Dachau.⁷³¹ Zgonik je ostal na svobodi, aretaciji se je izognila tudi žena Anka. Po Vomerjevi aretaciji je organizacijsko delo v celici v Gradcu prenehalo in se do osvoboditve ni več obnovilo. Zgonik je bil prepuščen samemu sebi in direktivam, ki jih je dobival od političnih delavcev v Mariboru in na Pohorju.⁷³²

V začetku aprila 1945 se je Zgonik tudi zato, ker so razmere v Mariboru postale zanj prenevarne, pridružil Lackovemu odredu na Kozjaku.⁷³³ Maribor je zaradi bombardiranja in nevarnosti pred aretacijo za krajši čas zapustila tudi Anka z otroki.⁷³⁴ Do ukinitve Lackovega odreda je bil Zgonik v II. bataljonu odreda, nato pa referent za kulturo in prosveto v štabu III. brigade II. slovenske divizije

⁷²⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 307–308.

⁷²⁸ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prepis potrdila Okrožnega komiteja KPS Maribor o sprejemu v celico v Gradcu, 31. 8. 1945; SI AS/1589/IV Centralni komite ZKS, AŠ 5070, izjava M. Zgonika Mestnemu komiteju KPS Maribor, 1. 7. 1948.

⁷²⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 283.

⁷³⁰ Prav tam, 283, 301–302.

⁷³¹ Maček, »Ivan Vomer«, 174.

⁷³² SI AS 1589/IV Centralni komite ZKS, AŠ 5070, izjava M. Zgonika Mestnemu komiteju KPS Maribor, 1. 7. 1948.

⁷³³ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor, 1945–78, AŠ 616, Ks 626/56, zapisnik o glavni obravnavi, 23. 10. 1957.

⁷³⁴ Ostrovška, *Kljub vsemu odpor* 3, 294.

KNOJ.⁷³⁵ Konec oktobra 1945 je bil po demobilizaciji zaradi nadaljevanja študija oziroma potreb prosvetnih ustanov po učiteljskem kadru odpuščen iz vojske.⁷³⁶

V mariborskem okrožju je 1. junija 1945 prosvetni odsek Okrožnega odbora OF Maribor pozval učitelje, naj se takoj javijo v učiteljsko službo, in to ne glede na njihovo predvojno mesto oziroma kraj poučevanja. Po tem je nova oblast na podlagi sestavljenih karakteristik in podatkov o delovanju v času okupacije začela z obsežno selekcijo. Ena izmed prvih nalog je bila odstranitev med vojno kompromitiranega kadra in razrešitev dileme, kako ravnati z učiteljstvom, ki je službovalo na nemških šolah.⁷³⁷

Tako se je moral Zgonik podobno kot drugi, ki so poučevali med okupacijo, v poletnih mesecih 1945 soočiti z ukrepi oblasti proti »švabskim učiteljem«. Prosvetni odsek Okrožnega odbora OF Maribor je že 11. junija izdal odlok o odstranitvi učiteljev, ki so med vojno poučevali v mariborskem okrožju. Ta sprava ni zajel učiteljev, ki so bili zaposleni na šolah v Avstriji. Odlok ministrstva za prosveto dva dni kasneje je bil bolj prizanesljiv, saj je določal le, da noben učitelj ali profesor, ki je služboval kot šolski delavec v času okupacije na nemških ali madžarskih šolah na slovenskem ozemlju, ne sme zasesti vodilnega mesta v šolski službi. Ostalih učiteljev sploh ni omenjal. Okrožne prosvetne oblasti v Mariboru so kljub temu ukrepale precej strožje in svojo odločitev razširile še na učitelje, službujoče v nemških predelih. Tako so zavrnilo sprejem v službo vsem, ki so v času okupacije kjer koli in kadar koli poučevali na nemških šolah, šole pa so morale odstraniti iz delovnega procesa vse, ki so bili v učiteljski službi na slovenskem ali avstrijskem ozemlju. Brez zaposlitve naj bi ostali do dokončne rabsodbe Sodišča narodne časti.⁷³⁸

Nejasnosti in nasprotujoča si navodila lokalnih in državnih prosvetnih oblasti ter nedosledno izvajanje ukrepov so zelo razburkali mariborsko politično vodstvo in širšo javnost. Prihajalo je do protestov med prosvetnimi delavci. Ivan Vomer, Mavricij Zgonik in Franc Ramšak so kot predstavniki učiteljev, ki so službovali med nemško okupacijo, oblastem predlagali več ukrepov za pomiritev razmer.

⁷³⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

⁷³⁶ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Vojna knjižica Jugoslovanske armade, odpustnica III. brigade Narodne obrambe Jugoslavije, 23. 10. 1945.

⁷³⁷ Jure Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici*, magistrsko delo, Univerza v Mariboru, 2011, 74.

⁷³⁸ Maček, *Partijska prosvetna politika*, 92–95.

Menili so, da bi moralo vsakega učitelja pred zaposlitvijo obravnavati posebno razsodišče, ki bi ugotovilo »narodno in socialno vrednost posameznika«. Strinjali so se, da za tiste, ki so resnično služili nemškemu okupatorju, ni mesta na slovenskih šolah. Ker so bili večinoma dodeljeni nemškim šolam, po mnenju podpisnikov »niso kvarili niti enega slovenskega otroka«. Iz delavskih knjižic je bilo razvidno, da so se opredelili za Slovence. Ko je hotela nemška oblast to skupino učiteljev leta 1944 poslati nazaj v Slovenijo, so premestitev enotno odklonili. Poleg tega je več učiteljev iz nemških predelov sodelovalo z OF.⁷³⁹

Še pred koncem julija so bili vsi odstavljene učitelji v okrožju prijavljeni javnemu tožilcu. Na seznamu se je znašlo 115 učiteljev iz mariborskega okrožja, od tega 28 profesorjev, med njimi je bil tudi Zgonik. Po odločitvi javnega tožilca, da ni razloga za začetek postopka pred Sodiščem narodne časti, so se smeli vrniti k opravljanju poklica. Vprašanje učiteljstva, zaposlenega med okupacijo, je bilo končno rešeno konec avgusta, ko so vsi oproščeni in amnestirani ponovno dobili možnost vrnitve na delovno mesto.⁷⁴⁰ Ne glede na zaplete je bil Mavricij Zgonik že konec junija 1945 imenovan za predavatelja zgodovine na trimesečnem pedagoškem tečaju za novi učiteljski naraščaj na učiteljišču v Mariboru. S tečaji je nova oblast želela kar najhitreje nadomestiti hudo pomanjkanje učiteljev in hkrati izobraziti moralno in ideološko neoporečen prosvetni kader. Zgonik je poučeval tudi na več naslednjih učiteljskih tečajih in seminarjih v Mariboru in Celju.⁷⁴¹

V razgretem ozračju razčiščevanja položaja »švabskih učiteljev« je na mitingu srednješolske mladine in tečajnikov 25. julija referent za srednje šole pri ministru prosvete Viktor Smolej pozval mlade, naj povedo, kdo izmed profesorjev, ki so poučevali v času okupacije, si po njihovem mnenju ne zasluži poučevati v novi državi. Ob tej priložnosti je dijak Boris Šrol zaklical Zgonikovo ime, češ da je ob razpadu Jugoslavije nosil gestapovsko uniformo.⁷⁴² Po pojasnilu o Zgonikovi »gestapovski uniformi«, ki to ni bila, je Šrol svojo izjavo pred delegatom Josipom Mravljakom obžaloval in trditve o Zgonikovem domnevnem gestapovstvu konec julija 1945 preklical v mariborskem *Vestniku*.⁷⁴³

⁷³⁹ SI_PAM/0442 Okrožni ljudski odbor Maribor, AŠ 166, prošnja Franca Ramšaka, Ivana Vomerja in M. Zgonika prosvetnemu referentu pri Mestnem odboru OF Maribor, 27. 6. 1945.

⁷⁴⁰ Maček, *Partijska prosvetna politika*, 96–97.

⁷⁴¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Uslužbeni list M. Zgonika.

⁷⁴² SI_PAM/0739 Klasična gimnazija Maribor, AŠ 47, dopis M. Zgonika delegatu za dopolnilne tečaje na državni gimnaziji Maribor, 25. 7. 1945; zapisnik v zadevi M. Zgonika, sestavljen z Borisom Šrolom, tečajnikom VIII. razreda klasične gimnazije, 27. 7. 1945.

⁷⁴³ »Izjava«, *Vestnik Mariborskega okrožja*, 31. 7. 1945, 6.

Že iz zapisanega je razvidno, da so predstavniki nove oblasti na intelektualce gledali z nezaupanjem in zviška. To se je pokazalo tudi v strožjem kriteriju pri sprejemanju prosvetnih delavcev v komunistično partijo. V času delovanja v štabu III. brigade II. slovenske divizije KNOJ pred koncem vojne je bil Zgonik ponovno »organiziran« v partijo kot kandidat.⁷⁴⁴ Po oceni partijske celice je bil njegov odnos do sodelavcev dober in tovariški. Politično naj bi že bil primerno »zgrajen« in teoretično dobro podkovan. Pri delu je imel uspehe, znanje je prenašal z veliko volje in truda. Izkazal se je tudi kot razredno zaveden in predan partijec. Družinsko življenje je imel urejeno, bil je skrben oče.⁷⁴⁵ Po izstopu iz vojske je bil nato decembra 1945 sprejet kot kandidat frančiškanske terenske celice, vendar je pri njenem »čiščenju« izpadel in bil kot kandidat prosvetne celice ponovno sprejet februarja 1946. Decembra istega leta so ga na seji Mestnega komiteja KPS Maribor potrdili kot polnopravnega člana.⁷⁴⁶ Člani prosvetne celice so morali prevzeti zaupane jim naloge na strokovnem ali ideološkem področju. Vsak od njih je imel kar nekaj izvenšolskih zadolžitev. Zgonik je bil med drugim vodja kulturno-prosvetnega sektorja srednješolske podružnice Zveze prosvetnih delavcev, podružnica Maribor. Sodeloval je tudi na mladinski konferenci srednješolcev s predavanjem o Svetozarju Markoviću. Kot predavatelj je nastopil v Koroški četrti s temo o gospodarskem razvoju, pred uslužbenci NAME pa je govoril o razvoju družbe po vojni.⁷⁴⁷

Od novembra 1945 je bil Zgonik ponovno odbornik Zgodovinskega društva v Mariboru.⁷⁴⁸ V društvu je vodil ekipo za terensko delo pri evidentiranju terenskih virov in lokalnih objektov narodnoosvobodilnega gibanja in pripravil več poročil in referatov.⁷⁴⁹ V zvezi z elektrifikacijo Dravske doline je bil vodja ekipe za evidentiranje geografskih, zgodovinskih in etnografskih spomenikov, ki so bili po izgradnji elektrarn potopljeni. Ob tem se je vedno bolj posvečal pedagoškemu

⁷⁴⁴ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis.

⁷⁴⁵ SI AS 1589 Centralni komite ZKS, AŠ 4432, partijska karakteristika celice štaba III. brigade za M. Zgonika.

⁷⁴⁶ SI AS 1589/IV Centralni komite ZKS, AŠ 5070, izjavi M. Zgonika Mestnemu komiteju KPS Maribor, 1. 7. 1948, 15. 1. 1951; AŠ 4432, izjava Anice Bende, sekretarke prosvetne celice, 27. 5. 1948.

⁷⁴⁷ Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955*, 191.

⁷⁴⁸ SI_PAM/1212/031_00001 Zgodovinsko društvo Maribor, AŠ 32/6430, zapisnik o rednem občnem zboru Zgodovinskega društva v Mariboru, 18. 11. 1945.

⁷⁴⁹ SI_PAM/1212/021_00153 Zgodovinsko društvo Maribor, AŠ 21/4480, dopis Zgodovinskega društva ravnateljstvu državnega učiteljskega združenja v Mariboru glede terenskega dela M. Zgonika, 3. 9. 1948.

in didaktičnemu strokovnemu in raziskovalnemu delu. V *Popotniku* je že leta 1945 objavil prispevek »Nekaj misli k sodobnemu geografskemu pouku«, v naslednjih letih pa se je posvetil pripravi in izdaji geografskih in zgodovinskih učbenikov ter priročnikov za nižje gimnazije oziroma osnovne šole. Med prvimi je leta 1950 izšel učbenik o zemljepisni Evropi in izvenevropskih celin: *Zemljepisni pregled zemljin: za II. in III. razred gimnazije ter Zemljepisni pregled zemljin. Del 2 (Azija, Afrika, Amerika, Avstralija in Oceanija)*. Oba sta izšla v več dopolnjenih izdajah in ponatisih.⁷⁵⁰

Konec februarja 1946 je bil Zgonik sprejet v službo na Državnem učiteljskišću v Mariboru,⁷⁵¹ kjer je poučeval do srede avgusta 1946, ko je bil premeščen na Državno mešano gimnazijo v Mariboru. Že naslednji mesec je bil premeščen na Državno klasično gimnazijo Maribor.⁷⁵² Novembra 1946 se je odzval povabilu prosvetnih oblasti in se prijavil za službovanje v coni A Julijske krajine, čeprav sam ni bil rojen na tem območju.⁷⁵³ V prvi polovici decembra 1946 ga je odsek za prosveto Poverjeništvu Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje v Ajdovščini postavil za profesorja na Državni nižji gimnaziji v Ajdovščini, a že čez dva dni je prejel obvestilo, da je pozvan na službovanje v cono A in naj po priglasitvi v Ajdovščini odide v Trst.⁷⁵⁴ Od začetka leta 1946 je tako opravljal naloge vzgojitelja v Slovenskem dijaškem domu v Trstu in ob tem pomagal še pri organizaciji slovenskega prosvetnega dela v mestu.⁷⁵⁵ Sredi februarja 1947 je bil imenovan za profesorja na Slovenski pomorsko-trgovski akademiji v Kopru,⁷⁵⁶ maja istega leta pa je vložil prošnjo za vrnitev v Maribor, saj žena kot šolska upraviteljica ob stalnem izvenšolskem delu »po politični liniji« ni več

⁷⁵⁰ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Marolt, »Pogovor«; bibliografija M. Zgonika.

⁷⁵¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, dekret Ministrstva za prosveto Narodne vlade za Slovenijo, 25. 2. 1946.

⁷⁵² SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo Ministrstva za prosveto LRS, potek službovanja M. Zgonika, 31. 8. 1946; obvestilo Ministrstva za prosveto LRS, 9. 9. 1946.

⁷⁵³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prošnja za sprejem v profesorsko službo na slovenski srednji šoli v coni A, 10. 11. 1946.

⁷⁵⁴ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo poverjeništvu Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (dalje PNOO) za Slovensko Primorje – odsek za prosveto, 10. 12. 1946; obvestilo Ministrstva za prosveto LRS, 12. 12. 1946.

⁷⁵⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, Življenjepis M. Zgonika I (dalje Življenjepis I), 1; SI AS 1579 Glavni odbor slovensko-hrvaške prosvetne zveze Trst, AŠ 3/357, poročilo Slovenskega dijaškega doma Trst, 20. 3. 1948.

⁷⁵⁶ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo poverjeništvu PNOO za Slovensko Primorje – odsek za prosveto, 25. 2. 1947.

zmogla sama skrbeti za otroke, stare od devet mesecev do štiri leta. Julija 1946 se je zakoncema namreč rodila hči Sonja.⁷⁵⁷

V začetku avgusta 1947 je tako Zgonik ponovno nastopil službo profesorja na učiteljsišču v Mariboru,⁷⁵⁸ kjer je ostal do začetka oktobra 1949, ko je moral znova oditi v Slovensko primorje. Imenovan je bil za ravnatelja Slovenske gimnazije v Kopru.⁷⁵⁹ Sredi septembra 1950 se je vrnil na Državno učiteljsišče v Mariboru.⁷⁶⁰ Ob zaposlitvi na učiteljsišču je bil Zgonik od srede oktobra 1947 do konca oktobra 1953 ravnatelj Večerne delavske gimnazije v Mariboru.⁷⁶¹ Ob ravnateljskih zadolžitvah je na šoli ves čas tudi predaval, različne izobraževalne tečaje pa je vodil tudi na oficirski šoli. Od šolskega leta 1947/48 je Zgonik opravljal naloge pomožnega predmetnega inšpektorja za gimnazije in sedemletke za predmete zemljepis, zgodovina in ustava.⁷⁶² Ena njegovih ključnih nalog je bila pomoč učiteljem z nasveti in navodili.⁷⁶³

Kot vidni prosvetni delavec in član Komunistične partije se je Zgonik v povojnih letih večkrat znašel pod budnim očesom partijske kritike pa tudi tajne politične policije (Udba). Če je partijska organizacija Zgonikovo delo in obnašanje ocenjevala večinoma pozitivno, ga je Udba obravnavala povsem drugače. Nasploh so mu v partijski celici in mestnem komiteju brez izjeme priznavali pedagoško in strokovno usposobljenost in neoporečnost ter pripravljenost na strokovno in politično izpopolnjevanje, vestnost in odgovornost. Bil je osebno pošten, njegova ravnanja so bila premišljena. Kljub strogosti in zahtevnosti je bil med dijaki priljubljen, v razredu je dosegal lepe uspehe. Po drugi strani so v nekaterih karakteristikah večkrat izpostavili še vedno prisotne posledice »klerikalne vzgoje«. Te

⁷⁵⁷ SI AS 1579 Glavni odbor slovensko-hrvaške prosvetne zveze Trst, AŠ 4/428, prošnja M. Zgonika za premestitev v Maribor, maj 1947.

⁷⁵⁸ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo Ministrstva za prosveto LRS, 30. 7. 1947.

⁷⁵⁹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, odločba Mestnega ljudskega odbora Maribor (MLO Maribor), 4. 10. 1949; odlok Istrskega okrožnega ljudskega odbora, 6. 10. 1949.

⁷⁶⁰ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, dekret MLO Maribor, 9. 10. 1950.

⁷⁶¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo MLO Maribor o postavitvi M. Zgonika za ravnatelja Večerne delavske gimnazije, 17. 10. 1947; Odločba MLO Maribor o razrešitvi z mesta ravnatelja delavske gimnazije, 28. 10. 1953.

⁷⁶² SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, odločba Ministrstva za prosveto LRS, 30. 3. 1948; AŠ 26, dekret Ministrstva za prosveto LRS, 26. 10. 1948; sklep MLO Maribor, 4. 2. 1952.

⁷⁶³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, navodila Ministrstva za prosveto LRS o nalogah predmetnih inšpektorjev, 28. 10. 1949.

naj bi se kazale v »servilnosti«, ki naj bi jo večkrat zavzel v odnosu do predpostavljenih. Partijske dolžnosti je izpolnjeval vestno, »a ne toliko iz notranje potrebe in notranje discipline prepričanega komunista, temveč iz neke zunanje, privzgojene discipliniranosti«. Kritiko je sprejemal mirno in priznaval svoje napake, vendar je tudi pri tem nastajal vtis, »da je to le bolj navidezno in ne povsem iskreno«. Kljub temu naj bi bil predan partijski liniji.⁷⁶⁴

V dosjeju Udbe so Zgonika v nasprotju s partijskimi karakteristikami obravnavali skorajda kot »sovražni element«, saj naj bi v času spora z Informbirojem (1948) z nekaterimi izjavami pokazal razumevanje za ravnanje Stalina in se zato delno strinjal z resolucijo.⁷⁶⁵ V družbi več profesorjev je izjavil, »da vsi odgovori jugoslovanskega vodstva na resolucijo niso čisto jasni in da na nekatere stvari ni bilo odgovora«. Med drugim je bil prepričan, da Sovjete verjetno moti preveč samostojna jugoslovanska politika ter da so morda zamerili, »ker uživa Tito v Ameriki enak ugled, če ne celo večji kot Stalin«. ⁷⁶⁶ Ob tem je Udbe Zgonika leta 1948 »vrbovala« kot svojega sodelavca, da bi deloval med profesorji ter v Muzejskem in Zgodovinskem društvu v Mariboru. Po vsej verjetnosti ga je pridobila z izsiljevanjem na podlagi t. i. obremenilnega gradiva: sumljiv je bil, ker je med okupacijo poučeval v Avstriji, še bolj pa zaradi stikov z Dušanom Špindlerjem in Maksom Gašparičem, po vojni obsojenima zaradi sodelovanja z Gestapom. Ker je med okupacijo ostal na prostosti, je imel po mnenju udbovskih agentov tudi sam zveze z Gestapom. Ob tem so ga obremenile nekatere že omenjene izjave ob Informbiroju.

Pri svojem delu za tajno službo bi moral Zgonik spremljati predvsem publicista Franceta Filipiča, etnologa in muzealca Franja Baša ter celo tasta Vomerja. Pri »vrbovki« je sicer pristal na sodelovanje, vendar se je kmalu začel izgovarjati na vse mogoče funkcije in preobremenjenost z delom. Nasploh se je izogibal stikov z agenti, poudarjal je, da se ni z nikomer pogovarjal. Ko je bil zaradi neučinkovitosti klican na odgovornost, je izjavil, da se o informbirojevskem sporu med prosvetnimi delavci ne govori, če pa že, le pozitivno za oblast. Samosvojost, odnos do Udbe in neiskrenost do partije naj bi dokazovali, da je Zgonik sovražen obstoječi družbeni ureditvi. Na ministrstvo za prosveto je bila celo naslovljena zahteva, da mu prepreči pisanje učbenikov za zgodovino. Tudi žena Anka, sekretarka učiteljske celice prvega

⁷⁶⁴ SI AS 1589 Centralni komite ZKS, AŠ 4432, karakteristika prosvetne celice Mestnega komiteja KPS Maribor za M. Zgonika, 6. 4. 1948 (sestavile: Mara Čepič, Milica Ostrovska, Draga Humek, Danica Glinšek); karakteristika Mestnega komiteja ZKS Maribor, 23. 1. 1951.

⁷⁶⁵ SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, mikrofilmi Sove, Mm0030560.

⁷⁶⁶ SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, mikrofilmi Sove Mm0032031, Mm0032015.

rajona, naj bi se vse bolj »eksponirala kot sovražen element« in bila odgovorna za ne najboljše odnose v celici. Referent tajne politične policije je zato predlagal izključitev Zgonika iz mreže Udbe in uvrstitev v evidenco sovražnih elementov.⁷⁶⁷ Ali se je to zgodilo ali ne, ni znano. Kot kaže, je Udba Zgonika še naprej spremljala. V času njegovega službovanja na slovenski gimnaziji v Kopru je tako ocenila, da je bil kot ravnatelj in profesor ustrezen, vendar politično premalo dejaven. Očitala mu je ne preveč dobre odnose s kolegi, ki naj bi se ga bali, in šibko sodelovanje z mladinsko partijsko organizacijo na šoli.⁷⁶⁸

Maja 1949 se je Zgonik ob izključitvi dijakinje in razredne sekretarke Irene Rogelj z učiteljišča in iz partije zaradi kritike komunistične politike na vasi znašel tudi pod drobnogledom mariborske partije. Mestnemu komiteju se je zaradi pasivnega obnašanja zdel že dlje časa sumljiv, na še večjo budnost pa so navajali njegovi pogledi ob primeru izključene dijakinje. Čeprav je ta vztrajala pri svoji kritiki partijske politike do kmeta, je Zgonik poskušal zmanjšati njeno krivdo in odgovornost. Ireno Rogelj je prenehal zagovarjati šele po intervenciji sekretarja mestnega komiteja, ki se je zato odločil, da bo njegovo delo budno spremljal.⁷⁶⁹ Novo kritiko vodstva mariborske partije, češ da simpatizira z »zahodnjaštvom«, si je prislužil, ker je bil kot pisec učbenikov mnenja, da je treba v pedagogiki upoštevati tudi dognanja zahodne in ne le sovjetske stroke ter da brez zahodne literature jugoslovanska znanost ne more napredovati.⁷⁷⁰

Kljub negativnim ocenam tajne službe in občasnim partijskim kritikam je Zgonik uspešno nadaljeval poklicno pot. Sredi septembra 1955 je bil kot ravnatelj premeščen na IV. (nižjo) gimnazijo Maribor, z začetkom novembra 1955 pa kot inšpektor za srednje šole na Tajništvo za prosveto in kulturo Okrajnega ljudskega odbora (OLO) Maribor.⁷⁷¹ Konec avgusta 1958 je bil sporazumno razrešen s tega mesta in 1. septembra 1959 sprejet na mesto profesorja za zgodovino in zemljepis na Tehniški srednji šoli v Mariboru, kjer je vodil tudi oddelek za odrasle.⁷⁷²

⁷⁶⁷ SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, mikrofili Sove, Mm0032019, Mm0032014.

⁷⁶⁸ SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, mikrofili Sove Mno032020 in Mno032023.

⁷⁶⁹ Maček, *Partijska prosvetna politika*, 216.

⁷⁷⁰ SI_PAM/1260 Mestni komite KPS Maribor mesto, AŠ 2/19, analiza kadrovske komisije, 1952.

⁷⁷¹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, odločba Okrajnega ljudskega odbora Maribor (OLO Maribor), 17. 9. 1955 in 9. 12. 1955; Janez Marolt, »Pogovor«.

⁷⁷² SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Odločba OLO Maribor o sprejetju na mesto profesorja na Tehniški srednji šoli Maribor, 22. 8. 1958.

Novi pretresi za Mavricija Zgonika so se začeli, ko je uslužbenec pri mestni upravi nepremičnin Vilko Čižmek aprila 1956 na tajništvu OLO Maribor zahteval, da Zgonik ne sme biti nadzornik mladih profesorjev zaradi neprimerne obnašanja med okupacijo, ko je vstopil v službo okupatorja in ga je mladina »razkrinkala«, ko je nosil črne hlače.⁷⁷³ Zgonik je maja 1956 proti Čižmeku vložil zasebno tožbo zaradi neosnovanega žaljenja, klevetanja in opravljanja. Čeprav je sodišče Zgoniku v celoti priznalo delo za narodnoosvobodilni boj v letih 1942–45, s tožbo vseeno ni uspel. Čižmek je bil oproščen očitane mu dejanja, češ da izjave proti Zgoniku ni podal naklepno in da ni imel namena škoditi njegovemu ugledu. Poleg tega ni osebno poznal Zgonikovega vedenja med okupacijo in je obtožbe izrekel na podlagi govoric, o aktivnem delovanju Zgonika za OF pa je izvedel šele na obravnavi.⁷⁷⁴ V pismu Zgoniku je Ivan Potrč oktobra 1957 napisal: »Moram vam odkrito napisati, da sem nekje sam v sebi poražen, da je kaj takšnega mogoče, da so dandanašnji taki procesi potrebni, da se še ni prestalo s temi makartijevskimi procesi permanentnih sumničenj, teh patoloških izživljanj škodovati bližnjemu.«⁷⁷⁵

Mavricij Zgonik je ostal profesor na Srednji tehniški šoli v Mariboru do leta 1964. Vmes je bil med letoma 1956 in 1959 honorarni predavatelj za metodiko geografskega pouka na Prirodoslovno-matematični fakulteti Univerze v Ljubljani, od leta 1963 pa za isti predmet ter za praktično pedagoško delo tudi na Pedagoški akademiji v Mariboru.⁷⁷⁶ Tam se je 1. septembra 1964 zaposlil kot profesor na oddelku za geografijo in zgodovino za predmet metodika zemljepisa in metodika zgodovine s praktičnim pedagoškim delom.⁷⁷⁷ Poučeval je tudi Uvod v zgodovino, po letu 1966 pa še Regionalno geografijo Evrope in na oddelku za razredni pouk Izbrana poglavja iz zgodovine.⁷⁷⁸ Med letoma 1951 in 1969 je bil strokovni svetovalec za zemljepis in zgodovino ter družbenoekonomske vede za osnovne, srednje in strokovne šole na Svetu za prosveto LRS. Opravljal je še celo vrsto

⁷⁷³ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, prepis zapisnika o zaslišanju Vilka Čižmeka v zadevi Cirila Vestovška in M. Zgonika, 10. 4. 1956.

⁷⁷⁴ SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor, AŠ 616, KS 626/56, zasebna tožba M. Zgonika proti Vilku Čižmeku, sodba, 23. 10. 1957.

⁷⁷⁵ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, pismo Ivana Potrča, 17. 10. 1957.

⁷⁷⁶ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo Prirodoslovno-matematične fakultete v Ljubljani o nastavitvi za honorarnega predavatelja, 5. 5. 1956; pogodba o honorarni zaposlitvi na Pedagoški akademiji v Mariboru, 1. 10. 1963.

⁷⁷⁷ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, odločba Pedagoške akademije Maribor, 1. 9. 1964.

⁷⁷⁸ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis I, 2.

drugih funkcij. Aktivno je sodeloval pri številnih okrajnih in republiških tečajih, zborih, seminarjih kot predavatelj, mentor in svetovalec v različnih centrih Slovenije. Kot predavatelj ali kot organizator se je udeležil številnih izobraževalnih tečajev in konferenc v tujini in doma. Bil je član strokovne izpitne komisije za predmetne učitelje, stalni zunanji sodelavec in svetovalec republiškega Zavoda za šolstvo ter član komisije za reformo učnega programa za zemljepis na osnovnih šolah. Več let je bil predsednik upravnega odbora Pokrajinskega muzeja Maribor in predsednik podružnice Geografskega društva v Mariboru ter član Pedagoškega in Zgodovinskega društva v Mariboru.⁷⁷⁹

V desetletjih po drugi svetovni vojni je bil Mavricij Zgonik vodilni didaktik geografije v Sloveniji in Jugoslaviji. Napisal je temeljna dela za specialno metodiko zemljepisnega pouka, ki so jih uporabljali na univerzah in višjih šolah tedanje države. Med njegovimi najpomembnejšimi deli sta *Nazornost v geografiji* (1958) in *Metodika geografskega pouka* (1960); z zadnjo knjigo *Prispevki k didaktiki geografije* (1994) je zaokrožil temelje slovenske geografske didaktične znanosti. Ukvarjal se je tudi z metodiko zgodovine. S tega področja je napisal več razprav in knjigo *Zgodovina v sodobni šoli* (1963). Poglobljeno se je ukvarjal tudi s temeljnim geografskim preučevanjem severovzhodne Slovenije, pri čemer so ga zanimale predvsem družbenogeografska in regionalnogeografska problematika ter vprašanja obmejnih pokrajin. Leta 1968 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani magistriral in leta 1971 doktoriral iz geografskih znanosti z disertacijo *Spreminjanje izrabe tal kot element preobrazbe pokrajine v Dravski dolini*.⁷⁸⁰ Leta 1977 je na podlagi izsledkov njegovih raziskav izšla monografija *Dravska dolina*.

Kot zgodovinar je Mavricij Zgonik posvečal največ pozornosti novejšim obdobjem na slovenskem Štajerskem ter lokalni zgodovini na področju družbeno-gospodarskega razvoja in preobrazbe pokrajine v 19. stoletju. Njegova bibliografija je obsežna in raznovrstna ter zajema tako geografska kot tudi zgodovinska področja. Obsega več kot dvesto tiskanih enot.⁷⁸¹ Zgonik je leta 1976 pridobil naziv izredni profesor za geografijo na Pedagoški akademiji v Mariboru in se naslednje leto upokojil.⁷⁸² Študenti in kolegi na fakulteti so se ga spominjali kot zanimivega

⁷⁷⁹ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis I; odločba MLO Maribor o imenovanju članov upravnega odbora Pokrajinskega muzeja Maribor, 1. 6. 1955.

⁷⁸⁰ SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, Življenjepis I.

⁷⁸¹ »In memoriam: Mavricij Zgonik 1910–2002«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3 (2002): 99–100; »Mavricij Zgonik«, Slovenska biografija. (spletni vir)

⁷⁸² SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij, AŠ 26, obvestilo Pedagoške akademije v Mariboru o nazivu, 23. 10. 1976.

predavatelja, organizatorja odmevnih strokovnih ekskurzij in prijetnega družabnika. Prav na ekskurzijah je prišla najbolj do izraza njegova spoštljiva ljubezen do slovenske zemlje in ljudi.⁷⁸³

Kot vnuk Mavricija Zgonika bi ob zaključku rad poudaril, da ni enostavno pisati o bližnjih in ob tem ostati neprizadet ter v celoti objektivni. Ob pisanju sem se seveda naslanjal izključno na zgodovinske vire, a so se mi ob tem kljub temu večkrat utrnili spomini na dedkova pripovedovanja, ki sem jih že kot otrok tako rad poslušal na najinih sprehodih po mariborskem Mestnem parku in Piramidi. Njegove pripovedi o otroških letih v Istri, revščini, očetu orožniku, ki ga je kot šest- ali sedemletnik spremljal na službenih obhodih po Tinjanu in okolici, o medvojnih grozotah in povojnem času so tudi del moje osebnosti. Na žalost sem bil premlad, nisem se še zavedal kompleksnosti in večplastnosti med- in povojnega dogajanja, da bi poskušal izvedeti več od dedka, ko je bilo to še mogoče. Zanimivo, da ne on ne babica nista preveč rada pripovedovala o tistih časih. Zelo obžalujem, da so njuni osebni pogledi na te nepredstavljivo težke in tragične čase, ki sta jih preživela, za vedno izgubljeni. Kaj bi dal, da bi lahko podoživel takratni čas, se poglobil in razumel njune konkretne odločitve in ravnanja! Kako preživeti v vojnem času, ko je življenje iz dneva v dan viselo na nitki, istočasno pa ohraniti pokončnost in osebni ponos? Koliko tvegati, se izpostaviti ob štirih majhnih otrocih? Nepredstavljivo težke moralne dileme za današnji čas. Nemogoče jih je presojeti z današnjimi očmi, vrednotiti ali celo obsojati. Še posebej branje Zgonikovega udbovskega dosjeja, pisanega grobo in vulgarno, ni prijetno; tu sem kakšno osebno malenkost tudi izpustil, a vseeno predstavil bistveno. Prepričan sem, da je bil Mavricij Zgonik kljub morebitnim življenjskim spodrseljem osebno pošten, pravičen, delaven in predan svoji stroki ter poklicu.

POVZETEK

Mavricij Zgonik je skoraj sedemdeset let aktivno deloval na pedagoškem in prosvetnem področju. Vrsto let je poučeval na srednjih šolah, izobraževalnih tečajih ter na Pedagoški akademiji v Mariboru. Ob tem je opravljal še naloge šolskega inšpektorja in svetovalca za pouk geografije in zgodovine. Bil je vesten, strog,

⁷⁸³ Vladimir Bračič, »Profesor dr. Mavricij Zgonik: osemdesetletnik«, *Geografski vestnik*, 1990, 174.

vendar pravičen učitelj ter odličen mentor. V desetletjih po drugi svetovni vojni je bil Zgonik vodilni didaktik geografije v Sloveniji in Jugoslaviji. Napisal je temeljna dela za specialno metodiko zemljepisnega pouka, ki so jih uporabljali na univerzah in višjih šolah tedanje države. Med njegovimi najpomembnejšimi knjigami sta *Nazornost v geografiji* (1958) in *Metodika geografskega pouka* (1960). S svojo zadnjo knjigo *Prispevki k didaktiki geografije* (1994) je zaokrožil temelje slovenske geografske didaktične znanosti. Ukvarjal se je tudi z metodiko zgodovine. S tega področja je napisal več razprav in knjigo *Zgodovina v sodobni šoli* (1963). Uveljavil se je kot pisec geografskih učbenikov za osnovne in srednje šole ter kot pisec delovnih zvezkov in drugih učnih pripomočkov. Ukvarjal se je tudi s temeljnimi geografskimi preučevanji severovzhodne Slovenije. Najlepši primer tovrstnega Zgonikovega preučevanja je njegova knjiga *Dravska dolina* (1977). Njegova bibliografija obsega več kot dvesto tiskanih enot.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Pokrajinski arhiv Maribor:

SI_PAM/0739 Klasična gimnazija Maribor.

SI_PAM/0005 Mestna občina Maribor.

SI_PAM/1260 Mestni komite Komunistične partije Slovenije Maribor mesto.

SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–78.

SI_PAM/0442 Okrožni ljudski odbor Maribor.

SI_PAM/0087 Sresko načelstvo Dravograd.

SI_PAM/0805 Učiteljski šola Maribor.

SI_PAM/1212 Zgodovinsko društvo Maribor.

SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij.

Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 1589 Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

SI AS 1579 Glavni odbor slovensko-hrvaške prosvetne zveze Trst.

SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije.

Državni arhiv v Pazinu, HR-DAPA-625 Osnovna škola Tinjan, 1890–1918.

Arhiv Osnovne šole neznanih talcev Dravograd.

TISKANI VIRI

Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 1920.

Zgonik, Mavricij.

»Akademski geografski klub l. 1931/32«. *Geografski vestnik*, št. 1–4 (1932).

»Dravsko polje in njegovi sestavni deli«. *Proteus*, št. 8 (1937).

»Notranji in zunanji problemi Italije in nje geopolitična osnova«. *Čas*, VIII–X (1935–36).

»Poljsko-nemški odnosi s posebnim ozirom na Gdansk, Gdynijo in poljsko primorje«. *Čas*, IX–X (1932–33).

ČASOPISNI VIRI

Mariborski večernik Jutra, 1934, 1935, 1937.

Slovenec, 1939, 1940.

ČLANKI IN MONOGRAFIJE

Bračič, Vladimir. »Profesor dr. Mavricij Zgonik: osemdesetletnik«. *Geografski vestnik* (1990).

»In memoriam: Mavricij Zgonik 1910–2002«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3 (2002).

Maček, Jure. »Ivan Vomer«. V: *Mariborske osebnosti*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.

Maček, Jure. *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici*. Magistrsko delo. Univerza v Mariboru, 2011.

Ostrovška, Milica. *Kljub vsemu odpor. Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja 3*. Maribor: Založba Obzorja, 1981.

Ostrovška, Milica. »Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1983).

Žnidarič, Marjan. *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

SPLETNI VIR

Slovenska biografija. »Mavricij Zgonik«. Pridobljeno avgusta 2023.

<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi865581>

Foto: SI_PAM/1557 Zgonik Mavricij.

Mag. Jure Maček, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, 2000 Maribor, jure.macek@pokarh-mb.si

Na prvi pogled se zdi, da med barvo kože in številom kaznivih dejanj obstaja pomembna povezava. Če pa v statistično analizo uvedemo tretjo spremenljivko, socialni status prestopnikov, se izkaže, da je barva kože kot vzročni dejavnik povsem nepomembna.

dr. Anuška Ferligoj

V knjigi zbrane biografske študije kažejo na postopno odpiranje akademskega prostora v drugi polovici 20. stoletja, a hkrati kažejo tudi, da kljub spremembam v akademskih institucijah diskriminatorni mehanizmi, hierarhije in strukturne ovire ostajajo. Razmerja neenakosti in moči so omejevali (in omejujejo) v različnih političnih ideoloških sistemih ter jih s tem prehajajo. Po eni strani tako monografija *Osebnosti slovenske humanistike in družboslovja* kaže na izjemne dosežke, predanost, radovednost, trud in strast znanstvenic ter znanstvenikov, po drugi pa nas opozarja, da so znanstveni dosežki sestavni del daljše zgodovine razvoja intelektualne misli. Morda je danes to še posebej pomembno poudariti.

dr. Nina Vodopivec

V monografiji *Osebnosti slovenske humanistike in družboslovja* dokumentarnosti biografskih podatkov sledi njihova analiza, ki podatke zgodovinopisno, sociološko in etično postavlja v širši družbeni kontekst. Knjiga tako meče novo luč na velikansko vednost in radovednost znanstvenic in znanstvenikov, ki so bistveno prispevali k višini in mednarodni relevantnosti slovenske humanistike in družboslovja v dramatičnem 20. stoletju ter našem napornem času. Obravnavane osebnosti nam lahko služijo kot vzor. V tem smislu opravlja pričujoče delo tudi pedagoško vlogo vzgajanja novih generacij raziskovalk in raziskovalcev.

dr. Boris A. Novak